

Szerkesztőbizottság:

Budai László, Kelemen Imre, Nagy Andor, Nagy József,
Vadon Lehel, Zbiskó Ernőné

ESZTERHÁZY KÁROLY
Tanárképző Főiskola
KÖNYVTÁRA — Eger

Időleges: 4889/P

Szerkesztő:

Törőcsik Miklós

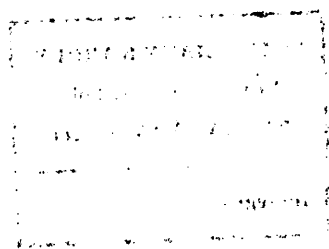
Főszerkesztő:

V. Raisz Rózsa

HU ISSN 0239-1422

ISBN 963 7752 04 8

Felelős kiadó: Szűcs László
főiskolai főigazgató

SIKE SÁNDOR

TARTALOM ÉS FORMA DIALEKTIKÁJÁNAK MARXI ALKALMAZÁSA A TÖKE 1. FEJEZETÉBEN

A kérdéskör kifejtésében igen fontos helyet foglalhatna el annak történetisége. Most nem vállalkozhatunk ennek még vázlatos áttekintésére sem, legfeljebb utalásszerűen megjelölhetjük a "csomópontokat", amelyeket a téma részletesebb feltárásához szükséges lenne elemezni. Mindenekelőtt leszögezzük, hogy a tartalom és forma problémájának Marx előtti megoldatlansága -- Hegel kivételével -- nem másra vezethető vissza, mint lényeg és jelenség kettéhasított értelmezésére, pontosabban a lényeg és jelenség egymással szembeni megmerevítésére, a lényegnek mint valami állandó és változhatatlan felfogására. Marx a doktori disszertációjában rámutat, hogy Epikurosznál -- kifejtetlen módon ugyan -- de, az egész filozófiáját áthatja lényeg és jelenség, tartalom és forma ellentmondása.¹

Ezzel szemben Démokritosznál szó sincs erről az ellentmondásról, nála csak a forma jelenik meg, a formák különbözősége. "Csak a formák különbözősége -- mert alak, helyzet, rend, semmi továbbit nem tartalmaz -- érdekli Démokritoszt."² Lényeg és jelenség szétválasztásából fakad az az eredménye a filozófiának, hogy a jelenségek tartalmát keresve, a filozófusok megmerevedett, időtlen tartalomhoz jutnak, mely a formával szemben elkülönültként, attól elszakítottként jelenik meg. Első nagy megnyilvánulása az ilyenfajta megközelítésnek a platóni idealan. Hegel rámutat, hogy a platóni általános különálló létezése már benne van a léleknek a testtől való eltávolításában. "Már ebben a szétválásban azt látjuk, hogy Platón a lélek lényegét nem a lét tárgyi módján, hanem mint az általánost gondolja."³ Hegel persze a nagy idealista gondolkodót dicséri Platónban, amikor kiemeli, hogy távol áll tőle az a durvaság, hogy "a lelket dolognak képzelje, s mint dologról a tartalmát vagyis fennmaradását tudakolja".⁴ A platóni filozófiának bizonyos értelemben vett továbbfejlesztése az

arisztotelészi felfogás. Igaz, Arisztotelész épp abban bírálja Platón, amit következetesen ő maga sem haladhatott meg: a lényeg és a dolgok szétválasztása Platónnál, anyag és forma szétválasztása Arisztotelésznél. (Jóllehet Arisztotelész szétválasztása -- az egységességük bemutatására való határozott törekvése ellenére is elszakadt az anyag és forma -nem vetődik fel olyan élességgel, nem kell külön világot találnia a dolgok lényegének, a szétválasztás azonban szétválasztás marad. Erre mutat rá Hegel is a filozófia történetéről tartott előadásaiban.⁵

A problémakör a skolasztika idején "lángolt fel" újra teljes heves-séggel, mégpedig a nominalizmus vitájában. Valójában mindkét irányzat a kettéhasítottság talaján áll -- tagadja bár a lényeg önálló létezését, mint a nominalizmus, vagy éppen állítsa azt -- szélsőségig víve a szét-zakítást. Annak ellenére is jogos ez a kritika, hogy a nominalizmust lényegében a materializmus lázadásának foghatjuk fel az idealizmus akkor szinte megingathatatlan látszó uralma ellen.

A már többször említett kettéválasztottságot rögzíti meg Descartes is, amikor a *res cogitans* és *res extensa* mint szubsztanciák teljes szétválasztását tételezi. Ez a szétválasztás egyúttal lehetetlenné tesz mindenfajta kísérletet a kapcsolatuk megoldására. (Vagyis arra, hogy kimutassa a megismerés lehetőségét.) Spinoza az első nagy kísérlet az egyesítés elvégzésére -- nem véletlenül fordít Spinozára igen nagy figyelmet Hegel -- amelyet a klasszikus német filozófia tetéz be, természetesen idealista alapon. Meg kell jegyezni, hogy ebben a kérdésben a klasszikus német filozófia mintegy újra bejárja a filozófiatörténet útját, hisz Kantnál a szétválasztás és Hegelnél az egyesítés: kiindulópont és eredmény, két szélső pólus a filozófia történetében. Lukács György a kanti magánvalóban látja a szétszakítás feloldhatatlanságának gyökerét. Az ebben rejlő problémák: "két nagy, egymástól -- látszólag -- független, sőt egymással szemben álló komplexumra redukálhatók: először is az anyag problémájára (logikai-metodikai értelemben), azoknak a formáknak a tartalmára vonatkozó kérdésre, amelyek segítségével »mi« a világot megismerjük és megismerhetjük, mert mi magunk alkottuk meg: másodszor pedig az egész problematikájára, a megismerés végső szubsztanciájának problémájára, a megismerés ama »végső« tárgyra irányuló kérdésre, melyek megértése, megragadása egyedül teszi lehetővé, hogy különféle részrendszereket

totalitássá, a teljességgel megértett világ rendszerévé egyesítsük. Tudjuk, hogy A tiszta ész kritikája a második csoporthoz tartozó kérdések megválaszolhatóságát határozottan elutasítja, sőt a »transzcendentális dialektikában« megkísérli, hogy -- mint humisan feltett kérdéseket -- teljességgel eltávolítsa őket a tudományból."⁶ Ebből a kanti álláspontból kiindulva, különböző átmenetekkel jut el a német filozófia Hegelig, az idealista állásponton lehetséges legmagasabb szintűzésig: a filozófiáig.

Marx filozófiája túllép (tartalmilag) a német idealizmuson, többek között azzal, hogy a filozófia elveként -- szemben a német idealizmus racionalizmusával -- a gyakorlatot állítja. Vagyis a szemlélődő magatartására való kísérletnél jóval többet -- a kísérlet már megtörténik a német idealizmuson belül -- azt ti., hogy a gyakorlatiság nem más, mint hogy "a forma közömbösségét a tartalommal szemben" fel kell számolni. "A gyakorlatot tehát csak akkor lehet igazán megtalálni a filozófia elveként, ha ugyanakkor egy formafogalmat is felmutatunk, amely -- érvényességének alapjaként és módszerbeli előfeltételeként -- nem hordja magán többé ezt a minden tartalmi meghatározottságtól való tisztaságot, nem hordja magán többé ezt a tiszta racionalitást."⁷

A tartalom és forma marxizmus elméletének bizonyos fokú "rekonstruálásához" leghasználhatóbbnak tűnik Marx tőkéje. " »A tőké« -ben nem is annyira gazdasági, mint a társadalom fejlődésének útját megvilágító általános filozófiai törvények kerülnek feltárásra".⁸ Ez indokolja, hogy el-
heez a műhöz fordulunk "segítségért". Vizsgálódásunk konkrét tárgya a Marx által A tőke első fejezetében elemzett áru, illetve az áru értékviszo-
nyai. Kiindulópontunk természetesen az egyes áru, mint a tőkés termelési mód gazdaságának elemi formája. "Haga az áru mint két meghatározás egy-
sége jelenik meg."⁹ Használati érték és csereérték, vagyis csupán egy-
szerű munkatermékből már áruvá változva is megőrizte a munkatermék hasz-
nos voltát. Tulajdonképpen ez képezi az áru anyagi oldalát, ez az első
előfeltétel, az az anyagi bázis, amely egy meghatározott termelési vi-
szonyt önmagán kifejleszt. Ugyanakkor mint előfeltétel nem függ ezektől a
viszonyoktól. Hasznos voltánál fogva csupán olyan munkatermék, amelyen
nem látszik meg, milyen viszonyok között termelték, ugyanígy mint az őt
előállító munkafolyamat sem tükrözi, milyen feltételek között megy végbe.
"Ahogy nem érezni a búzán, ki művelte, éppúgy nem látszik meg ezen a fo-

lyamaton sem, milyen feltételek között megy végbe, a rabszolgatartó durva ostorcsapásai alatt-e, vagy a tőkés aggódó pillantásaitól kísérve, Cincinnatus végzi-e, megművelve pár jugerum földjét vagy a vadember, aki kővel ejti el a vadat."¹⁰

Csupán mint csereérték hordozója válik áruvá a munkatermék. A kérdés az, hogyan? Hol kezdődik az egyenértékek cseréje? Marx már az 1844-ből származó párizsi kéziratokban kitűzi magának azt a célt, hogy megvizsgálja az áruban benne rejlő hasadásnak mint a kapitalista társadalomban meglévő egyéb ellentmondások tükrének titkát: "meg kell ragadnunk azt a lényegi összefüggést, amely a magántulajdon, a kapzsiság, a munka, a tőke és földtulajdon szétválasztása, csere és konkurencia, az emberek értéke és elértéktelenedése, monopólium és konkurencia stb., ezen egész elidegenülés és a pénzrendszer között fennáll."¹¹ Ezeknek a titkoknak a megfejtéséhez a konkrét történelmi elemzés nyújt kellő adalékot és bizonyítékot. Az elemzést az ősi társadalom viszonyaival kell kezdeni. Nyilvánvalóan az ősi társadalomban nem volt egyenértékek cseréje. Ebben a természetadta közösségiségben (vér, nyelv, szokások stb. közösségisége) "Az emberek naiv módon viszonyulnak a földhöz mint a közösség tulajdonához. Mindegyik egyes csak mint e közösség tagja viszonyul tulajdonosként vagy birtokosként."¹² Ugyanakkor ezen a vérségi alapon szerveződött közösségek nem képeztek egységes emberi közösséget mint összemberiség. A másik törzs tagja nem volt tagja az emberi közösségnek sem, sőt nem is számított embernek. (A törzsek eredetileg úgy vadásztak a másik törzs tagjaira, mint állatokra -- pl. fejvadászok.) Később, ha cseréltek a másik törzsbelivel, nem úgy cseréltek, mint egyenrangúval. Miért is cserélnének egyenrangúként, hiszen a munka időbe, kínba, áldozatba került. Szívesen végzik ugyan, ha értelme van a család, a közösség érdekében, de az idegének szenvedjenek meg ugyanúgy, ha cserébe akarnak valamint, hozzanak ők is ugyanennyi áldozatot. Ha idegennek adják, ott kezdődik az árucsere, mert ott kezdődik az elidegenedett munka is. "A csere nem egy közösségen belül az egyének között kezdődik, hanem ott, ahol a közösségek végződnek -- a határukon, a különböző közösségek érintkezési pontján."¹³ A terméknek ezzel az elidegenítésével jelenik meg a csereérték, hiszen a termék (most már áru) tulajdonosa nem mint használati értékhez viszonyul hozzá. "Az elidegenítés révén való elsajátítás az alapformája a termelés

ama társadalmi rendszerének, melynek legegyszerűbb, legelvontabb kifejezéseként jelenik meg a csereérték. Előfeltételezve van az áru használati értéke, de nem a tulajdonosa számára, hanem egyáltalában a társadalom számára."¹⁴

Az árut mint két meghatározás egységét lételezzük, de ez az egység egyúttal hasadás is, mégpedig az áru fejlődésének megfelelően löbbszörös hasadás. Mint láttuk, egyrészt az áru meghatározott termék és egyúttal megnyilatkozott csereérték, amely a termékek természeti létezési formájával való minden összefüggést leveletett. E "kettős különböző létezésének tovább kell mennie a különbségig, a különbségnek az ellentétig és ellentmondásáig."¹⁵ Az ellentmondás, amely az áru mint termék különös természetű és az áru mint csereérték általános természetű között fennáll, szükségszerű következményként létrehozza a pénzt. Így az árut kifejtetten, kettősen, ellentmondásában lételezi. Az árunak így két különvált létezési formája van: termék és pénz, ennél fogva "eleve magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az árunak ez a két különvált létezési formája nem váltható át egymásra."¹⁶ Ez az első szakadás a tartalom és forma között, a tartalom és forma különválása. Tehát ha tiszta formai folyamatként ábrázoljuk, a termék eredeti egysége az áruban szétválik, a ennek a szétválásnak megjelenése az áru testében mint a termék különös természetében és pénzben mint a csereérték általános természetében jut kifejezésre és ez a szétválás nem más, mint a tartalom és forma eredeti egységének szétválása. Az eredeti egység felbomlása és az ellentmondásig való fejlődése persze nem csak az előbb elemzett viszonylatban jön létre, hanem maga a csereérték is kettősen létezik: egyrészt mint meghatározott áru, másrészt mint pénz, ami lehetővé teszi a csere aktusának szétválását vételre és eladásra, amelyek egymással szemben most már különböző formaként egzisztálnak, vagyis megszűnik közvetlen azonosságuk. Fenti hasadással egy másik új viszony lép elő: a csere mozgása elválik a cserélőkötől, az áruk elválnak az áru termelőitől. Maga a csere is kettéhasad, egyrészt cseréért való cserére, másrészt árukért való cserére. Végül: "a csereérték a pénzben mint általános áru lép minden különös áru mellé, úgy ezáltal egyszersmind a csereérték mint különös áru lép a pénzben (mint-hogy különös létezése van) minden más áru mellé."¹⁷ Ezzel egyúttal azonos lesz minden más áruval, de ez az azonossága egyúttal különbség is,

hiszen nem lesz azonos egyetlen más áruval sem. Természetesen a termék fejlődése, áruvá válása, a pénzforma kialakulása hosszú történelmi fejlődés eredménye, amelyet csak ezen eredmény ismeretében vázolhattunk.

Marx az egyes árut a tőkés termelési mód gazdagságának elemi formájaként állítja előnk. A tőkés termelési mód gazdagsága mint tartalom már bennefoglaltatik az egyes áruban, s maga ez a gazdagság igen sokrétűen összetett jelentéssel bír. Marx és Engels már A német ideológiában a polgári társadalmat -- a "civil" értelemben vett (société civil), tehát az osztálytársadalmakat -- tekinti "minden történelem igazi kohójá"-nak,¹⁸ és ezek közül is megkülönböztetett figyelemmel kísérik a "modern polgári" -- azaz a burzsoá -- társadalmat. Mit is takar ez a gazdagság, mi jut kifejezésre elemi formájában, az áruban? Nem más, mint az egyetemesség. Jelenti "egyfelől az egyetemes ipart ... másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét",¹⁹ amely túlhat minden nemzeti korláton és előítéleten, ugyanakkor korlátaikat önmagában bírja. Persze ez a tartalma az árunak már csak mint végeredményben, vagyis a tőkében jelenik meg teljes mértékben. Azaz: az egyes áru, mint a tőkés termelési mód, a tőkés termelés gazdagságának elemi formája tartalmát tekintve tőke. Mint ki fogjuk mutatni, már ebben az elemi formában is viszonylagos tartalom és forma megkülönböztetése, hiszen az áru, amely a gazdagság, azaz a tartalom a tőke alkotórésze. Sőt ő maga képezi e gazdagság anyagi tartalmát mint használati érték: "Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát bármilyen is társadalmi formája."²⁰ Tehát az áru mint használati érték nem formaként lép fel, hanem ő maga a tartalom. Elvont szinten lényegében ezt a gondolatot fejti ki Hegel: "itt a tartalom és forma abszolút viszonya van előttünk, tudniillik átcsapásuk egymásba, úgyhogy a tartalom nem más, mint a forma átcsapása tartalomba, s a forma nem más, mint a tartalom átcsapása formába. Ez az átcsapás a legfontosabb meghatározások egyike."²¹

A magántulajdonon alapuló termelési módok sajátossága, hogy a használati érték megjelenési formája a csereérték, tehát a használati érték a csereérték anyagi hordozója is. Az áru az tehát, amely konkrét totalitásként tartalom és forma egységét és egyúttal ellentmondásukat önmagában hordja. Ahhoz persze, hogy ez az ellentmondás megjelenhessen, épp arra

van szükség, hogy a hasznos tárgyból áru legyen, tehát a csere feltételei létrejöjjenek. Marx, amikor szemléletesen Robinson példáján bemutat egyfajta termelést, vagyis a használati érték termelését, egyúttal azt is kimutatja, lévén hogy Robinson órával méri a tárgyak előállítására fordított időt, már potenciálisan az értékkel van dolga. A ráfordított idő mérésével valami mást fejez ki, mint a használati értéket. Itt már éppen hogy az érték van tételezve, s amennyiben lehetővé válna számára a csere, használati érték és érték elválása a cserében kifejeződne. A cserében a munkatermék hasznossága eltűnne Robinsonunk számára, s vele együtt "eltűnik a bennük megtestesült munkák hasznos jellege, eltűnnek tehát e munkák különböző konkrét formái is, már nem különböznek többé egymástól, hanem valamennyi munka egyenlő emberi munkára, elvont emberi munkára van redukálva."²² Robinson esetében nem is okoz nagyobb nehézséget ez a redukálás, hiszen ugyanannak a termelőnek különböző emberi munkájáról van szó, így tisztán megmutatkozik, hogy ezeknek a tevékenységeknek egyetlen mércéje a ráfordított idő. Ez az elvont emberi munka az érték tartalma, melynek megjelenési formája a csereérték.

Eddigi elemzésünk alapján látható, hogy a használati érték (használati tárgy) egyedisége és a pénz általános természete között az áru az, amely különös létezőként magában foglalja termék és pénz egyediségét és általánosságát:

használati tárgy	--	áru	--	pénz
		E + A		
E		K		A

De nem egyszerűen csak közép szerepet tölt be az áru, hanem ő maga a közvetítő, a valóságos fejlődés közvetítője, annak a folyamatnak a közvetítője, amelynek eredményeként létrejön a pénz. Miközben a folyamatot közvetíti, ő maga fejlődik, egészen a már rajta kívül álló pénzforma létrejöttéig. (Marx megjegyzi, hogy az áruforma fejlődése és értékforma fejlődése egybeesik.) Milyen szakaszai vannak az áruforma (értékforma) fejlődésének?

- A. Egyszerű (egyes v. véletlen értékforma)
- B. Teljes v. kifejlett értékforma

1. kifejezett viszonylagos értékforma

2. a különös egyenértékforma

C. Általános értékforma

D. Pénzforma

Az áruformán belül lejátszódik az egyes és az általános ellentmondásának kifejlődése, majd az ellentmondás megoldódása a pénz megjelenésével.

Az áruban megtestesülő ellentmondás teszi aztán a munkaterméket rejtélyes jellegűvé, hiszen

- a. az emberi munkák egyenlősége a munkatermékek értéktárgyiságának dologi formáját,
- b. e munka időtartammal való mérése a munkatermékek értéknagyságának formáját,
- c. a termelők viszonyai pedig a munkatermékek társadalmi viszonyának formáját öltik,

egyzon tartalom (munkatermék mint hasznos tárgy) különböző formamegjeleneiként.

Az áruban persze megtestesül egy másik ellentmondás is, mégpedig a munka ellentmondása. Az ti., hogy ugyanaz az emberi munka egyszerre konkrét munka és absztrakt munka, vagyis kettős jellegű. Itt is találkozunk tehát egyfajta hasadással, amelyet az áru foglal magában. Ez a munka részben egyedi (E), hiszen meghatározott munka (szabómunka vagy takácsmunka), másrészt viszont általános (A) emberi munka, elvonatkoztatva annak minden konkrét formájától. Tehát az árutermelésben a munka mint különös (K) munka jelenik meg. (Abban az értelemben, hogy az egyes és általános munka egysége.) A két pólus (konkrét munka és elvont munka) "közvetítőjeként" az áru jelenik meg. (Hasonlóan a termék és pénz viszonyához.)

konkrét munka	--	konkrét és elvont	--	elvont munka
		munka		
		(az <u>áruban</u> jelenik meg)		
konkrét munka	--	áru	--	elvont munka
I.: (E)	--	(K)	--	(A)

Miután láttuk (pl. Robinzon példáján), hogy a munkatermék nem feltétlenül áru -- sőt eredendően nem áru --, vizsgáljuk meg az ilyen típusú

termelésnek a viszonyait! Robinzon hasznos munkája, vagyis minden egyes konkrét tevékenysége (leszámítva az imádkozást, mert abban Robinzon örömet leli) az általános (A) munka szerepét tölti be, az elvont munka pedig csak lehetőségként, így egyesként (E) van jelen a termékben. A termék csak lehetőségként, potenciálisan hordja magában a kettősséget, általános és egyes ellentmondását, mely ellentmondáson belül a konkrét munka fejeződik ki hasznosságánál fogva.

	konkrét munka	--	termék	--	elvont munka
II.:	(A)	--	(K)	--	(E)

A termék előállítás közvetíti tehát az elvont munka kifejlődését, a hasadást, amelyet a termék még nem fejleszt ki önmagán. Az I. és II. folyamatok persze nem választhatóak el egymástól mint időben elkülönülő folyamatok, de konkrét történelmi elemzéssel (mint azt Marx megtette) kimutatható, hogy a II. folyamat az "eredendő", vagyis a meghatározó. Szigeti József A tudományos gondolkodás forradalma c. könyvében az E -- K -- A kategoriális közvetítési formák elemzésekor megkülönböztet alulról felfelé futó és felülről lefelé futó determinációs viszonyt, amelyet a munkatárgy--munkaeszköz--célképzet viszonyának elemzésével fejt ki. Esetünkben az alulról felfelé futó determinációnak a II., a felülről lefelé futó determinációnak az I. összefüggés felel meg. E két "összefüggés, amely a valóságos folyamatok konkrétumaiban érvényesül, úgy viszonylik egymáshoz, mint a tartalom és a forma. A tartalom teremti és tartja fenn a formát. A forma differenciálja és fejleszti ki teljes gazdagságában a tartalmat, valamennyi szunnyadó lehetőségét kibontakoztatva."²³

Ha ugyanezt a kategoriális viszonyt megvizsgáljuk a

használati tárgy -- áru -- pénz

fejlődési folyamaton belül, akkor látható, hogy a meghatározó itt is az a viszony lesz, amelyben a használati tárgy tölti be az általános szerepét, vele szemben az áru csak mint különös, a pénz egyes lép fel. Ez a történeti fejlődését tekintve a fundáló, tartalmi mozzanat:

	használati tárgy	--	áru	--	pénz
II.:	(A)	--	(K)	--	(E)

A tartalom mozgásának eredményeként (és vele egyidőben) fellép a tartalmat differenciáló forma mozgása is, vagyis az a mozgás, amelyben a használati tárgy az egyes, a pénz pedig az általános.

	használati tárgy	--	áru	--	pénz
I.:	(E)	--	(K)	--	(A)

Nem szabad tehát úgy felfognunk, hogy a használati tárgyak termelése (mint a társadalmi termelés általános jellemzője) időben jól elhatárolhatóan elválik attól a folyamattól, amelyben a használati tárgy csak egyedi jelenség az áruhoz és még inkább a pénzhez viszonyítva. Hiszen, ha nem is kifejtett módon, de már az első cserével megjelenik a másik folyamat, amely végül a pénzben teljesen világos kifejezést nyer. Meghatározó tartalmi jellegét azonban a II. folyamat mindvégig megőrzi.²⁴

Arról van tehát szó, hogy fenti kategoriális leírásokkal egy-egy totalitás tagjait bontottuk mozzanataira, s e totalitások átfogója az ember, illetve a termelés. Marxnak a termelés, elosztás, csere, fogyasztással kapcsolatosan tett módszertani fontosságú megjegyzése esetünkben is alkalmazható: "Nem arról van szó, hogy a termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat."²⁵

Történetiségében tehát előbb valóban úgy jelenik meg a munka mint termék előállítás, de vele egyidőben a termék már magában rejti az áruforma lehetőségét. Kérdés most már az, hogy mi teszi ezt a lehetőséget valósággá. Miért válhat a termék áruvá, miért hasad ketté használati és csereértékre? Ennek a kérdésnek a további megválaszolásához kövessük tovább az áru marxi elemzését! Első megközelítésben a munkatermékek már említett kettőssége teszi lehetővé, hogy áruvá váljanak, ugyanakkor azért kettősek, mert kevésbé kifejtetten vagy kifejtetten, de áruk. Kettősek annyiban, hogy "használati tárgyak és egyúttal értékek hordozói. Ezért

csak annyiban áruk, illetve csak annyiban van áruformájuk, amennyiben kettős formájuk van -- természeti formájuk és értékformájuk."²⁶ Engels már 1844-ben feltárta, hogy "a termelésnek két eleme tevékenykedik, a természet és az ember."²⁷ Ez a két elem a használati értékben kifejeződik, hiszen ha minden emberi munkát elvonunk is belőle, akkor is visszamarad valami természeti anyag. Használati érték a természet anyaga és a munka összegéből adódik. Ezzel szemben "az értékben egyetlen atom természeti anyag sincs".²⁸ Mindaddig, míg természet és munka közvetlen egysége áll fenn, nem jelenik meg az érték önálló formaként. Természet és munka (termelőeszköz és munkás) teljes szétválasztása a kapitalizmus következtében, pontosabban a kapitalizmusban jön létre. Itt az értékről Marxnál már a csereértékkel azonos kifejezésként esik szó. Marx A tőkében tehát már a Nyersfogalmazványhoz képest eltérően használja az értékkel kapcsolatos kategóriákat. Az eltérő terminusok ellenére is szükségesnek tartunk azonban egy terjedelmes szövegrészt idézni A tőke nyersfogalmazványából, mint olyan fontos szöveghelyet, amely a tartalom és forma marxi felfogásához közelebb vihet bennünket. "A tőke és munka viszonyában csereérték és használati érték vannak viszonyba helyezve egymással, az egyik oldal (a tőke) mindenekelőtt csereértékként van tétélezve a másikkal szemben,⁰ és a másik (a munka) a tőkével szemben használati értékként." Lábjegyzetben: "⁰ Nem fogható-e fel az érték használati érték és csereérték egységének? Az érték mint olyan magán- és magáért-valóan nem az általános a használati értékkel és csereértékkel mint ennek különös formáival szemben? Van ennek jelentősége a gazdaságtanban? A használati értéket előfeltételezik az egyszerű cserében vagy tiszta cserében is. De itt, ahol a csere éppen az áru kölcsönös használata végett történik csupán, a használati érték, azaz az áru tartalma, természeti különössége mint olyan nem áll fenn gazdasági formameghatározásként. Az áru formameghatározása éppenséggel a csereérték. E formán kívüli tartalom közömbös; nem a viszonynak mint társadalmi viszonynak a tartalma. De nem fejlődik-e ki ez a tartalom mint olyan a szükségletek és a termelés egy rendszerében? Nem lép-e be a használati érték mint olyan magába a formába, mint magát a gazdasági formát meghatározó, pl. a tőke és munka viszonyában? A munka különböző formáiban (...) Annyi bizonyos: a cserében (a forgalomban) az áruval -- használati értékkel -- mint árral van dolgunk; hogy az

arán kívül áru, a szükséglet tárgya, az magától értetődik. A két meghatározás egyáltalában nem lép viszonyba egymással, kivéve amennyire a különös használati(érték) az áru természeti korlátjaként jelenik meg és ezért a pénzt, azaz a maga csereértékét, egyszersmind magán az árun kívüli létezésként a pénzben tételezi, de csak formailag. A pénz maga áru, egy használati érték a szubsztanciája."²⁹

A tartalom és forma elemzése önálló témaként már a cím olvastával félreértésekre adhatott okot, hiszen a két kategória használata sugallja szétszakítottságukat, valamiféle megkülönböztetettséget. Amennyiben kiindulópontunk valóban ez a kettéválasztottság lett volna, úgy nem segíthettünk volna a "dialektikus" újraegyesítéssel sem. Tőkei Ferenc a termelési mód elemzése kapcsán módszertanilag, de elméleti vonatkozásban is igen fontos észrevételt tesz: "Sztálin a termelési mód marxi fogalmának tartalmát és formáját tépi szét, e két oldalt a maga egyoldalúságában rögzíti, majd egy kijelentéssel megkísérli ismét egyesíteni őket. Az egyesítés azonban csak egészen külsőleges és önkényes lehet, mert hiszen a formájától elválasztott tartalom nem tartalom többé, a tartalomtól megfosztott forma pedig nem valóságos forma."³⁰ Hogyan kerülhető el a szétszakítás csapdája? Mi tehát a tartalom és forma? Ebben a kérdésben is alkalmazható volt Marxnak az "általában való termelés" kapcsán tett megjegyzése: "elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás",³¹ hiszen tartalom és forma egy adott totalitás "valóságos mozzanatait" fejezik ki. Amikor tehát tartalom és forma kérdései kerülnek vizsgálatra, azt mindig mint egy totalitás elvonatkozásait tekintettük. Ezzel egyúttal egységükben, mely egységen belül a különbségek csak relatív jelleggel bírnak, ugyanakkor különbségek maradnak.

J e g y z e t e k

1. "Láttuk ugyanis, hogy az egész epikuroszi természetfilozófiát átjárja a lényeg és egzisztencia, forma és anyag közötti ellentmondás."
Marx, K.: A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. Kossuth 1969. 49.

2. Marx, K. i. m. 34.
3. Hegel: Előadások a filozófia történetéből II. Bp. Akadémiai 1959. 139.
4. Hegel i. m. 138.
5. Nem véletlen, hogy Hegel éppen Arisztotelész kapcsán fejt ki olyan mélyenszántó gondolatokat, mint pl.: "Csak szabad népekben van meg az egésznek a tudata és az egészért való tevékenység; a modern államban az egyes ember csak magában mint olyan szabad, és csak polgári szabadságot élvez ..." stb.
Hegel: Előadások a filozófia történetéből II. Bp. Akadémiai 1959. 257.
6. Lukács György: Történelem és osztálytudat. Magvető 1971. 366.
7. Lukács György i. m. 382--383.
Érdekes lenne megvizsgálni elmélet és gyakorlat viszonyát tárgyukhoz.
Lukács megjegyzése: "Elmélet és gyakorlat ténylegesen ugyanazokra a tárgyakra vonatkoznak, minthogy minden tárgy tartalom és forma -- közvetlenül -- elválaszthatatlan komplexumaként adott."
8. Rozental M.M.: Dialektika "Kapitál" K. Marx
Moszkva 1967. Mszl 5.
9. MEM 46. II. 335.
10. Marx, K.: A tőke I. Kossuth 1961. 176.
11. Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth 1977. 92--93.
12. MEM 46. I. 357.
Nem lenne érdektelen vállalkozás összevetni A tőke nyersfogalmazványának vonatkozó részeit A német ideológia hasonló témában tett megjegyzéseivel.
13. MEM 46. II. 336.
14. I. m. 335.
15. MEM 46. I. 65.
16. I. m. 66.
17. Uo.
18. MEM 3. 39.
19. Marx, K.: A tőke I. 44.
20. MEM 46. I. 298.
21. Hegel: A logika (Enciklopédia I.) Bp. Akadémiai 1979. 220.
22. Marx, K.: A tőke I. 46.

23. Szigeti J.: A tudományos gondolkodás forradalma I. Kossuth 1984. 209.
24. Témánk szempontjából igen fontos szöveghely a 209-212 oldalak.
(Szigeti: A tudományos gondolkodás forradalma I.)
25. MEM 46. I. 25.
26. Marx, K.: A tőke I. 54.
27. Engels, F.: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. MEM 1. 507.
28. Marx, K.: A tőke I. 55.
29. MEM 46. I. 171.
30. Tőkei F.: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése.
Kossuth 1977. 16. (Kiemelés tőlem. S. S.)
31. MEM 46. I. 12.

RÉSUMÉ: (The application of the dialectics of form and matter in Chapter I in Marx's The Capital) The paper examines a particular field of the Marxist application of the dialectical method in Chapter I in The Capital. The relation between form and matter is not discussed systematically in the work examined, however, its application is traceable throughout the work. The paper focuses on Marx's interpretation of the commodity as totality, which is in all cases the unity of form and matter, and at the same time, this concept of unity is not to be identified with an "abstract harmony", but it is to represent differences as well. These differences make the development of commodities possible. It is balance and struggle, unity and diversity in the development of the product becoming commodity that prove proves the objective dialectics as well as the material basis for subjective dialectics.

In this paper an attempt is made to give an outline of a categorical examination of form and matter, in the course of which the differences in the substance of product and commodity are focussed on.

The choice of the topic is maintained by the fact that the Marxist theory of form and matter is of great importance in assessing the evolution and progress of society. The Capital of Marx appears to be most appropriate for the purpose for it is not so much the philosophical laws inherent in the progress of economy but those of society that are discussed in it.

F. V. CANN KAJ SZI

LEBEGYEV - POLJANSZKIJ ÁLLAMI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
VLADYIMIR

A MARXI TERMÉSZETFELFOGÁS ÉS HUMANISTA ASPEKTUSA

Az új gondolkodás nem hagyhatja figyelmen kívül azt a problémát, amelyet a modern szakirodalomban az "ember és természet" viszonyának neveznek. Azért központi probléma ez, mert az ember és természet viszonya az emberi lét lehetőségeit jelzi. Globális méretűvé avatja az a széles társadalmi és tudományos-kutatói érdeklődés, melynek határain belül nem lehet figyelmen kívül hagyni a módszerek, vélemények és nézőpontok széles körét, beleértve a szélsőségeket is. Ebben a szituációban elkerülhetetlen a pontos világnézeti és metodológiai orientációk kidolgozása, melynek magában kell foglalnia egyrészt a tudományos gondolkodás szociális-ökológiai eredményeit, másrészt pedig a klasszikus marxista filozófia e kérdéssel kapcsolatos alapvető megállapításait. A marxizmus öröksége -- megtisztulva a megcímkezés és a dogmatizmus terhétől -- társadalmi-fiziológiai kontextusba helyezve, aktuális, és egybecseng korunk problémáival.

A "természet és társadalom" kutatásának problémáját az eddig említett nehézségen kívül még bonyolultabbá teszi a fogalmi apparátus kidolgozatlansága és belső logikájának hiánya. Az adott kérdés sokféle tudomány tárgyává válva a vizsgálódás aspektusainak és módszereinek sokaságát hozta létre, és nézeteltérésekhez vezetett sok fogalom és terminus használatában. A fogalmi-kategoriális kérdés kidolgozása a látszat ellenére nemcsak szemantikai-terminológiai szempontból fontos. Példaként hivatkozhatunk Kobuljanszkij érdekes cikkére, amelynek ide vonatkozó megállapításával nem érthetünk egyet. A szerző ezt írja: "Ezzel együtt figyelmet kell fordítani arra, hogy a »természet« fogalmának használata szélesebb és szűkebb értelemben egy és ugyanazon kutatáson belül aligha célravezető. A széles értelemben vett »természet« fogalom a félreértések és a homályos

ESZTERHÁZY KÁROLY

Tanárképző Főiskola

KÖNYVTÁRA — Eger

Időleges: 4289 / 1

kétértelműségek elkerülése végett ezekben az esetekben -- úgy tűnik -- más terminussal helyettesíthető, pl.: a »világegész« fogalmával."¹ (Ford: K. F.) Az ilyen konvencionális filozófiai kutatásokban sohasem bizonyult termékenynek.

A filozófiai fogalmi apparátus pontosítása metodológiai probléma, amivel egyrészt lényegében a filozófiai-világnézeti és természettudományos módszerek megkülönböztetéséről van szó, másrészt sok fogalom, amely minden materializmusban tradicionálisan állandó értelmezést nyert, nem minden esetben kapott sajátos értelmezést a marxista filozófia kategóriális rendszerében. Pontosan ez a helyzet a "természet" fogalmával, amelyet a Marx előtti filozófiában gyakran azonosítottak az "anyag" fogalmával.²

A nem marxistákkal folytatott dialógus korában figyelmet érdemel az a tény, hogy a polgári filozófia képviselői nem autentikusan értelmezik Marx "természettel" kapcsolatos megjegyzéseit, amivel arra törekcsenek, hogy a materialista dialektikát korlátozzák, leszűkítsék működésének határait, melynek eredményeként megfosztják a dialektikát metodológiai és világnézeti funkciójától.

Ily módon a cikk címében megjelölt probléma vizsgálata akkor lesz igazán gyümölcsöző, ha Marx filozófiai hagyatékához fordulunk.

Hogy Marx milyen jelentőséget tulajdonít az ember és természet közötti kölcsönhatásnak, arról annak alapján lehet képet alkotni, ahogy a kommunizmust értelmezte: "ez az ember és a természet, ember és ember közötti ellentmondásos harc igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye..."³ A történelem rejtélyének megoldásában Marx az "ember és természet közötti viszony" megfejtését látja. Marx és Engels összes műveiben a Gazdasági-filozófiai kéziratoktól kezdve A természet dialektikájáig bezárólag ez a probléma mint a központi problémák egyike jelenik meg. Ezért egyik művét sem lehet a többi figyelmen kívül hagyásával tanulmányozni, s csupán összefüggéseiben adnak teljes képet a marxi természetkoncepcióról.

A Kéziratokban kétféle jelentése van a "természet" fogalomnak. Az egyik -- folytatva a hagyományokat -- a kartéziánus fizikából kiindulva a

természetet pusztán anyagiságában vizsgálja, mint fizikai tárgyak, objektumok, tárgyak összességét. A természet ilyen vagy hasonló jelentésű értelmezésébe nem tartozik bele az ember mint gondolkodó értelenmel rendelkező lény. Így a természet az emberen kívül, az ember mellett, az ember előtt létezik.

Ha elválasztjuk az embert a természettől, egyszersmind kizárunk olyan dolgok, tárgyak közötti funkcionális kapcsolatokat és viszonyokat is, amelyek az ember tárgyi tevékenysége során, az ember-természet gyakorlati kölcsönhatása következtében keletkeznek. Ezért kell figyelmet fordítani a "természet" fogalom másik értelmezésére is, amely megtalálható e korszak munkáiban, de hiányzik a régi materialistáknál, így Freuerbachnál is.

Marxnál a természet másik értelmezése az ember tárgyi világaként jelenik meg. "Az emberi történelemben -- az emberi társadalom keletkezési aktusában -- létrejövő természet az ember valóságos természete..."⁴ A természet ebben az értelemben nemcsak a tárgyi világ szubsztátumát, a dolgok és tárgyak szubsztanciáját jelenti, hanem magában foglalja a tárgyasult társadalmi viszonyoknak a természethez mint olyanhoz való viszonyát. Következésképpen az ember a természet része, de nem egy fizikai részecske feloldódásának minőségében, hanem az "örök" természetben új funkciók "létrehívása" értelmében. Egyszóval Marx logikáját követve az emberi társadalom megjelenésével a tárgyi világot azon új kapcsolatok és viszonyok aspektusából kell nézni, amelyek azt megelőzően nem léteztek. Ez a természet "antropológiai természet". Itt azonban fontos kitérőt kell tennünk.

Maga a természet ontológiai szempontból az ember által nem determinált. Marx a Kéziratokban megjegyzi, hogy az ember semmit sem tehet a természet, az érzéki külvilág nélkül.⁵ Ez a gondolat több ízben megjelenik még utolsó munkáiban is. Marx A német ideológiában írja a következőket: "ez a tevékenység, ez a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás alapzata az egész érzéki világnak -- amint az jelenleg létezik."⁶ Tehát az "antropológiai természet" fogalmát szigorúan meghatározott tér-időbeli határokon belül használja. A természetről mint olyanról, az ember önlét-rehozásának az eredeti természethez való viszonyának értelmében beszél. Ebben az értelemben, ha a természetről van szó, amely "nem közvetlenül öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog",⁷ már a másik ér-

telemben használja a természet fogalmát. Miben látjuk a marxi megjegyzés elvi jelentőségét?

A természet, mint minden létező, nem csupán az ember lényegi erőinek tárgyasult világa, sőt ha az őseimberről van szó, éppen ellenkezőleg, a természet válik az ember sajátos determináló tényezőjévé. A régi materialistáknak a természetről mint létezőről alkotott felfogásától eltérően Marx akkor használja az "antropológiai természet" fogalmát, amikor elengedhetetlenül szükséges a természet és társadalom közötti absztrakt szembenállás feloldása.

A természet és társadalom absztrakt szembenállása annak a reális folyamatnak a tükröződése, amely az elidegenedett társadalomban jelenik meg, amely minden alkalommal választásra kényszeríti az embert, amelynek egyik oldalán az ember és reális élete áll, a másik oldalon pedig a "környezet", a "világ", a "szubsztancia", a "természet", amelyek mint személytelen, immanens erők jelennek meg. A kollízió lényege, hogy az elidegenedett társadalomban "az egyének csak különös érdeküket követik, mely számukra nem esik egybe közösségi érdekükkel -- az általános egyáltalában illuzórikus formája a közösségiségnek --, ezt mint számunkra »idegen« és tőlünk független ... »általános« érdekét juttatják érvényre..."⁸ Ilyen illúzió képezi alapját az individuum mindennel való szembenállásának, ami nem a magánérdek szférájába tartozik, amennyiben a világot "csak az objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel; nem pedig mint érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot nem szubjektíven".⁹ Marx feloldja ezt a dualizmust annak a fogalomnak a bevezetésével, miszerint az "emberek léte az ő tényleges életfolyamatuk",¹⁰ feloldja az alternatívák közötti választást: ember, társadalom vagy világ, természet, szubsztancia. A valóságos történelmi életfolyamatban kiindulópont az érzéki-tárgyi tevékenység, az életnek az a reális folyamata, amelyben feloldódnak ezek az ellentmondások. Ezért is írja Marx: "Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek az egysége és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervetlen feltételei és e tevékeny létezés közötti elválás, amely elválás teljesen csak bémunka és tőke viszonyában van tétélezve."¹¹ Csak a reális történelmi kollízió az,

amely elvezetett az ember és természet egységétől szembenállásukhoz, és tette szükségessé az absztrakció szintjén való vizsgálatukat. Ezért is alakul ki az a felfogás, mely szerint a természet csak az emberrel való kapcsolatában érték, amely mint "emberiesített", mint szuverenitását veszített és sajátos értékeitől megfosztott természet jelenik meg.

Ily módon, ha a "társadalom és természet" viszonyát nem mint adott örök szisztémát vizsgáljuk, hanem mint állandóan változót, akkor megszűnik valóságos szembenállásuk alapja. Ezzel kapcsolatban Marx A német ideológiában arra a fontos következtetésre jut, hogy az emberrel szemben mindig "történelmi természet" és "természeti történelem" áll.¹²

A 40-es években írt munkáiban Marx a természet értelmezés másik formáját részesítette előnyben. Ez az értelmezés egyre gyakrabban fordul elő a marxizmus polgári interpretátorainak tanulmányaiban is, minek következtében a dialektika törvényeinek működése a szubjektum-objektum viszony szférájára korlátozódik, azaz az antropológiai természetre, és szakadást hoz létre a társadalom és az ember előtt is létező természet között. Következésképpen az emberi tevékenység válik az egyetlen ontológiai előfeltétellé és realitássá.

Mivel magyarázható, hogy Marx gyakrabban használta a természet fogalmát a második jelentésben? Csakis a marxizmus létrejöttének sajátosságai-val, azokkal az elméleti forrásokkal, amelyekre támaszkodott. Lenin így jellemzi ezt a sajátosságot: "Marx és Engels filozófiája Feuerbachéból sarjadt ki, s a kontárok ellen folytatott harcban érett meg, természetes tehát, hogy mindketten a materializmus filozófiájának betetőzésére, vagyis nem a materialista ismeretelméletre, hanem a materialista történelem-felfogásra fordították legfőbb figyelmüket. Ezért Marx és Engels műveikben inkább hangsúlyozták a dialektikus materializmust, mint a dialektikus materializmust, inkább küzdöttek a történelmi materializmusért, mint a történelmi materializmusért." ¹³ E probléma vizsgálatára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a tradicionális materialista "természet" fogalom Marxot kevésbé foglalkoztatta, bár minden konkrét esetben, minden munkájában kezdve a Kéziratoktól az 1857-59-ben írt A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai-ig, valamint A tőkében feltétlenül kiemeli a természetnek mint olyannak prioritását,¹⁴ elsődlegességét, miután feltárta a "természet és társadalom" viszonyának gnoszeológiai aspektusát.

Ebből a szempontból a természet marxista értelmezése folytatja és továbbfejleszti a spinozai hagyományt, amely a természetet mint alkotó szubsztanciát értelmezi, melynek attribútuma a gondolkodás. Az attribútuma, nem pedig az ellentéte. Éppen ezért nevezi Spinoza tanulmányát -- melyben a szubsztanciáról szóló nézeteit kifejti -- "Etikának", mivel a természetet mint olyat "tisztá objektumként" értelmezte, a szubsztanciát pedig olyan minőségnek, melynek attribútuma a gondolkodás. A természetnek szerves egységként való értelmezése Spinoza Etikájának ismert formuláját adja: "az egész természet egyetlen individuum, amelynek részei, azaz valamennyi test, végtelen sok módon változnak anélkül, hogy az egész individuum bármiképp megváltoznék".¹⁵ Következésképpen Spinoza szerint az ember nem kerülhet kívül a szubsztancia, a létezés határain, ellenkezőleg, benne létezik, s mindamellett megmarad szabadon gondolkodó, alkotó lénynek. Ezért nem érthetünk egyet V. V. Szokolovval, aki szerint: "Spinozát, az Etika alkotóját a világ egészként való felfogása nemcsak a kölcsönhatások dialektikájához, a természeti-emberi világ tárgyai, jelenségei szubsztanciától való függőségének elismeréséhez vezette el, hanem a genezis dialektikájához, miszerint a szubsztancia a dolgok keletkezésének elsődleges oka."¹⁶ (Ford.: K. F.)

Ebben a vonatkozásban Marx és Engels álláspontja teljesen megegyezik Spinozáéval. Engels szavait idézhetjük: "hogy hússal és vérrel és aggyal hozzá tartozunk, és kellős közepén állunk".¹⁷

Fel kell tenni a kérdést, hogy a "természet" értelmezése -- abban az első, tradicionális jelentésben, amelyet a Marx előtti materialisták elfogadtak, és amely nem volt idegen Marx számára sem -- megegyezik-e az "anyag" értelmezésével, amint azt néhány szerző vallja, amiről a cikk elején már szóltunk. Úgy véljük, nem. A "természet" és az "anyag" értelmezése nem azonos. Álláspontunk a következő. Amíg a XVII--XVIII. századi materializmus felfogásában az anyag szubsztrátum és szubsztancia, addig a marxizmus összekapcsolja az anyag értelmezését az objektív valósággal. Az objektív valóság nem azonos a természettel, amennyiben a természet a természeti létnek lényegi sajátossága és jellemzője. Igaza van V. P. Iugarinovnak, amikor megjegyzi, hogy a természet és az anyag fogalma "egyazon tárgyat értelmezve, annak különböző oldalait jellemzik: a természet fenomenológiáit és ontológiáit, az anyag lényegit és gnoszeológia-

it".¹⁸ Ez a módszer Engels koncepciójának is megfelel, amikor is megjegyzi: "Az anyag mint olyan, tisztán gondolati teremtmény és elvonatkoztatás... Az anyag mint olyan, megkülönböztetve a meghatározott, létező anyagoktól, tehát nem érzékileg létező valami."¹⁹ "Érzékileg létező" minden természeti létező, amely sajátosságok végtelen sokaságával rendelkezik, amelyek közül a legfontosabb az anyagiséga, azaz az embertől független objektív, reális létezése. Kétségtelen, hogy az "anyag" fogalma mint objektív valóság, tiszta formában -- de pusztán csak momentumaiban -- megegyezik az anyag "szubsztrátum" és "szubsztancia" fogalmával.²⁰ De rámutatunk ennek a különbségnek még egy lényegi elemére.

Lenin kiemelte, hogy az anyag fogalmát nem lehet meghatározni a tudattal való kapcsolata nélkül, különben az anyagfogalomnak nincs jelentése az alapvető gnoszeológiai viszonyokon kívül.²¹

Kétségtelen, hogy az anyag, mint objektív valóság függetlenül létezik az embertől és az emberi tudattól, de a filozófia nem szemlélheti a tudattól függetlenül, mivel a filozófia éppen az anyagnak a tudathoz való viszonyát vizsgálja, ugyanakkor, amikor a rész tudományok a strukturálódott lét különböző szintjeit és alakzatait tanulmányozzák. A kiindulópont alapja számunkra nem a gnoszeológiai viszony, hanem a "meghatározott, létező anyagok" -- ahogy Engels írja, azaz különböző természeti realitások. Ebből adódik egy fontos következtetés, amely a filozófiai gondolkodás természetét illeti.

Amikor a marxista filozófia a lét és gondolkodás, a tudat és anyag kölcsönhatását vizsgálja -- amelyek mögött lényegében az ember és világ viszonya áll --, számára a megismerés kiindulópontja nem a világ mint olyan, az ember általában, hanem a gyakorlat, amelyben megszűnik ezek absztrakt szembeállítás, s ennek következtében "a világ emberré válik", az ember pedig a lét "belsejébe" helyeződik. A marxista filozófia ezért nem osztható fel filozófiai antropológiára -- amely az ember lényegét az emberen kívül és tőle függetlenül vizsgálja --, valamint ontológiára -- amely az absztrakt létről szóló tanítás, ahol nincs helye az embernek: a marxista filozófia a világ, valamint az ember és világ teljességének elemélete. Következésképpen az olyan fundamentális kategóriák értelmezése, mint az anyag, a természet, a társadalom, illetve ezek kölcsönhatása lehetővé teszik a filozófia alapkérdésének megoldását és a humanizált ter-

mészet dialektikus materialista lényegének feltárását a marxista filozófia felfogása alapján.

A dialektikus materializmus a filozófia alapkérdésének megoldásánál nemcsak az ontológiai és gnoszeológiai, hanem ezzel együtt a szociológiai és axiológiai aspektusokat is megkülönböztet, amit nem tett meg a régi materializmus, mely "a gondolkodás és a lét viszonyával a természetben némiképp tisztában volt ugyan, de nem a történelemben" -- írta Engels.²² A marxizmus a "gondolkodás-lét", a "lélek-természet" viszony mögött meglátta az "ember-világ" viszonyát. A filozófia alapkérdésének ilyen interpretációja megengedi azt a fundamentális és konkrét átalakítást, amelyben az ember tudatosan tevékeny lényként, a világ pedig általa megváltoztatottként jelenik meg. Ebben az értelemben a marxista filozófia egészében az ember filozófiájaként jelenik meg, ám nem alakul át az antropológiai filozófia változatává. Így jelenik meg a marxista filozófia humanista aspektusa mint a filozófia alapkérdésére vonatkozó nézőpont. Ezt a nézőpontot nem kívülről visszük bele, hanem a marxista filozófiai ismeretek természetéből fakad, ami biztosítja a filozófia alapkérdésének speciális megválaszolását. A marxizmus humanizmusa tehát nem "fragmentum", "fejezet" vagy "rész" a marxista filozófiában, hanem lényegi eleme.

Milyen következtetésre juthatunk, ha elemezzük Marx és Engels természetre vonatkozó nézeteit, ha beillesztjük azon mai tudományok kontextusaiba, amelyek orientálnak az ember által elért eredmények mérésére, amelyekben kifejeződik az egyre szélesedő humanizáció tendenciája? Miféle gyakorlati jelentőségét "világosítja meg" a kiéleződött ökológiai szituáció? Bármily érdekes is lenne ez önmagában, nem léphetjük át történetfilozófiai kereteit és kulturológiai aktualitását, ha elvonatkoztatunk a mai világ realitásaitól, amelyek az összemberi érdekek keresésének legmegfelelőbb alapját diktálják. A jelzett körülmények figyelembe vételével a következő momentumokkal kívánunk foglalkozni.

1. A dialektikus materializmus számára lényeges a természetnek mint cselekvő erőknek az elismerése, amely képes állandó önátalakításra, ami végső soron a teljes célszerűségig vezet el. Ebből az aspektusból az ember és természet alkotó lehetőségeik tekintetében egyenértékűnek, és egymás kiegészítéseként jelennek meg. Ez a természetfelfogás lehetővé teszi

az elidegenedett társadalom feltételei között kialakult tudatfelfogás leküzdését és azt, hogy a természetet kizárólag földrajzi tényezőként vizsgáljuk mint a létezés kedvező vagy kedvezőtlen közegét. Érdemes megjegyezni, hogy hasonló tudat nyomta rá a bélyegét az európai polgári kultúra felfelé ívelő korszakára jellemző "az értelem- és természetellenes elképzelés a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétéről..."²³

Ezen absztrakt szembeállításból fakadó sarkítás kiküszöbölése csak abban az esetben lehetséges -- ahogyan A. Sz. Bogomolov hangsúlyozza: "ha a természetet nem csak egyszerűen objektumként vizsgáljuk, hanem mint aktív, cselekvő és önmagában véve dialektikus létet. Csak ez a természet hozhatta létre az embert; csak ez a természet alakulhat át valódi emberi közeggé."²⁴ (Ford.: K. F.) Marx természetre vonatkozó nézeteinek ilyen interpretációja teremti meg a materialista dialektikának, mint nyitott elméleti rendszer értelmezésének produktív előfeltételeit.

Ez a "nyitottság" nem merül ki az őt állandóan megerősítő tudományos tényekhez való közömbös viszonyban -- miközben a rendszer az előzőekhez képest alapvető tartalmát illetően nem változik, hanem igazán nyitott a ténylegesen örök és egységes világra, amely nem elrettenti az embert a maga ellenséges és hideg ismeretlenségével, hanem megtapasztalhatóvá teszi számára a természetnek, mint "szervetlen testének" átérzését. Így érthetővé válik számunkra, hogy a dialektikus materializmus azért lényegében humanista, adekvát a sokrétű ellentmondásosságában értelmezett világgal, nem úgy fogja fel azt, mint egy lényeg két ellenséges oldalának polárisan-absztrakt szembeállítását. Egyszóval a marxizmus humanizmusának bizonyítottságát és megalapozottságát nem szűkíthetjük le Marx és Engels egyik vagy másik értékelésére, kijelentésére, tézisére. A marxista humanizmus elméleti megindoklásának bázisa az emberi lét végső alapzata, amely nem más, mint az ember-természet viszony.

2. A második figyelmet érdemlő momentum pedig az, hogy a marxi természetkoncepció teljességében véve lényegében egybeesik a modern természettudományos világképpel, s mindenekelőtt Vernadszkij nooszférakonceptiójával.

A "Vernadszkij--Marx" probléma reális probléma. Megoldására nem csupán Vernadszkij marxizmusról és kommunizmusról tett konkrét kijelenté-

seit kell figyelembe venni, hanem mindenekelőtt a nooszféráról való tételeinek objektív tartalmát és az ebből eredő filozófiai következtetéseket. Összehasonlítva a marxizmus tételeivel, feltétlenül megérezzük humanizmusuk közelségét, és ezzel együtt lehetővé válik a "Vernadszkij-Marx" probléma autentikus értelmezése és megoldása, mindenféle leegyszerűsített értelmezés elutasítása. Vernadszkij saját tudományának adatai alapján jutott közel a marxizmus humanizmuseszményéhez, tudatosan vállalta ezt a közeledést, amikor megjegyezte: "a nooszférának az az értelmezése, amely a biogeokémiai fogalomból származik, teljesen egybecseng a tudományos szocializmushoz vezető alapeszmével".²⁵ (Ford.: K. F.) A humanizmus mint a marxizmus filozófiai alapelve egybehangzónak bizonyult Vernadszkij tudományos törekvéssel és társadalomeszményével. Marx természetfelfogásának és Vernadszkij nooszféraelméletének közös alapja a mechanisztikus materializmus leküzdése, amelyet ha következetesen végiggondolunk, emberellenes. Vernadszkij a newtoni természetmegismerésre vonatkozó nézeteiről írja, hogy céljuk "minden szükségszerű jelenséget a mozgás geometriai törvényszerűségeire, a megismerő világot a mechanikus sémára visszavezetni".²⁶

A másik gondolat, amelyben Vernadszkij és a marxizmus közelséget mutat: az ész szerepe a nooszféra koncepcióban és a marxizmus következtetése az emberi létfeltételek céltudatos létrehozásának világtörténelmi tendenciájáról, amelyek adekvátak az öntudattal és amelyeket önmaguknak kell létrehozniuk.²⁷ Tehát a marxizmus egybecseng a modern tudomány humanista törekvéseivel.

3. Végül a tanulmány befejezéseként szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ember-természet viszony morális alapjainak kérdése nem válaszolható meg megfelelő következetességgel, ha a természetet nem széles kontextusban vizsgáljuk, ahogyan a marxizmus fogja fel, hanem kizárólag természet tudományos interpretációban szemléljük, mert ez nem bizonyul elégségesnek az ökológiai koncepciók és a természethez való viszony morális megindoklásához. Ezzel nem küszöbölődik ki teljességgel a természet utilitarisztikus megközelítése, az ember moralitása pedig nincs kellőképpen megindokolva az objektivitáshoz való viszonyában. Következésképpen bármennyire is optimalizálódik a társadalom viszonya a természethez, potenciálisan nem küszöbölődik ki az utilitarizmusba való visszaesés, ha nem fejeződik

ki erkölcsi imperativusok formájában a természet önértéke és a társadalmi lét különböző jelentései. Ez teljesen megfelel Marx logikájának, amely szerint: "az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindennütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni",²⁸ azaz magát a tárgyat mint olyat saját mércéjével képes mérni.

Az ember és természet marxista koncepciója -- amelyben egyik oldal átmegy a másikba, miközben megőrzi önértékét -- megmutatja e viszony erkölcsi lényegének alapzatát és a gyakorlati természetvédelmi tevékenység orientálójaként lép fel.

(Fordította: Koncsos Ferenc)

J e g y z e t e k

1. Kobüljanszkij: Meszto "ocselovecsennoj prirodü" v sztrukture vzaimogyejstvija prirodü i obscsesztva. - Filozsofszkije nauki 1978. 3. 134.
2. Meg kell jegyezni, hogy irodalmunkban nem ritkán azonosítják az adott fogalmakat. Lásd: Filozsofszkij Szlovar pod red. I. I. Frolova. 4-je izd. Moszkva, 1981. Címzó: "természet"
3. MEM 42. Bp. 1981. 107.
4. I. m. 113.
5. Uo.
6. MEM 3. Bp. 1976. 30.
7. I. m. 29.
8. I. m. 36.
9. I. m. 7.
10. I. m. 26.
11. MEM 46. 1. Bp. 1972. 368--369.
12. MEM 3. Bp. 1976. 30.
13. LÖM 18. Bp. 1976. 309--310.
14. Lásd MEM 42. 107., 3. 30., 46. 1. 368--369.

15. Spinoza: Etika. Gondolat, Bp. 1979. 96.
16. Isztorija gyialektyiki XIV--XVIII. v. v. M. 1979. 155.
17. MEM 20. Bp. 1974. 457.
18. Tugarinov V. P.: Priroda, civilizácija, cselovek. Izd.: L. G. U. L. 1978. 8.
19. MEM 20. Bp. 1979. 524.
20. Lásd Vjakkerev F. F.; Orlov Sz. V.: Isztoricceszkiye i logicseszkiye aszpektü opregyeleniyija ponyjatyija matyerii. -- Filozfszkiye nauki 1981. 6. 45.
21. Lásd LÖM 18. 133.
22. MEM 20. 666.
23. I. m. 457.
24. Lásd Hofmann: Marksizim i tyeorija prakszisa. Moszkva, 1978. 419.
25. Vernadszkij V. I.: Razmüslényije naturaliszta Kny. 2. Naucsnaaja müszl' kak planyetnoje javlénýije. Moszkva, 1977. 67.
26. Vernadszkij V. I.: Izbrannüje trudü po isztorii nauki. Moszkva, 1981. 202.
27. Lásd MEM 20. 510.
28. MEM 42. 88.

РЕЗЮМЕ: (Понятие природы у К. Маркса и его гуманистический аспект) "Человек — природа" является центральной проблемой если речь идёт о возможности человеческой деятельности. Автор статьи занимается тем вопросом, как Маркс и В. И. Вернадский объясняют понятие "природы". Новое понимание этих проблем интересно не только для философского рассмотрения, но и с той точки зрения, как в наши дни можно решить проблемы современных экологических концепций. Важное дело признать самоценность природы и её различие от общественного бытия в качестве нравственного императива. Марксистская концепция взаимодействия природы и человека выступает ориентиром в процессе практической природоохранительной деятельности.

TÖRŐCSIK MIKLÓS

VALLÁSELMÉLETI KÉRDÉSEK A GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOKBAN

Marx az 1844-es Deutsch-Französische Jahrbücherben igen jelentős eredményeket ért el, akár történetfilozófiai álláspontjának, akár a val-láselemélet kidolgozását nézzük. Ekkorra már jelentősen előrehaladt a he-geli filozófia bírálataiban, már kénytelen volt az ún. "anyagi érdekekhez" is hozzászólni és megindította a vitát az ifjúhegeliánusok ellen. Magában a Jahrbücherben kézzelfoghatók az eredmények: a magánember, a polgári társadalom és a proletáriátus "megtalálása" éppúgy ide tartozik, mint Marxnak azok a törekvései, amely ekkortól kezdve állandósulnak, pl. a va-lóságos állam és a polgári társadalom mibenlétének a feltárása.

A marxi elemzés fő formája továbbra is a polémia: Hegel és az ifjúhe-geliánusok a fő ellenfelek, őket kell túlhaladni. Emellett jól látható Marx igénye, amelyet a konkretizálás fogalmával lehetne megragadni: a gyakorlati élet feltárása a gazdasági elemzés felé fordítja Marxot; de ezt is polemikus formában valósítja meg: a nemzetgazdaságtan elsajátítása és kritikája a fő feladat számára. És még valami: az elvek magaslatán ál-ló gyakorlat, azaz a forradalom mibenlétének a kérdése, amely elvezeti a kommunizmus problémájának felvetéséig és a probléma első elméleti megol-dáskísérletéig.

Mindez, bizonyos megszorításokkal fordulatként is értékelhető. Nem merev, a diszkontinuitást túlhangsúlyozó módon, hanem a kettő egysége-ként; a folytatás és a fordulat dialektikus egységét fedezhetjük fel a Gazdasági-filozófiai kéziratokban,¹ amely a marxi filozófia "igazi szü-lőhelye és titka". Jóllehet Marxnak az itt felmerülő feuerbachianus kate-góriákat "társadalmasítani" kell, a gazdasági kérdések felé való fordulá-sa, az elidegenedés és a kommunizmus problémájának a megközelítési módja lehetővé teszi, hogy úgy értékeljük a Kéziratokat a marxi életműben, ahogy Marx értékelte a Fenomenológiát Hegel életművében.

Nemcsak a marxi filozófia, hanem a marxi valláselemélet szempontjából

is hasonlóképpen értékelhető a mű: fordulatként és folytatásként, a polémia és konkretizálás szellemében folytatott útkeresésként és bizonyos eredmények megtalálásaként.

A Kézirat füzetekben, amelyeket párizsi kéziratoknak is szokás nevezni, Marx tudatosan kapcsolódik a Deutsch-Französische Jahrbücherhez. Ezt tanúsítja a mű utolsónak elkészült darabja, az Előszó. Ebben Marx körvonalazza tervét: "különböző önálló brosúrákban fogom a jog, a morál, a politika stb. kritikáját sorra venni és befejezésül egy külön munkában megkísérlem megadni megint az egésznek az összefüggését, az egyes részek viszonyát, valamint végül ez anyag spekulatív feldolgozásának kritikáját".² Jelen esetben nem érdekel bennünket az, hogy ez a munka ilyen formában soha nem készült el, mivel sokkal fontosabb dolog villan fel számunkra. Marx a különböző tudatformák önálló és együttes feldolgozásának a tervével azoknak szintézisét és analógiáját tételezi: azonosságukat és nem-azonosságukat. Ez a gondolat pedig alapvető a valláselmélet szempontjából.

Az Előszóban tervbe vett másik feladat "a hegeli dialektikával és egyáltalában a német filozófiával való szükségszerű számvetésből"³ adódik. A kritika kerül itt újra előtérbe, azaz az ifjúhegeliánusok álláspontja és bírálata. Ennek oka, hogy az ifjúhegeliánusok filozófiai előfeltevésekből indulnak ki, akár úgy, hogy elfogadják, akár úgy, hogy tagadják. Kritikai teológusoknak nevezi ezért őket Marx, jelezve, hogy filozófiájukat a vallás színvonalán állónak tekinti: "a kritikai teológus maga is teológus marad".⁴ A bírálat lényege abban áll, hogy ez a filozófia, a teológiai kritika nem haladta meg a régi filozófiát. Marx szavaival: "a teológiai kritika -- bármennyire a haladás egy valóságos mozzanata volt a mozgalom kezdetén -- végső fokon nem más, mint a régi filozófiai és nevezetesen a hegeli transzcendenciának teológiai karikatúrává torzított kiélelése és következtetése".⁵

Mindennek az említése azért fontos, mert tovább differenciálja Marx álláspontját. Igaz ugyan, hogy döntően a korlátozott polgári társadalom termékének tekinti a vallást, filozófiát, politikát stb., s abból látja levezethetőnek. Mégis most a dolog másik oldala vált hangsúlyossá egyetlen pillanatra: a tudatformák közötti és az egyes tudatformán belüli kri-

tika szükségessége. Viszont jellemző a marxi felfogásra, hogy miközben ezt a munkát végzi, pl. itt a Kéziratokban, egyben a valóság kritikáját is adja. Ezt a munkát úgy kezdi Marx, hogy a nemzetgazdaságtant veszi bírálathoz alá, s ezzel együtt azt a konkrét társadalmat, amelynek elmélete a nemzetgazdaságtan. Ezt csak úgy tudja megtenni, hogy konkretizálódik számára az eddig meglehetősen elvont polgári társadalom fogalma, mivel nemcsak az önző magánembert találja meg annak alapzataként, hanem mindennek valóságos alapzatát, a társadalom anyagi életét. Itt csak jelzésszerűen: a munka, tőke, földjáradék hármasságáról van szó. És egyben arról is, hogy a munka elidegenedett formájában van jelen, amelyben a munkást "szellemileg és testileg géppé szorítják le, és emberből elvont tevékenységgé és hassá válik".⁶ Ezzel kapcsolatban mond Marx bírálathoz a nemzetgazdaságtani álláspontot, amely a valláselmélet számára újra analógiaként értelmezendő: "Míg a nemzetgazdászok szerint a munka az egyetlen, amely által az ember a természet termékeinek értékét megnagyobbítja, s a munka az ember tevékeny tulajdona, ugyanazon nemzetgazdaság szerint a földtulajdonos és tőkés, akik qua földtulajdonos és tőkés csupán kiváltságos és kenyérelő istenek, mindenütt fölötté állnak a munkásnak, és törvényeket írnak elő neki."⁷ Vagyis: a valóságon kívül állnak, a valóság fölött állnak, idegen hatalmak, mintegy fétisek. A valóságos emberi világ a munka világa, amely azonban e transzcendens erőket is létrehozza, s miután létrehozta, kénytelen engedelmessé tenni nekik.

Azt az okot kell a továbbiakban feltárni, amelybe ez az állapot gyökerezik. Újabb konkretizálódása a marxi elméletnek ez a lépés: a visszajára fordult világ lényegének a megragadása az elidegenült munka fogalmával és e fogalom lényegének feltárásával.

Az alapállás: a magántulajdon tényének mint a nemzetgazdaságtan álláspontjának a megmutatása, majd ennek a bírálata. Hiszen e tény éppen azt tételezi fel, amit le kellene vezetni. És itt az első azonosítás a vallással: "Így magyarázza a teológia a gonosz eredetét a bűnbeeséssel, vagyis tényként, történeti formában tételezi azt, amit magyaráznia kell."⁸ A nemzetgazdaságtani tény (ami tehát következmény) helyett Marx egy jelenvaló tényről tesz meg kiindulópontnak: "A tárgy, amelyet a munka termel, a munka terméke mint idegen lényeg, mint a termelőtől független hatalom lép vele szembe."⁹ A tárgyakat létrehozó munkás felett a tár-

gyak uralkodnak. A munkás számára nem létezik ez a tárgy, sőt maga válik az általa létrehozott tárgy szolgájává. "Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja. Ugyanígy van a vallásban. Minél többet helyez az ember Istenbe, annál kevesebbet tart meg önmagában."¹⁰ A továbbiakra is érvényesnek tekintjük az azonosítást. Egyben jelezhetjük, hogy a marxi fetisizmus-elmélet kulcsmondatai a következő mondatok. "A munkás belehelyezi az életét a tárgyba; de immár nem az övé, hanem a tárgyé. Minél nagyobb tehát ez a termék, annál kevesebb ő maga. A munkásnak a maga termékében való külsővé-idegenné válása nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárggyá, külső exisztenciává válik, hanem, hogy rajta kívül, tőle függetlenül, idegenül exisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe."¹¹

Miután az elidegenülés a tárgy és a munkás viszonyában, valamint a természet és a munkás viszonyában¹² megmutatkozott, Marx mindennek az okára világít rá. Ez magának a munkának az elidegenedése: "az elidegenülés nemcsak a termelés eredményében, hanem a termelés aktusában, magán a termelő tevékenységen belül megmutatkozik".¹³ Ezáltal jön létre az a helyzet, amelyben a munkás a munkáján kívül érzi magát "otthon", tehát embernek, mivel munkája kényszermunka. Ezáltal fordul meg a cél-eszköz viszony; a munka pusztán a létfenntartás eszközévé lesz, amely elől úgy menekülnek, mint a dögvész elől, ha nincs kényszer. Mindez újra egy analógiához vezet el bennünket. "A külsőleges munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik, az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik. Mint ahogy a vallásban az emberi fantázia, az emberi agy és az emberi szív öntevékenysége az egyéntől függetlenül, azaz mint idegen, isteni vagy ördögi tevékenység hat az egyénre, ugyanúgy a munkás tevékenysége nem az ő öntevékenysége. Másé, magamagának elvesztése."¹⁴

A tárgytól és a tevékenységtől való elidegenedés folyamatként a nembeliségtől való elidegenedés következik: az ember nem egyetemesen, ha-

nem partikulárisan termel. Ezáltal a szabad tevékenység eszközzé fokozódik le, "az ember nembeli életét fizikai egzisztenciájának eszközévé teszi". Számunkra viszont az a fontos, hogy ennek tudata mivé lesz: "A tudat, amellyel az ember neméről bír, az elidegenülés által tehát akként változik át, hogy a nembeli élet számára eszközzé válik."¹⁵ Vagyis: az elidegenült munka terméke az elidegenült tudat.

Közvetlen következményként tételezi ezután Marx az embernek az embertől való elidegenülését, hogy aztán az elidegenült munka termékét a másik embernek juttassa. De előbb egy kitérő, egy feltételezés és annak az elvetése. "Ha a munka terméke idegen nekem, idegen hatalomként lép velem szembe, hát akkor kié? Ha saját tevékenységem nem az enyém, idegen, kikényszerített tevékenység, hát akkor kié? Egy másik lényé, nem az enyém. Ki ez a lény? Az istenek? Mindenesetre az első időkben a fő termelés, mint pl. a templomépítés Egyiptomban, Indiában, Mexikóban, az istenek szolgálatában jelenik meg, mint ahogy a termék is az isteneké. Ámde az istenek egymagukban sohasem voltak a munkáltatók. Éppoly kevésbé a természet. És milyen ellentmondás volna is, hogy minél inkább aláveti magának munkája által az ember a természetet, minél inkább feleslegessé válnak az istenek csodái az ipar csodái által, az ember e hatalmaknak a kedvéért lemondjon a termelésen érzett örömről és a termék élvezetéről."¹⁶ És újra egyértelmű tömörséggel megfogalmazva: "Nem az istenek, nem a természet, csak maga az ember lehet ez az idegen hatalom az ember felett."¹⁷ Ennek lényege, gyökere maga a valóságos társadalom, a valóságos társadalomban meglevő emberi viszonyok, amelyet viszont újra az elidegenült munka hoz létre. "A gyakorlati valóságos világban az önelidegenülés csak más emberekhez való gyakorlati valóságos viszony által jelenhetik meg. Az eszköz, amely által az elidegenülés végbemegy, maga is gyakorlati. Az elidegenült munka által az ember tehát nemcsak a termelés tárgyához és aktusához mint idegen és vele szemben ellenséges hatalmakhoz való viszonyát hozza létre; létrehozza azt a viszonyt is, amelyben más emberek az ő termeléséhez és termékéhez állnak, és azt a viszonyt, amelyben ő e más emberekkel áll."¹⁸ Ez meghatározza a vallási önelidegenülés megjelenését is: "a vallási önelidegenülés szükségképpen a laikusnak a paphoz való viszonyában jelenik meg, vagy akár, minthogy itt egy intellektuális világról van szó, egy közvetítőhöz stb. való viszonyában".¹⁹

Ezt a megjelenést természetesen önmagában is a vizsgálat tárgyává (kritika) lehet tenni. Viszont alapvető a marxi történetfilozófia és valláselmélet szempontjából, hogy a megjelenés az emberi viszonyokban van megalapozva. Mondanunk sem kell, hogy ezek a gondolatok milyen egyértelműen mutatnak előre A német ideológia irányába. Ahogyan a kölcsönviszony feltételezése is: "A külsővé-idegenné vált munka (a külsővé-idegenné vált élet) fogalmát a nemzetgazdaságtanból ... a magántulajdon mozgásának eredményeként nyertük. De a fogalom elemzésénél megmutatkozik, hogy ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak a következménye, mint ahogy az istenek is eredetileg az emberi értelem eltévelyedésének nem oka, hanem okozata. Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba."²⁰

A következőkben nincs terünk, nem is feladatunk, sem a Kéziratok szerkezeti kérdéseit fejtegetni, sem Marx gazdasági-társadalmi elemzését követni. Jellemzőként és összefoglalásként csak megismételni lehet, hogy a konkretizálás, a társadalmi életviszonyok, a gazdaság felé való fordulás történik meg itt, amit talán jelezhetünk olyan fogalmakkal, amelyek teljesen újak a marxi életműben: magántulajdon, termelés, szükséglet, fogyasztás, munkamegosztás stb. E fogalmak alkalmasak a valóságos életviszonyok feltárására (itt ez egyenlő a visszajára fordult világgal) s ennyiben persze a marxi valláselmélet végső alapját adják. Számunkra azonban csak az a lehetőség adódik, hogy azokat a részeket emeljük ki a Kéziratokból, amelyek szorosabban kötődnek a valláselmülethez.

Már a Jahrbücherben felmerült a belső és külső vallásosság kérdése, a protestantizmus és a katolicizmus szembeállítása. Ott az elmélet lehetősége kapcsán, de még elvontan kerül szóba ez a kérdés, igaz, Marx az elméleti emancipációnak gyakorlati jelentőséget tulajdonít. Ezt láthatjuk abban a gondolatban, amelyik A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés című írásban az anyagi hatalommá váló elmélet problémáját fogalmazza meg. Különösen fontos ez Németországban, amelynek "forradalmi múltja ... elméleti, a reformáció. Ahogy akkoriban a szerzetes, most a filozófus az, akinek agyában a forradalom elkezdődik."²¹ Marx ezután Luther, tehát a szerzetes gyakorlati tettét mutatja be: "azáltal győzte le az alázatosságból fakadó szolgaságot, hogy a meggyőződésből fakadó szolgaságot tette a helyébe. Azáltal törte meg a tekintélybe vetett hitet, hogy helyreállí-

totta a hit tekintélyét. Azáltal változtatta a papokat laikusokká, hogy a laikusokat papokká változtatta. Azáltal szabadította meg az embert a külső vallásosságtól, hogy a vallásosságot a belső emberré tette. Azáltal emancipálta a testet a lánc alól, hogy láncraverte a szívet."²² A Kéziratokban Marx ezzel párhuzamban fejti ki a régebbi gazdasági elméletek (monetár- és merkantilrendszer) és a nemzetgazdaságtan viszonyát. A párhuzam lényege, hogy amiképpen a protestantizmus belsővé tette a vallásosságot, ugyanúgy fedezze fel Adam Smith a munkát a magántulajdon belső lényegeként. "E felvilágosult nemzetgazdaságtan szemében, amely felfedezte -- a magántulajdonon belül -- a gazdagság szubjektív lényegét, ezért fétisimádóknak, katolikusoknak jelennek meg a monetár és merkantilrendszer hívei, akik a magántulajdont csak tárgyi lényegnek tudják az ember számára. Engels ezért joggal nevezte Adam Smithet a nemzetgazdaságtan Lutherjának."²³ Ezek után következik az analógia tényleges kifejtése, a Bevezetés szellemében. Idézzük: "Mint ahogy Luther a külsőleges világ lényegeként ismerte fel a vallást, a hitet, s ezért szembelepett a katolikus pogánysággal, mint ahogy megszüntette a külső vallásosságot, amikor a vallásosságot az ember belső lényegévé tette, mint ahogy tagadta a laikuson kívül meglevő papokat, mert a papot a laikus szívébe helyezte át, éppúgy megszüntetik az emberen kívül leledző és tőle független -- tehát csak külsőleges módon fenntartható és megőrizhető -- gazdagságot, vagyis megszüntetik ezt a külsőleges gondolatnélküli tárgyiséget, amikor a magántulajdon bekebeleződik magába az emberbe és magát az embert annak lényegeként ismerik fel".²⁴ Alapvető, bár nem túlzottan elismert gondolatok ezek a marxi történetfilozófiában: az emberi tevékenység döntő filozófiai mozzanattá emelése történik meg. Ezért alapvető fontosságú a valláselméleti vizsgálódás szempontjából is. Ahogyan ennek a tevékenységnek a korlátozottsága sem mellőzhető, amelyet Marx azonnal hozzáfűz a fejtegetéséhez: "de viszont magát az embert a magántulajdon meghatározottságában tételezik, mint Luthernál a vallásban".²⁵ Ez pedig nem az ember elismerése, hanem az ember elismerésének látszata csupán. Hiszen a nemzetgazdaságtan a magántulajdont teszi az ember lényegének, nem a munkát, a társadalmat, mert ezeket csak elidegenült formájukban képes felismerni. Ez a gondolat fogalmazódik meg a következőkbe: "Amennyiben a magántulajdont tevékeny alakjában szubjektummá teszik, tehát ugyanakkor az embert

a lényeggé és ugyanakkor az embert mint nem-lényt (Unwesen) a lényeggé (Wesen) teszik, úgy a valóság ellentmondása teljesen megfelel annak az ellentmondásos lényegnek, amelyet elvként ismertek fel."²⁶ Ugyanez a folytatásban, sokkal konkrétabban, a valóság és eszme kapcsolatáról: "Az ipar meghasonlott valósága igazolja magábanvalóan meghasonlott elvüket, s korántsem cáfolja meg. Hiszen elvük ennek a meghasonlottságnak az elve."²⁷

Nem követhetjük itt Marx kommunizmuselméletének a kibontakozását sem, bár abban is újabb tanulságos gondolatok adódnának számunkra. Csak annyit, hogy számára az elidegenült munka (= magántulajdon) fent kifejtett világa, mozgása, a történelem egész mozgása; "a kommunizmus valóságos nemzési aktusa" és ami igazán fontos most: "a kommunizmus gondolkodó tudata számára is létrejövésének fogalmilag megragadott és tudott mozgása".²⁸ A következő bekezdés részletes feltárása viszont elengedhetetlen a valláselmélet szempontjából.

A) Kiindulópont a magántulajdon, amely tehát a polgári társadalom alapzataként konkretizálódott Marx számára: "Ez az anyagi, közvetlenül érzéki magántulajdon az elidegenült emberi életnek anyagi érzéki kifejezése. Mozgása -- a termelés és fogyasztás -- minden eddigi termelés mozgásának érzéki megnyilatkozása, azaz az ember megvalósulása vagy valósága." B) Ebből a valóságos alapzataból eredeztetni mind a felépítményi elemek, mind a tudatformák létezését. Itt egyértelművé válik annak a koncepciónak a jogossága, amely ezeket analóggként fogja fel: amikor a politika stb. mibenlétéről beszélve érvényesnek tekintettük azt a vallásra nézve is: "Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek és ennek általános tövénye alá esnek."

C) Mivel itt a kommunizmuselmélet kifejtésével van dolgunk, ezért az elidegenülés világának visszavétele foglalkoztatja Marxot. Számunkra ez a vallás megszüntetésének problémáját veti fel. "A magántulajdon pozitív megszüntetése -- mint az emberi élet elsajátítása -- ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a valásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe. A vallási elidegenülés mint olyan csak az ember bensejében, a tudat területén megy végbe, de a gazdasági elidegenülés a valóságos élet elidegenülése -- megszüntetése ezért mindkét oldalt átfogja" D) Ez a különböző

népeknél a nép jellegének megfelelően valósul meg. Újra A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés gondolatai villanak itt fel: "Magától értetődik, hogy a mozgás a különböző népeknél aszerint veszi első kezdetét, hogy a nép igazi elismert élete inkább a tudatban, vagy pedig a külső világban megy-e végbe, inkább az eszmei vagy pedig a reális élet-e." E) E két utóbbi mozzanat (C és D) nyomán kerül elő az ateizmus kérdése, illetve az ateizmus korlátozottságának kérdése: "A kommunizmus nyomban (Owen) az ateizmussal kezdődik, az ateizmus először még nagyon távol áll attól, hogy kommunizmus legyen, mint ahogy ez az ateizmus inkább még elvonatkoztatás." És: "Az ateizmus filantrópiája ezért először csak egy filozófiai elvont filantrópia, a kommunizmusé nyomban reális és közvetlenül hatni feszült."²⁹

A továbbiakban a társadalmi alapzat elemzésében adódnak új szempontok: az embert termelő társadalom és a társadalmat termelő ember valamint az ember és természet viszonya ezek. Számunkra az ehhez kapcsolódó tudati mozzanatok az érdekesek. Az ember társadalmisága alapján az egyéni tudat és a közösségi tudat viszonyát fogalmazza meg Marx: "Az én általános tudatom csak elméleti alakja annak, aminek a reális közösség, társadalmi lényeg az eleven alakja, míg manapság az általános tudat elvonatkoztatás a valóságos élettől és mint ilyen azzal ellenségesen lép szembe. Ezért az én általános tudatomnak a tevékenysége is -- mint olyan -- az én elméleti létezésem mint társadalmi lényé".³⁰ Itt a gondolkodás elidegenedettsége kap hangsúlyt, amelynek azonban az alapzata a reális életfolyamat. A következőkben viszont éppen erre kerül a hangsúly. "Nembeli tudatként igazolja az ember az ő reális társadalmi életét és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli élet a nembeli tudatban van igazolva és általánosságban, mint gondolkodó lény, van magáért-valóan."³¹ A társadalom, az egyén és a tudat totalitása valamint az egyén totalitása, a társadalmi létezése és tudatának kapcsolata a következő lépés. "Az ember -- bármennyire egy különös egyén is ..., és éppen különössége teszi őt egyénné és valóságos egyéni közösségi lényé -- éppannyira totalitás is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig az emberi életnyilvánítás totalitásaként léte-

zik."³² Végül legegyszerűbben összefoglalva és kimondva mindennek a lényege: "Gondolkodás és lét tehát megkülönböztetettek ugyan, de egyszersmind egységben vannak egymással."³³ Ez a gondolat jelenti számunkra az általános keretet, ennek különös megnyilvánulása a lét és a vallás viszonya.

Azok a fejtegetések, amelyek a bírást és az emberi érzékek és tulajdonságok teljes emancipációját állítják szembe, megint a társadalom lényegének újszempon্তু megragadását jelentik. Sem ezeket, sem az emberiesült érzékekről szóló fejtegetéseket nincs terünk követni. Viszont lehetetlen mellőzni a következtetést, amely a gyakorlat és elmélet kapcsolátát világítja meg: "az elméleti ellentéteknek a megoldása csak gyakorlati módon, csak az ember gyakorlati energiája által lehetséges, s megoldásuk ennél fogva semmiképpen sem csak a megismerés feladata, hanem valóságos életfeladat, amelyet a filozófia nem oldhatott meg, éppen mert elméleti feladatként fogta fel."³⁴ A tudomány számára is csak az "ipar", azaz a tevékenység, "jóllehet elidegenült alakban" "a valóban emberi élet bázisává lett, és más bázis az élet, más a tudomány számára már eleve hazugság."³⁵ Itt villan fel egyébként az egy tudomány koncepciója is, amely A német ideológiában kerül részletesebb kifejtésre.

A vallás teremtésének magyarázatához, illetve a teremtésmítosz szívós fennmaradásához fontos adalék, amit Marx az ember függőségéről, kiszolgáltatottságáról mond, azaz a valóságos életben meglevő ellentmondásról. "Egy lény csak akkor számíthat maga előtt önálló lénynek, ha saját lábán áll, és csak akkor áll saját lábán, ha létezését önmagának köszönheti. Az az ember, aki egy másiknak a kegyelméből él, függő lénynek tekint magát. De teljesen egy másiknak a kegyelméből élek, ha nemcsak életem fenntartását köszönhetem neki, hanem ezenkívül még ő teremtette az életemet, ha ő életemnek a forrása, és életemnek szükségképpen ilyen rajta kívüli alapja van, ha nem saját teremtem. A teremtés ezért a népi tudatból nagyon nehezen kiszorítható képzet. A természetnek és az embernek önmaga általi léte felfoghatatlan a számára, mert ellentmond a gyakorlati élet összes kézzelfoghatóságainak."³⁶

Marx kimutatja azt a módszertani bukfencet, amely a teremteskonceptiót jellemzi, ti., hogy a teremtetett előbb léttel nem bírőként tételezi az, aki a teremtest feltételezi, majd újra (a teremtes révén) létet akar neki adni. Számunkra ismét az ebből levont pozitív következtetés lesz a fontos: a teremtes-konceptió elvetése, az ember önteremtési folyamata. Másképpen a materialista történetfelfogás alfája: "az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése", s ezáltal "megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi születéséről, a maga keletkezési folyamatáról".³⁷

Ha ezt a keletkezési folyamatot az ember uralja, akkor ez a vallás szempontjából kettős következménnyel bír. Egyrészt lehetetlenné válik a vallás, mert az ember nem lényegtelen lény többé, másrészt fölöslegessé válik az ateizmus, amely ennek a lényegtelenségnek az elismerése, a tagadás által. Az eddig is felbukkanó marxi ateizmus-konceptió egyik alapmeghatározása áll előttünk. Újszerűsége olyan mérvű, hogy még ma sem vált közkeletűvé. A) a) "Amennyiben az ember és a természet lényegszerűsége, b) amennyiben az ember az ember számára mint természetes létezése és a természet az ember számára mint az ember létezése gyakorlativá, érzéki-vé, szemlélhetővé lett, B) a) az egy idegen lényeket, b) a természet és az emberfeletti lényeket illető kérdés -- c) olyan kérdés, amely magába zárja a természet és az ember lényegtelenségének bevallását -- C) gyakorlatilag lehetetlenné vált." Ezért: "Az ateizmusnak -- mint e lényegtelenség tagadásának nincs többé értelme, mert az ateizmus Isten tagadása, és az ember létezését e tagadás által tételezi."³⁸ A valóságos és pozitív életfolyamat, a korlátozottság megszüntetése, Marx mostani terminológiájával a szocializmus, "az ember pozitív, már nem a vallás megszüntetése által közvetített öntudata". Az ok tehát a pozitív életfolyamat, amely azonban túllép már a magántulajdon tagadásának fázisán.

Amíg ez be nem következik, a nyers szükségletek uralma valósul meg az ember felett: az idegen lények birodalma, amely fölött az ember a pénz segítségével uralkodhat. Ez azonban az ember mint ember elszegényedésével jár, mert a "közösségi emberi lényeknek általános kiaknázásához vezet". Éppúgy, "mint ahogy az ember minden tökéletlensége a mennyel való kötelek, olyan oldal, ahol a pap hozzáférhet a szívéhez".³⁹ Így válik Marx

számára a nemzetgazdaságtan morális tudománnyá, az emberi szükségletek tagadásának tudományává, a korlátozott ember tudományává, ahogy a vallás is e korlátozottság visszfénye. A korlátozott ember cselekvését így minősíti a nemzetgazdász: "Nem cselekszel az én törvényeim ellenére; de nézz körül, mint mond Morál néne és Vallás néne; az én nemzetgazdaságtani morálomnak és vallásomnak nincs veled szemben kivetnivalója."⁴⁰

Összegzésként is felfoghatók azok a szavak, amelyekkel Marx a különböző elidegenült szférák viszonyát jellemzi: "Az elidegenülés lényegében van megalapozva az, hogy minden szféra más és ellentett mércét alkalmaz rám, mást a morál és mást a nemzetgazdaságtan, mert mindegyik az ember egy meghatározott elidegenülése, és mindegyik az elidegenült lényegi tevékenység egy különös körét rögzíti, mindegyik elidegenülten viszonyul a másik elidegenüléshez."⁴¹ Természetesen éppúgy a vallás. Ezért nem meglepő, hogy Marx újra a valóságos élethez köti annak tudatát. Például a fetisizmus kérdésében. "Hogy az elméleti rejtélyek megoldása mennyire gyakorlati feladat és gyakorlatilag közvetített, hogy az igazi gyakorlat a feltétele egy valóságos és pozitív elméletnek, az megmutatkozik pl. a fetisizmuson. A fétisimádó érzéki tudata más, mint a görögé, mert érzéki létezése még más."⁴² És bár az elidegenedés (a vallási elidegenedést is ideértve) megszüntetése ennek az "érzéki" létezésnek a megváltoztatása, kezdete az uralkodó formához kötődik. "Magától értetődik, hogy az elidegenülés megszüntetése mindig az elidegenülésnek abból a formájából kiindulva történik, amely az uralkodó hatalom; Németországban az öntudat, Franciaországban az egyenlőség, mert a politika; Angliában a valóságos, anyagi, magát csak önmagán mérő gyakorlati szükséglet."⁴³

Bár a következőkben töredékesen maradt fenn a kézirat, a Proudhon-bírálat sorai tanulságosak. Idézzük ezt, vállalva az ismétlés ódiumát. Az elidegenülés megszüntetése "csak a működésbe hozott kommunizmus által vihető végbe". A prouthoni elmélet korlátozottságában osztozik minden ideológia és vallás, tehát minden elidegenült társadalmi tudatforma: "Hogy a magántulajdon gondolatát megszüntesse, ahhoz az elgondolt kommunizmus teljesen elégséges." És ismét a dolgok két oldala: "Hogy a valóságos magántulajdont megszüntesse, ahhoz valóságos kommunista akció kell. A történelem meg fogja hozni, és az a mozgalom, amelyet gondolatban már önmagát megszüntetőként tudunk, a valóságban nagyon göröngyös és hosszadalmas

folyamaton fog keresztülmenni." De Marx újra és újra nagyon fontosnak tartja a valóságra törő gondolatot. "Valóságos haladásnak kell azonban tekintenünk, hogy a történelmi mozgásnak mind a korlátozottságáról, mind a céljáról eleve tudatot és ezeken felülmúló tudatot szereztünk."⁴⁴

Az eddigiek mintegy összefoglalódnak a Kéziratok pénzről szóló fejezetében. Először is a döntő: az ember gyakorlati öntevékenysége, amelynek terméke az "egyetlen" tudomány, az emberről szóló tudomány. Másrészt, ez az öntevékenység elidegenült, az ember felett a tárgyak uralmát valósítja meg, és az "egyetlen" tárgy, a kitüntetett tárgy a pénz. A valóságos egyéniség helyettesítője, az ember önelvesztése, a másik emberhez fűző kötelék, valóságos transzcendens hatalom: isten. "A pénz a látható isten, minden emberi természetes tulajdonság átváltozása ellenkezőjévé, a dolgok általános felcserélése és visszájára fordítása; lehetetlent testvérit".⁴⁵ A pénznek a "kerítő" ereje nem egy misztikus tulajdonság, a pénz lényegében, azaz a munkában, pontosabban ez elidegenült munkában van megalapozva. Ahogyan a vallás. "Minden emberi és természetes minőség visszájára fordítása és felcserélése, az embernek elidegenült, külsővé-idegenné tevő és külsővé idegenné váló nembeli lényegében rejlik. A pénz az emberiség külsővé-idegenné vált képessége."⁴⁶ A dolognak a másik oldala nem kevésbé fontos. A pénz mint isten létrehozza azt, ami nincs. "Amire én qua ember nem vagyok képes, amire tehát egyéni lényegi erőim nem képesek, arra képes vagyok a pénz révén. A pénz tehát e lényegi erők mindegyikét olyasvalamivé teszi, ami magán-valóan nem azaz ellenkezőjévé." Kicsit később: "kívánságomat átváltoztatja képzeletbeli lényegből, átülteti elgondolt, elképzelt, akart létezésükből érzéki, valóságos létezésükbe, a képzeletből az életbe, az elképzelt létből a valóságos létbe. Mint ez a közvetítés, a pénz az igazán termemtő erő."⁴⁷ A pénz hatékony teremtő erő, hatékonysága magának a társadalomnak a hatékonysága. Ez a társadalom azonban még nem az emberi társadalom; még a nem-emberi, tehát elidegenült társadalom. Ezért a pénz olyan, mint az isten. Két értelemben is: az elgondoltat valóságossá teszi, a valóságot képzetté. Marx szavai-val: "A pénz, mint külső, nem az emberből mint emberből és nem az emberi társadalomból mint társadalomból származó általános eszköz és képesség arra, hogy a képzetet valósággá és a valóságot pusztá képzetté tegye,

éppannyira átváltoztatja a valóságos emberi és természetes lényegi erőket pusztán elvont képzetekké és ezért tökéletlenségekké, gyötrelmes agyrémekké, mint ahogy másrészt a valóságos tökéletlenségeket és agyrémeket, a valóban tehetetlen, az egyénnek csak a képzeletben exisztáló lényegi erőit valóságos lényegi erőkké és képeségekké változtatja át."⁴⁸ A pénznek ez az általános visszájára fordító hatalma, láttuk, a valóság visszájára fordítottságában rejlik, de következményeként maga is visszájára fordított világot teremt: "minden dolgokat összekever, összecserél, ezért minden dolgok általános összekeverése és összecserélése, tehát visszájára fordított világ, minden természetes és emberi minőségek összekeverése és összecserélése."⁴⁹ Természetes, hogy ezek után Marx olyan világot követel, ahol az emberi minőségek csak emberi minőségeként "cserélhetők", ahol az értékek egymásra vonatkoznak, nem pedig egy külsőre, mint a pénz, az isten stb.

A Kéziratok következő, a hegeli filozófiát bíráló fejezete, nem kevésbé fontos a marxi történetfilozófia és jelesül a valláselmélet kialakulása szempontjából, mint az eddig elemzett fejezetek. A feltárása azonban jóval bonyolultabb. Egyetlen rápillantással is többszörös feladat megoldása tűnik a szemünkbe. Hegel-kritika és a Hegelhez kritikusan viszonyuló ifjúhegeliánusok kritikája. És még egy kritika: Feuerbach Hegel-kritikájának elismerése és korlátozottságának kimutatása. Ezenkívül és főleg a pozitív marxi nézetek kifejtése: a tárgyi világ és az ember viszonyának dialektikus és történelmi materialista feltárása.

Marx azzal kezdi, amit az ateizmuskoncepció kapcsán már jelzett: valaminek a tagadása még nem az adott koncepció meghaladása, hanem éppen a tagadás által való tételezése. Ugyanez a helyzet a Hegel-kritikával: megmaradt Hegel álláspontján. Az "anyag fogságában való fejlődés", "teljesen kritikátlan viszonyulás ... a kritizálás módszeréhez, a teljes tudatlanság a részben formális, de valójában lényegi kérdést illetően" és "még nyelvükben sem mutatnak különiséget a hegeli felfogástól".⁵⁰ Az öntudat és szubsztancia álláspontjának jelzése után így jut el Feuerbachhoz, aki "a régi filozófia igazi leküzdője".⁵¹ Nagy tette, Marx megítélésében, egybecseng koncepciónkkal, azzal, hogy a tudatformák bizonyos értelemben analógiaként foghatók fel. Lehat: "a filozófia nem egyéb, mint a gondola-

tokba foglalt és gondolkodva kifejtett vallás; tehát ugyancsak elítélendő; az emberi lényeg elidegenülésének más formája és létezési módja".⁵² Ennek Hegelre vonatkoztatott megfogalmazása, egyben az objektív idealizmus titkának leleplezése: "Hegel kiindul az elidegenedésből (logikailag: a végtelenből, elvont általánosból), a szubsztanciából, az abszolút és rögzített elvonatkoztatásból -- azaz népszerűen kifejezve, a vallásból és a teológiából indul ki."⁵³ A "titok" második lépése a filozófia, a vallás és a teológia megszüntetése, azáltal, hogy Hegel tagadja a szubsztanciát és tételezi a valóságos érzékit. Végül a harmadik lépésként helyreállítja megint a vallást és teológiát, hiszen a tagadás tagadásaként az érzéki valóságot szünteti meg. E "spekulatív konstrukció" Feuerbach hírálatába azt kifogásolja Marx, hogy az korlátozott, mert "a tagadás tagadását csak mint a filozófia önmagával való ellentmondását fogja fel, mint olyan filozófiát, amely igenli a teológiát (transzcendenciát stb.), miután tagadta, tehát önmagával ellentétben igenli."⁵⁴ Itt tehát kiderül Feuerbach korlátozottsága is; bizonyos szempontból ugyanazt a hibát követte el, mint Hegel, ti. nem fedezte fel az ember valóságos önteremtését, amit Marx már a munkában konkretizált a Kéziratokban. Vagyis miképpen Hegel, ugyanúgy Feuerbach "csak az elvont, logikai spekulatív kifejezést találta meg ama történelem mozgására, amely még nem valóságos története az embernek mint egy előfeltételezett szubjektumnak, hanem még csak az ember, létrehozási aktusa, keletkezési története".⁵⁵ Észre kell vennünk, miképpen cseng össze ez a gondolat azzal a koncepcióval, amelyet Marx a teremtésről fejtett ki.

Tudatosan rövidre fogva most Marx Hegel-bírálatának követését, emeljük ki azt a gondolatmenetet, amely ennek a bíráltnak a summája, és amely újból megerősíti a dolgozat gondolatmenetét. "A tárgyi világ vindikálása az ember számára -- pl. az a felismerés, hogy az érzéki tudat nem elvont érzéki tudat, hanem emberileg érzéki tudat, hogy a vallás, a gazdagság stb. csak az emberi tárgyasulásnak, a művé kivajúdott emberi lényegi erőknek elidegenült valósága és ezért út az igazi emberi valósághoz --, ez az elsajátítás, vagyis az ebbe a folyamatba való bepillantás, ennélfogva Hegelnél úgy jelenik meg, hogy az érzékiesség, vallás, államhatalom stb. szellemi lények -- merthogy csak a szellem az ember igazi lényege, a szellem igazi formája pedig a gondolkodó szellem, a logikai,

spekulatív szellem. A természetnek és a történelem által létrehozott természetnek, az ember termékeinek emberiessége abban jelenik meg, hogy ezek az elvont szellem termékei, és ennyiben tehát szellemi mozzanatok, gondolati lények."56

A hegeli filozófia titkának megmutatása után, az után tehát, hogy feltárja Marx a hegeli filozófia azon korlátját, hogy csak a nemzetgazdaságtan színvonalán áll, mivel a munkát csupán elidegenült-elvont alakjában, szellemi munkaként fogja fel, kihámozza azt a misztikus burokból. Ennek következményeként adódik Marx számára az ember mint tevékeny természeti lény, aki "valóságos, érzéki tárgyakkal bír lényének, életnyilvánításának tárgyául", aki "valóságos érzéki tárgyakon nyilváníthatja életét".57 Így a tárgyi világ nem a régi materializmus adottjaként jelenik meg, hanem keletkezettként, ahogyan "az embernek is megvan a maga keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus".58 A hegeli filozófia illúzióját ott találja meg Marx, hogy ezt a tudatot fogja fel igazi létezésnek, mintha az igazi létezés "a maga más-létében mint olyanban magánál volna, tehát pl. a vallásnak megszüntetése után, a vallásnak mint önmagát külsővé-idegenné tevés egy termékének felismerése után a vallásban mint vallásban magát mégis igazolva találja".59 Ezt ismerte fel Feuerbach, de megmaradt csak ennél a felismerésnél: "Az ember, aki felismerte, hogy jogban, politikában stb. külsővé-idegenné vált életet él, ebben a külsővé-idegenné vált életben mint olyanban éli igazi életét."60 Ennek a korlátozott álláspontnak a lényegét tárja fel a következőkben Marx: "ha a vallást külsővé-idegenné vált emberi öntudatként tudom, akkor tehát benne mint vallásban nem öntudatomat, hanem külsővé-idegenné vált öntudatomat tudom igazolva. Az én önmagához, lényegéhez tartozó öntudatomat tehát akkor nem a vallásban, hanem éppenséggel a megsemmisített, megszüntetett vallásban tudom igazolva."61

Újra felbukkan egyébként az alkalmazkodás kérdése. A Disszertációban,62 ahol először volt róla szó, még magyarázott probléma volt, most viszont már szinte evidencia: "Hegel vallással, állammal stb. szembeni alkalmazkodásáról tehát nem lehet többé szó, minthogy ez a hazugság az ő elvének hazugsága."63

A fő probléma azonban nem ez, hanem az igazi létezés és ennek filozó-

fiai formája közötti viszony, amely Hegel megkülönböztetésében már eleve korlátozott (az elvének hazugsága ez), mert gondolati viszony. A valóságos létezés "kinyilatkoztatásra csak a gondolkodásban, filozófiában kerül, és ezért igazi létezésem, a vallásfilozófiai létezésem, igazi politikai létezésem a jogfilozófiai létezésem, igazi természetes létezésem a természetfilozófiai létezés, igazi művészeti létezésem a művészetfilozófiai létezés, igazi emberi létezésem a filozófiai létezésem. Éppígy a vallás, állam, természet, művészet igazi egzisztenciája: a vallás-, természet-, állam-, művészetfilozófia. Ha azonban nekem csak a vallásfilozófia stb. a vallás igazi létezése, akkor csak vallásfilozófusként vagyok igazán vallásos és így megtagadom a valóságos vallásosságot és a valóban vallásos embert. De ugyanakkor igazolom őket, részben saját létezésememen belül vagy az idegen létezésen belül, amelyet velük szembehelyezek, mert ez maga csak az ő filozófiai kifejezésük."⁶⁴

A kérdés egyébként, amelyet itt Marx elemez, közvetlenül a tagadás (a megszüntetés), amely Hegelnél az előző dolog mozzanattá való lefokozását jelenti. Tehát: "a megszüntetett erkölcsi objektív szellem egyenlő művészet, a megszüntetett művészet egyenlő vallás, a megszüntetett vallás egyenlő abszolút tudás".⁶⁵ De itt Hegel elve már eleve "hazug", mivel már eleve "az a létezés, amelyet Hegel a filozófiává megszüntet, ... nem a valóságos vallás, állam, természet, hanem a vallás mint már maga is a tudás tárgya, a dogmatika, ugyanígy a jogtudomány, az államtudomány, a természettudomány".⁶⁶ A hegeli filozófia negatívumának másik oldala, mondhatnánk ideológiai mozzanata, hogy "a vallásos stb. ember Hegelben megtalálja magának végső igazolását".⁶⁷

Marx viszonyulása Hegelhez nem csupán negatív. Elismeri korlátozott (mert elidegenedésen belüli) pozitívumát. A korlátozottságra kerül a hangsúly és újra az ateizmusproblémára. Ahogyan az elidegenedésen belül a tárgyi világ elidegenedését felfogja Hegel, ahhoz hasonlítja Marx az ateizmust, a kommunizmust: "mint ahogy az ateizmus mint Isten megszüntetése az elméleti humanizmus létrejövése, a kommunizmus mint a magántulajdon megszüntetése a valóságos emberi életnek mint az ő tulajdonának vindikálása, a gyakorlati humanizmusnak ezen létrejövése; illetve az ateizmus a vallás megszüntetése által, a kommunizmus a magántulajdon megszüntetése által magával közvetített humanizmus."⁶⁸ Ennek elégtelensége már

teljesen egyértelmű Marx számára; ugyanakkor látja, hogy a megszüntetés egyben előfeltétele is a pozitív humanizmusnak. S bár érzékeli Hegelnél a visszájára fordítottságot, az elvontságot, az önlétrehozás, öntárgyasítás mozgásának spekulatív jellegét, felfedezi benne az igazi emberi élet érvényességét is. És újra a másik oldalát is: "elvonatkoztatása, elidegenülése az emberi életnek, ezért isteni folyamatként érvényes, ennél fogva az ember isteni folyamatának -- olyan folyamatnak, amelyet az embernek tőle megkülönböztetett elvont, tiszta, abszolút lényege maga csinál végig".⁶⁹ A folyamat hordozója, szubjektuma -- és itt van Hegel fő korlátja -- "a magát abszolút öntudatként tudó szubjektum ennél fogva az Is-ten, abszolút szellem, a magát tudó és tevékenykedő eszme".⁷⁰ A szubjektum és predikátum visszájára fordítása áll itt előttünk, ami nem új felfedezése Marxnak: a hegeli államjog kritikájában már találkozhattunk vele.

A közismert fordulattal mondhatjuk, hogy Marx ezzel a Hegel-kritikával "elkészült". Ez egyben feltétele az ifjúhegeliánusokkal való polémia folytatásának és egy szintézis megteremtésének. Mindkettő rövidesen bekövetkezik a marxi életműben. Ugyanakkor jelezniünk kell: az "elkészülés" egyben elsajátítás, és egyáltalán nem végérvényes. A folytatást már A szent családban láthatjuk. Másrészt tudjuk, hogy Marxot csak úgy lehet megérteni, ha olvassuk Hegelt. Az elsajátított Hegel Marx későbbi munkáiban rejtetten-nyíltan mindig jelen van.

A Kéziratok szövegét követve Marx valláselméletének lényeges mozzanatai tárultak fel előttünk. Először is láthattuk, hogy a valláselméleti kérdések elszakíthatatlanok a történetfilozófiai elemzésektől: ezek az elemzések olykor az alapot, máskor az analógiát jelentik a vallás lényegének feltáráshoz. Másrészt láthattuk azt is, hogy Marx számára a valóságos életviszonyok jelentik a kiindulópontot, amelyek elidegenedettségnél, hitványságuknál, korlátozottságuknál, embertelenségükönél fogva csak illuzórikus tudatot képesek kitermelni. Marx ezeket a létrejött tudatformákat mindenkor létrejöttként, nem készként fogja fel, de látja, hogy mint létrejött másodlagos objektumok reális (bár tudati) létezéssel bírnak, és ami még fontosabb: reális társadalmi hatékonyságuk van; átszövik a létet, formálják, alakítják azt, azáltal, hogy az emberek cselekvését vezérlik.

Teljesen újszerűként jelenik meg, éppen a fenti eredmények következményeként Marx ateizmus koncepciója. Nem a vulgáris értelemben vett istentagadásról van itt szó, nem is egy olyan természetfilozófiai koncepcióról, amelyiknek "nincs szüksége erre a hipotézisre" (ti. Istenre). Arról van szó, hogy Marx bemutatja: ha van olyan világ, amely hitványsága miatt "rászorul" Istenre, akkor Isten létét úgy lehet megszüntetni, ha egy olyan világot hoznak létre, amely nem igényli ezt a kiegészítést. Vagyis ahogyan Marx valláselmélete történetfilozófiai elmélet, ugyanúgy ateizmus-koncepciója is kommunizmus-koncepció. Tehát: ateizmus = kommunizmus, kommunizmus = ateizmus. Ez pedig nem csupán elmélet, hanem cselekvési program, egy emberi világ terve.

J e g y z e t e k

1. Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962.
A továbbiakban: Kéziratok.
A Kéziratokra vonatkozólag vö. Ágh Attila: A materialista történetfelfogás születése. Kossuth 1974.
2. Kéziratok 3.
3. I. m. 4.
4. Uo.
5. I. m. 5.
6. I. m. 6.
7. I. m. 11. (Az én kiemelésem. I. M.)
8. I. m. 45.
9. Uo.
10. I. m. 46. (Az én kiemelésem. I. M.)
11. Uo.
12. Vö. i. m. 46--47. (Itt ennek az elemzését mellőzhetőnek tekintem. I. M.)
13. I. m. 47.
14. I. m. 48. (Az én kiemelésem. I. M.)

15. I. m. 51.
16. I. m. 51--52. (Az eredeti tagolást megszüntettem. T. M.)
17. I. m. 52.
18. Uo.
19. Uo.
20. I. m. 53.
21. MEM. 1. Bp. 1957. 385.
22. Uo.
23. Kéziratok 62.
24. Uo.
25. Uo.
26. I. m. 63. (Az én kiemelésem. T. M.)
27. Uo. (Az utolsó mondat az én kiemelésem. T. M.)
28. I. m. 69.
29. Uo. (Az eredetileg egységes szöveget én tagoltam. T. M.)
30. I. m. 70.
31. I. m. 71.
32. Uo.
33. Uo.
34. I. m. 74.
35. I. m. 75.
36. I. m. 76.
37. I. m. 77.
38. Uo. (Az eredetileg egységes szöveget én tagoltam. T. M.)
39. I. m. 80.
40. I. m. 93.
41. Uo. (Az én kiemelésem T. M.)
42. I. m. 84. (Az utolsó mondat az én kiemelésem. T. M.)
43. I. m. 85.
44. Uo.
45. I. m. 96.
46. I. m. 97.
47. Uo.
48. I. m. 97--98.
49. I. m. 98.

- 50. I. m. 99.
- 51. I. m. 100.
- 52. Uo. (Az én kiemelésem. T. M.)
- 53. I. m. 101. (Az én kiemelésem. T. M.)
- 54. Uo.
- 55. Uo.
- 56. I. m. 104.
- 57. I. m. 108.
- 58. I. m. 109.
- 59. I. m. 111.
- 60. Uo.
- 61. Uo.
- 62. Marx, K.: A démokritoszi és epikuroszai természetfilozófia különbsége. (Doktori disszertáció) Bp. 1969. 66--67.
- 63. Kéziratok 111.
- 64. I. m. 112.
- 65. Uo.
- 66. Im. m. 112--113.
- 67. I. m. 113.
- 68. Uo.
- 69. Uo. 114.
- 70. Uo.

RESÜMEE: (Religionstheoriefragen in den Ökonomisch-Philosophischen Manuskripten) Es wurde in meinem Beitrag in Hinsicht der Religionstheorie der Text des Werkes von Marx Ökonomisch-Philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844 rekonstruiert. Im Laufe der Arbeit habe ich die folgenden Ergebnisse erreicht. Aus der entfremdeten Produktion des materiellen Lebens sind die entfremdeten Sphären (z. B. der Staat, die Religion usw.) entstanden und dann herrschten diese Sphären über den Menschen. Die Religion würde dann aufhören, wenn die entfremdete Produktion des materiellen Lebens, also die Entfremdung aufhören würde.

LOBOCZKY JÁNOS

A BEFOGADÓI ÉLMÉNY LUKÁCS GYÖRGY ESZTÉTIKÁJÁBAN

Lukács György esztétikájában már a fiatalkori Heidelbergi művészetfilozófiától kezdve jól kitapintható a művészetek létszerűségének a vizsgálata. Ebben a korai munkájában sem csupán az esztétikai ítéletekre kérdez rá, hanem erre: "Műalkotások léteznek, hogyan lehetségesek?"¹ Az esztétikum sajátossága bevezetésében pedig így fogalmaz: "... kizárólagosan ismeretelméleti kérdésfeltevéssel egyetlen olyan filozófus sem elégedhet meg, aki az esztétikum lényegét komolyan akarja tisztázni."² Ha ezen kívül figyelembe vesszük A társadalmi lét ontológiájában "elszórt" fontos esztétikai vonatkozású megjegyzéseit, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy egyfajta ontológiai művészetelmélet körvonalai bontakoznak ki Lukácsnál.³

E rövid tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a lukácsi esztétika ontológiai vonatkozásait részletesebben mutassa be. Éppen ezért választottam ki e szélesebb problémakör egyetlen vetületét, a műalkotások befogadásának kérdését. Ezen belül is a két említett öregkori főmű idevágó gondolatait állítom elemzésem középpontjába.

A befogadói élmény vizsgálata ugyanakkor megkívánja annak tisztázását, hogy az objektum-szubjektum-viszony hogyan nyilvánul meg a művészetben. Lukács a társadalmi gyakorlat marxi felfogásához kapcsolódóan az objektumot általában véve sem pusztán "adottnak" tekinti, hanem nagyrészt a szubjektum által létrehozottnak. Így tehát csak ismeretelméletileg van értelme az objektum és a szubjektum éles szétválasztásának. A művészetnek az az ontológiai sajátossága, amelyet Lukács az Esztétikában frappánsan úgy fogalmaz meg, hogy nincs objektum szubjektum nélkül, magából a munkafolyamatból származik. Az ismeretelméletben a tárgyak objektív létezése független a tudattól, viszont a művészetben az alkotásoknak nincs igazi létezésük a befogadó szubjektum nélkül. A soha meg nem szólaltatott zene-mű partitúrája csak holt papírdarab marad.

A munkából következik, hogy az ember "leválik" a környezetéről, objektum és szubjektum így szembekerül egymással. Ez közvetlenül a valóság visszatükrözésében nyilvánul meg, amelyben a képmás mintegy "önálló valóságként" jelenik meg. Maga Lukács használja itt az idézőjelet, mondván "új tárgyiassági forma keletkezik, de nem valóság".⁴ Ehhez még azt is hozzáteszi, hogy ontológiailag a társadalmi lét két különmemű mozzanattá válik szét. Ebből azután világosan következik a tudatalakzatoknak, így a művészetnek is a létszerű működése. Nem véletlenül idézi Lukács a fiatal Marxot egy helyütt arra vonatkozóan, hogy még az ún. hamis tudat termékei is valóságos hatalmakként "viselkedtek" az adott társadalmi viszonyok között.⁵

Az előbb "új tárgyiassági forma" születéséről volt szó. Ez először is az érték és a természeti tárgy viszonyára hívja fel a figyelmet: "Az értéket bizonyára nem vonhatjuk ki közvetlenül valamely tárgy természetadta tulajdonságaiból. Ez rögtön kitűnik az érték minden magasabbrendű formájából. Egyáltalán nem kell itt olyan »szellemiesített« értékre gondolnunk, mint amilyenek az esztétikai vagy etikai értékek."⁶ Az új forma a "társadalmi tárgyiasság". A művészetre több szempontból jellemző kettős tárgyiasság éppen ebből az összefüggésből magyarázható világosan.

A tárgyiasságnak ez a kettőssége a mű-tárgyra és a művészi szubjektivitásra egyaránt vonatkozik. A műalkotás mint objektiváció egyfelől fizikai értelemben tárgy (különösképpen szembeötlő ez a képzőművészetekben, de például a zeneművek hangjai is fizikai értelemben vett "tárgyaknak" tekinthetők). Ez a sajátossága a fizikai világhoz kapcsolja. Erre épül azután a második szint, az, hogy a mű konkrét magáértvalóságában fizikai létén túl valamilyen többletet hordoz, valamint ábrázol, nem egyszerűen mechanikusan reprodukál.

A mű-tárgynak ez a kettőssége a befogadás oldaláról is felvethető. Az Ontológiában Lukács többször is utal a művészetek biológiai-társadalmi alapjaira. A vizualitás és az auditivitás az ember biológiai létének eszköze, ugyanakkor a festészet és a zene létrejöttének is feltétele. Ez azonban önmagában még nem vezetett volna el a festői látáshoz, zenei halláshoz. A döntő ugrást a társadalmi gyakorlat hozza magával.⁷ Mindez természetesen a művészi alkotófolyamat mechanizmusát is érintő probléma. Nem véletlenül példázza éppen a költészettel Lukács azt, hogy a munka

mennyire modellje minden társadalmi tevékenységnek. Ott ugyanis "minden szó, minden mondat egyszerre tárgyasulás (megformálás) és külsővéválás (a költői személyiség kifejezése)".⁸

Az alkotó szempontjából a következő kettősséget állítja a középpontba Lukács már az Esztétikájában is. A művész is benne él a mindennapok világában, a partikularitásban. Neki is éppúgy a "pusztulás terhe mellett" válasszolnia kell a jelen létkihívásaira. Ráadásul ez a művészet oldaláról sem elhanyagolható: "... a művészetben gyakran döntően nagy szerepet játszottak olyan ösztönzések, amelyek eredetileg a mindennapi élet szükségletei, durván, pusztán életszerűen kifejezett problémái, primitív elemei és tendenciái voltak..."⁹ -- fogalmazza meg majd az Ontológiában Lukács. Mindemellett a művészi alkotásnak éppen az a lényege, hogy a művész "felfüggeszti" átmenetileg partikuláris létét, mindennapi tevékenységformáit, így képessé válik az emberiség fejlődésének magaslatára felemelkedni. Az emberiség nembeli lényegét csak azáltal képes megragadni, hogy nem marad meg a jelen kicsinyes gondjainál. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a művész valamilyen különálló, "transzcendens" közegben mozog. Ha így lenne, képtelenné válna arra, hogy érzékelje a valódi élet kezdetben még csak rejtetten jelentkező fordulatait, a történelem sorskérdéseit. A művészi érzékenységnek a jelzett kettős gyökerét tehát csakis egy dialektikus ellentmondás fejezheti ki reálisan: az alkotó a nembeli lét "magaslatain" éppúgy legyen otthonos, mint a partikuláris létben. Szárnyaló szellem, de hús-vér ember is legyen.

Lukács behatóan foglalkozik azzal, hogy a szubjektum-objektum-viszony kiegyenlítettségének milyen feltételei vannak a művészi alkotásban. A művészi létmód kettősségéről már volt szó. Most arról a problémáról szólnék, amelyet Lukács Goethe nyomán az ember "mag- és héj-léte" elnevezéssel illet. Lényegében arról van szó, hogy az ember személyisége alkalmas-e a világ adekvát visszatükrözésére. Ez persze mind az alkotó, mind a befogadó szempontjából lényeges. Az ember "magvassága" képessé teszi őt a világ defetiszizáló, a partikularitáson túli felmutatására. A "héjlét" ezzel szemben a legkülönbözőbb társadalmi fétisek előtti meghajláshoz vezet. Emellett a szubjektivitás és az objektivitás végleteinek az uralmát is jelenti az utóbbi kifejezés. Ehhez a kategóriapárhoz szorosan kötődik a benső és külső egysége a művészi visszatükrözésben.

A művészi szubjektivitásról annyit, hogy ez "közvetítő" az objektív valóság és a mű között. A befogadó szubjektumhoz viszont már a kész mű mint sajátos objektiváció közvetíti a valóságot.

A benső és a külső egységét egyébként Lukács a tartalom és a forma viszonyán keresztül világítja meg. Azért érdemel külön is figyelmet ez a fejtegetés, mert a művészi "teremtő" folyamat egy lényeges momentumát ragadja meg. Az egyik dolog az, hogy az alkotó számára az anyag, a tartalom mint a megformálási folyamat tárgyai a technikához és formához hasonlóan egybemosódnak. A másik, hogy már az anyag kiválasztásában is jelen van a művészi megformálás bizonyos fajtája. Sőt már maga a valóság bizonyos fokig "elrendezi", megformálja, a hétköznapiakban tipizálja azt a nyersanyagot, amelyből a művész merít: "A költői teljesítmény tehát nem abban áll, hogy valami magában véve formátlant a forma szintjére emeljenek, hanem abban, hogy széttörjék az anyag eleven-közvetlen formáját, és e munka során burkából kibontott magva számára megtalálják a neki specifikusan megfelelő esztétikai formát, e meghatározott tartalomnak egy új felidéző közvetlenség formáját." ¹⁰ A Különösségben pedig Lukács a művészi forma szerepét többek között úgy fogalmazza meg, hogy az "mindenfajta embertől idegen objektivitást emberivé old. Ez a formális értelme annak, hogy a művészet az élet valamennyi fetiszizált jelenségformáját megszünteti". ¹¹

A tartalom és forma egységének esztétikai megvalósulása azt is példázza, hogy a művész és a valóság között nem közvetlen a kapcsolat. Ez minden bizonnyal olyan esetekben is igaz, amikor például a lírikus látszatra "közvetlenül" önti versbe érzelmeit. Hogy a "távolságtartás" hiánya az esztétikai megformálás sikerességét veszélyeztetheti, azt Arany megrendítő esete is mutatja. Tudjuk, hogy milyen csapás volt számára szeretett Juliska lányának halála. Egyik rá emlékező verséből csak négy sor született meg, valamint a kétségbeesett feljajdulás: "Nagyon fáj! nem megy!" ¹²

Az előbb említett közvetítettség az alapja a mű befogadói aktusának is. Ennek a bonyolult folyamatnak a legplasztikusabb értelmezését Lukács a zenéről szóló fejezetben adja. A siratóasszonyokat hozza fel példaként, akiknek jajveszékélése az érzelem mimetikus megformálása révén szabadítja fel a gyászoló családtagokban a fájdalom kiélését. A paradoxon az, hogy ez a mimézis szélsőségesebb érzelmi reakciót vált ki a befogadóból, mint

amilyen az élet a maga közvetlenségében: "Az érzések maradéktalan kibontakozása tehát itt sem közvetlenül az életben következik be mint az élet eseményeire való érzelemszerű reagálás, hanem ez a mimetikus ábrázolásra redukálódik, amely -- minden különmemű elemet kizárva -- egyedül és kizárólag erre az érzelmi körre koncentrálni, és így katarzisos érzéseket vált ki azokból, akiket az élet ezeknek az érzéseknek tulajdonképpeni tárgyává tett."¹³

Az Esztétika egy másik helyén pedig azt veti fel Lukács, hogy az ember a művészi ábrázolásban még azt is elfogadhatja, amit az életben elutasít: "Egy világba vezetik be, és hagyják, hogy látszólag szabadon mozogjon itt, noha élményeinek minden léptét a mű egynemű közege kormányozza. Ha az ábrázolt tartalom megfelel a formának, akkor úgy látja, hogy a mű világa öneki magának felel meg, azoknak a követelményeknek, melyeket az ember önkéntelenül és szakadatlanul környezetével szemben támaszt. Ebből fakad az az öröme, hogy egy ilyen világot (még ha tragikus is) a művésszel együtt át tud élni."¹⁴ A befogadó tehát maga is tisztában van a műalkotás "saját világot" teremtésével, ugyanakkor ebbe teljesen bele tud helyezkedni.

A két utóbbi eszmefuttatás már közvetlenül érintkezik a tágabb értelemben vett katarzisz kérdésével. Az itt jelentkező sokszálú összefüggések lényegét frappánsan fogalmazza meg Lukács az Ontológiában: "Ontológiailag ez (a katarzisz) a közvetítő tag a pusztán partikuláris ember és azon ember között, aki arra törekszik, hogy elválaszthatatlanul és egyszerre legyen egyéniség és nembeli lény."¹⁵ Az Esztétika részletes elemzéseiben persze a mű közvetlen hatását és a befogadói élmény "Utánját" nem azonosítja, de az idézett gondolat szövi át mindkettőnek az értelmezését.

Célszerű kiindulni abból, hogy az esztétikai hagyomány egyoldalúságával szemben Lukács a katarzisz fogalmát nem csupán a tragédiák kiváltotta félelem és részvét indulatára alkalmazza. Elsősorban Goethe fejtegetéseire támaszkodva hangsúlyozza, hogy ez a művészetek általános kategóriája az irodalomtól kezdve a képzőművészetekig. Legáltalánosabb értelemben olyan élményt jelent, amely a mindennapok egész emberét a műalkotást befogadó ember egészévé változtatja át. Hogy ez létrejöhessen, fel kell tételnie, hogy a mű hatásával szemben a befogadó nem "lelki tabula rasa". Lukács ezért beszél az esztétikai benyomás Előttjéről: "A befogadó, még a

gyerek is, az életből jön, többé-kevésbé megrakva benyomásokkal, élményekkel, gondolatokkal és tapasztalatokkal, amelyek az idő, a természet, az osztály stb. befolyásolására többé-kevésbé megszilárdultak benne, de persze bizonyos körülmények között az egyéni vagy társadalmi válság átmeneti állapotában is lehetnek."¹⁶ A műalkotásnak tehát mintegy "be kell törnie" az ember lelkivilágába.¹⁷ Ennek az a feltétele, hogy a mű végső soron az életben meglévőt hozzon létre, de ez ahhoz képest nagyobb intenzitást eredményezzen. Így a hétköznapi élethez képest mégiscsak új minőség jön létre. Ez szorosan összefügg azzal, hogy annál sokrétűbb hatást vált ki a befogadóból, minél átfogóbb tartalmakat formál meg. A művésznek ehhez az "élet kritikájának" képességével kell rendelkeznie. Miért nem a "társadalom kritikája" kifejezést használja Lukács? -- kérdezhetnénk. Ezt a művészet és a valóság viszonyának egy mélyértelmű megközelítésével világítja meg. Ugyan az élet konkrét megjelenési formáinak a társadalom adott viszonyaiban van az alapja, de a művészetben közvetlenül minden az "élet formájában" nyilvánul meg. Az "élet kritikája" természetesen az esztétikai tételezés "állásfoglalására" is utal a valóság tényeivel szemben. A művészi hatás az egyébként gondolatilag rendkívül nehezen feltárható társadalmi meghatározottságot az élményekbe "feloldva" közvetíti. Egy barokk székesegyház lenyűgöző pompája a hívekből vagy az egyszerű szemlélőből magától értetődő hatást vált ki, de a refeudalizáció társadalmi meghatározottságát csak többszörös áttételekkel lehet analizálni az említett művészetben. Az "élet kritikája"-mozzanat lukácsi elemzése az ember "magvassága" gondolathoz vezet vissza: "az egyén csak akkor lehet magvas", ha szubjektíve igaz kapcsolatokat tart fent a valósággal; ha ezek hazugok, akkor magának az embernek, személyiségének is a héjak pusztá osszegévé kell lealacsonyodnia."¹⁸

A szubjektív mozzanat mellett természetesen a külvilággal kapcsolatos viszony objektív helyessége sem hagyható figyelmen kívül. Az itt felmerülő problémát sajátosan példázza Don Quijote alakja. Az anakronisztikussá vált eszmények következetes, becsületes képviselése azért kölcsönöz "magvasságot" jellemének, mert az adott viszonyok kritikája objektív igazságot is tartalmaz. Ugyanakkor a valósághoz fűződő viszonyának egyoldalúsága súlyos torzuláshoz vezet. Ez a mag börtönként zárja be főhősünket egy "önmaga által fetisizált világba."¹⁹ Lukács ezzel kapcsolatban

még azt is hangsúlyozza, hogy a műalkotásban az a tendencia teljeseedik ki, amely világszemléletében a benső és a külső dialektikus egységből indul ki.

Térjünk még vissza a katarzis tágkörű értelméhez! Tehát nem egyszerűen a tragédiák kiváltotta részvét vagy félelem, hanem "megrázkódtatások tudatosan előidézett, koncentráltó visszatükrözése".²⁰ Ezért érezhetjük az esztétikum lényegéhez tartozónak. Tanulságosnak érzem emellett felidézni Lukácsnak a képzőművészet katartikus hatásáról szóló eszmefuttatását. Azt fejtegeti itt Goethe nyomán, hogy a művészi képmás egy "erkölcsös" megrázkódtatást idéz elő: "A meghatározottságba, amelyet a befogadóból az új, a mindenkori egyedi mű kivált, közvetlenül egy negatív kísérő érzés vegyül; a befogadó sajnálja, sőt valamiképpen szegényli is, hogy a valóságban, a saját életében nem vett észre valamit, ami olyan természetesen kínálkozik az ábrázolásban."²¹ Ez nyilvánvalóan utal a fetisizált világszemléletnek a művészet defetisizáló hatására történő szétrombolására. Hogy ez mennyire kinőhet akár egy szobor hatásából is, arra a közismert Rilkei példa utal. Egy Apollón-torzó leírásából jön a felszólítás: "Változtasd meg életedet!" Ez persze a katartikus hatás közvetlenségét fogalmazza meg, amely azonban nem nyilvánul meg minden esetben ilyen egyértelműen. Mondjuk egy Beethoven-vonósnégyes meghallgatása vagy egy Cézanne-csendélet megtekintése csak többszöri áttételeken keresztül válthat ki az előbb említetthez hasonló intenzitású állásfoglalást.

Ha már a művészi hatás etikai jellegénél tartunk, még egy aspektust nem hagyhatunk figyelmen kívül. A katartikus hatás a mű tartalmától vagy a szerző szándékától függetlenül lehet negatív irányú is. Platón ideális Államából éppen ezért "tiltja ki" a nem nevelő hatású műfajokat (például a tragédiát vagy a homéroszi műveket), mert szerinte ezek káros hatással lennének az állampolgárok erkölcsére. Ez ugyan szélsőségesen egyoldalú álláspont (a platóni államkonstrukciónak persze pontosan megfelelő), de híven jelzi, hogy a kérdés problematikussága kezdettől fogva világos volt a gondolkodók számára. Goethe Wertherének hatása pedig egyenesen "klasszikus" esetnek tekinthető. Nőtt az öngyilkosságok száma, mivel feltehetően sokan közvetlen "cselekvési programként" értelmezték a főhős sorsát.

A katartikus hatásra törekvés persze nem jellemző minden korszakra

egyformán. Ha a katarzis "közvetítő tag" a pusztán partikuláris ember és a "nembeli-ember" között, akkor érthetően ritkábban, nehezebben nyilvánulhat meg azokban a korokban, ahol az említett viszony eltorzul, a két pólus közötti feszültség elmosódik. Az Ontológia egyik utalása világosan ragadja meg ezt a problémát: "Az értelmiség úgynevezett vezető köreiben végső soron azért uralkodik ma ellenszenv a tizenkilencedik századdal szemben, mivel az ilyen konfliktusok nyíltan katarziszra irányuló, többé-kevésbé következetes ideológiai végigharcolása zavarja azokat a köröket, amelyek nyíltan, rejtetten vagy elfojtotton alkalmazkodnak az uralkodó manipulációhoz (nonkonformista konformizmus)."²² Egy másik helyen még szellemesen illusztrálja is ezt a megállapítást. Dürrenmatt-ra hivatkozik, aki szerint Scott kapitányról, az északi sarkvidék tragikus sorsú kutatójáról a költőnek azt is joga van elképzelni, hogy véletlenül bezárták egy nagy hűtőszekrénybe, s így pusztult el. Lukács azonban ezt manipulatív relativizálásnak tartja, hiszen így "hallgatólagosan eltávolítjuk Scott esetéből mindazt, ami emberileg lényeges".²³

A katarzis problémája egyértelműen elvezet az esztétikai élmény Utáni-jának vizsgálatához. Kiindulópontunk az lehet, hogy az esztétikai visszatükröződés nem válhat a társadalmi tevékenység közvetlen alapjává, de "rejtett" vagy "látható" csatornákon a műalkotás mégis "visszaáramlik" az életbe. Bizonyosfajta társadalmi hatékonyságát tehát nem lehet megkérdőjelezni.

A befogadói élmény mindenesetre rendkívül összetett folyamat. Először is a mindennapok konkrét tevékenységformáinak ideiglenes felfüggesztését vonja maga után. Továbbá a következő kérdéssel találjuk magunkat szembe: a művészi élmény közvetlen befejeződése után vajon "változatlanul tér-e vissza" az ember a hétköznapi életbe. A metafizikus, végletekben gondolkodás itt is tévútra vihet. A befogadó érzéketlenségét jelzi, ha az esztétikai élmény semmilyen belső rezonanciákat nem indít el, ha az Utánra nem terjed ki a hatás. Másrészt a nyárspolgári életfelfogás egyik jele, ha valaki közvetlenül az életre akarja alkalmazni a műalkotásokból merített tapasztalatait. A vélhetően helyes választ emellett nem várhatjuk egyetlen deklaratív kijelentéstől. Az Esztétika bevezetésében említett "odalopódzás" módszere lehet itt is célravezető.

A műalkotás oldaláról közelítve a problémához, azt állapíthatjuk meg, hogy minél mélyebben ragadja meg egy adott történelmi pillanat sokrétű viszonyrendszerét, annál inkább képes korokon is átívelő Utánt kibontakoztatni. Az időbeli távlat ezekben az esetekben (l. Homérosz!) nem csökkenti a hatást: "az emberi mag annyiban még tisztábban nyilvánul meg, amennyiben a közbeeső történelmi fejlődés szükségszerűen elhalványította a konkrét társadalmi meghatározásokat, és ezért sokat kellett veszteniük közvetlen konkrétságukból, amellyel kortársaikra hatottak".²⁴

Azt is figyelembe kell venni, hogy a közvetlen hatás és az Után viszonya az egyes művészeti ágakban nem azonos jellegű. Lukács a zenével kapcsolatban hoz erre példát: "az egész embernek az ember egészévé történő átváltoztatása a zenében hevesebben megy végbe, mint a többi művészetben; a valódi életből származó Előtt itt többnyire kevésbé gátolhatja ezeket az átváltozásokat. Másrészt viszont a tartalom kevésbé határozza meg a hatás Utánját, s ez kevésbé irányul meghatározott tartalmakra. Így a zene egyszerre van közelebb az élethez és távolabb tőle, mint a többi művészetek; közvetlenebbül tartalmazza az etikai döntések kategóriáit, de egyúttal a hatás Utánját tekintve sokkal kevesebb kötelezettséget von maga után."²⁵ Számomra ez a gondolatmenet részben magyarázatul szolgál a sokszor és elborzadva emlegetett képhez: a náci koncentrációs táborban átszellemülten zenét hallgató SS-tiszt jelenségéhez. Itt is éppen arról van szó, hogy a zene közvetlen katartikus hatása még nem szükségszerűen vezet el egy etikai szempontból is értékes, gazdag egyéniség létrejöttéhez. Egyébként a zenével foglalkozó gondolkodók a romantikától kezdve felismerték a zenei katarzisnak ezt a problémáját (pl. Kierkegaard vagy Nietzsche). Nem véletlen, hogy Thomas Mann Doktor Faustusában is a zene válik a kor szellemi meghasonlottságának képviselőjévé. Vagy említhetném az egyik legújabb példát: a Vezeklés c. Abuladze-filmből a polgármester-diktátor Varlamot, aki "átszellemülten" énekli a festőművész lakásán a Verdi-áriát.

Lukács, bár a művészet társadalmi szerepét többször is hangsúlyozza, fellép az itt jelentkező leegyszerűsítésekkel szemben. Részletesen és árnyaltan bírálja például Sztálinnak azt a kijelentését, hogy az írók a "lélek mérnökei" legyenek.²⁶ Ez a meghatározás ugyanis azt sugallja, hogy a művészetnek az élet egy konkrét, időszerű feladatát kell szolgálni.

nia. A műalkotásoknak az emberek lelkét a kívánt irányba kell "átszerelnie". De ezzel a felfogással az esztétikai visszatükröződés sajátosságát tüntetnénk el, vagy legalábbis egyszerűsíténénk le. A művészetet értelmetlen dolog a társadalmi tartalom "előírásával" megkötni, hiszen az igazi műalkotás magáértvalóságában szervesen jut el addig.²⁷ Egyébként a sztálini meghatározásnál jóval árnyaltabb és kifejezőbb a nevezetes József Attila-i, amelyben a költő "az adott világ varázsainak (kiemelés tőlem - L. J.) mérnöke".

Az esztétikai élmény Utánját összegezve a következőkben lehet megragadni. A műalkotás egynemű közege az egész ember élményeire hat, annak eredményeként így az a befogadás aktusában az ember egészévé válik, mivel a mű világának "bűvkörében" él. Az Után mármost abban rejlik, ahogyan az egész ember, a szuggesztiótól megszabadulva, az így szerzettet feldolgozza.²⁸ Így az az élmény mint közvetlenül tartalom vagy beépül a befogadó világképébe, vagy pedig annak megváltozásához járul hozzá. Természetesen az esztétikai élmény újdonsága formailag is hat, ami elősegíti, hogy a mindennapok egész embere az új tartalamakkal analóg jelenségeket az életben is felismerje, elsajátítsa. Ez a hatás azután az egyes művészeti ágakban, alkotásokban igen különbözően nyilvánulhat meg. Ritkábban fordul elő, hogy egyetlen mű megrázó hatása hoz fordulatot egy ember életében. Többnyire arról van szó, hogy hasonló esztétikai élmények sorozata idéz elő szemléletbeli, magatartásbeli változást.

Ezt az egész kérdéskört jól kitapinthatóan mélyítik el az Ontológia idevágó fejtegetései. Az egyik ilyen szinte közvetlenül reflektál arra, amit az irodalmi hősök utóéletének nevezhetünk. Jó néhány olyan példát (Pató Pál, Hamlet, Tartuffe stb.) lehetne felsorakoztatni annak alátámasztására, hogy egyes irodalmi figurák egy adott kultúrkörben szinte valószínűségeként léteztek tovább. A társadalmi emlékezet megőrzi őket a számunkra. Felbukkannak példabeszédekben, sőt azoknak is "útbaigazítást" adhatnak, akik nem olvasták a művet, amelyben szerepelnek. Végző soron részévé válnak a társadalmi tudatnak. Sajátos létformájukat a társadalmi lét és társadalmi tudat összefonódottsága magyarázza. Mutatis mutandis -- ha az említett példákat a szokásokhoz hasonló "összegződéseknek" fogjuk fel -- a problémánkra alkalmazható a következő gondolat: "Mármost ezekben az összegződésekben és szintézisekben fejeződik ki pregnánsan a társadal-

miság kontinuitása. A társadalom valamiféle emlékezetét testesíti meg, amely megőrzi a múlt és a jelen vívmányait, és a jövőbe való továbbfejlődés mozgatóerőivé, feltételeivé, támpontjaivá változtatja őket. Világos, hogy ilyen folyamatos mozgásnak a közege csak az emberek tudata lehet, de éppilyen világos, hogy ezt a tudatot a társadalmi lét tényleges alkotóelemének kell tekinteni."²⁹

Az irodalmi hősök ilyen létszerű működéséhez hasonló jelenséggel a művészet formaelemeinek világában is találkozhatunk. Egyrészt arra gondolok, hogy bizonyos mértékben még a tematika is hordoz a művész tudatától objektíve független mozzanatot. A valóság mintegy "előír" adott korszakokban kitüntetett témákat: például a 19. század derekának Oroszországában nem lehetett nem írni az úgynevezett "fölsőleges ember" típusáról.

Már behatóbb vizsgálatot igényelne az egyes műfajok, sőt egyes művészettörténeti korszakok objektív ábrázolási "törvényeinek" árnyalt elemzése, az itt megfigyelhető részben ontológiai mozzanatok feltárása. Egy adalék ehhez: az újkori polgári regény létrejötte, megizmosodása után már nem lehetett adekvát módon ábrázolni a társadalmi valóságot az eposz műfajában.

Egy másik gyakran emlegetett jelenség szintén a forma "objektivitásával" függ össze. A művek meséi és alakjai ugyan az író fejében születtek meg, de sajátos mozgás jellemző rájuk, szinte "önálló" életet élnek. Gondoljunk csak Balzac alakjainak öntörvényű fejlődésére, amely a művészt egészen más következtetésekhez vitte el, mint amelyek szubjektíve vallott világnézetének alapjául szolgáltak.

Az itt jelzett problémák tágasabb összefüggésrendszerbe állításához néhány, a művészetről szóló lukácsi alapvetés mindenestre sokat segíthet. Először is sajátos megközelítés, hogy a művészetet a filozófiával együtt "tiszta ideológiaként" értelmezi. Mint ahogy a többi ideológiai forma, a művészet is részt vállal az emberek, társadalmi csoportok konfliktusainak tudatosításában és végigharcolásában. Emellett a nembeliségre irányultság "tisztábban" fejeződik ki az esztétikai szférában. A "tisztá ideológiákban" tehát nem a konkrét időszzerű döntések előkészítése dominál, hanem ezek is az emberiség egészére vonatkoztatva nyerik el értelmüket. A filozófiával szemben azonban a művészetre valami más is jellemző: "A nagy művészet is a nembeliségre irányuló intenció hasonló (már-

mint a filozófiához -- megj. tölem -- L. J.) szintjén veti fel kérdéseit, csak hogy itt konkretizálón kiegészítő ellentétülként az ember individualizálódásának azok a típusai kerülnek előtérbe, amelyeknek érzülete és cselekvései az időszerű válság idején világtörténelmi értelemben felszabadíthatják a nembeliségre törekvő intenciót."³⁰

A kulcsfontosságú mozzanat tehát a nembeliségre irányultság. Ez persze így még túl általános megközelítés, hiszen az emberek egyébként is "csak olyan aktusokban tudják kifejezni egyéniségüket, amelyekben egyúttal -- akár tudatosan, akár öntudatlanul -- részt vesznek saját nembeliségük kialakításában is."³¹ Egy lépéssel azért még közelebb kell jutnunk a művészet sajátosságához. Az esztétikai visszatükröződés tendenciáját tekintve "azt tűzi ki célul, hogy a társadalmi létet és benne az ember létét, magáértvaló létére törekedve, tehát defetiszizáló módon, az elidegenedéseket legalábbis gondolatilag felbomlasztva, dolgozza fel".³² Lukács például a tragédia műfaját is abból az aspektusból közelíti meg, hogy az "a valódi, többé nem elidegenedett nembeliség időszerű gyakorlati szempontból megvalósíthatatlan voltát gyakorlatilag nem-megvalósíthatónak, de egyúttal a helyes emberi életvitel magasabbrendű, megvalósítandó feladatának is ábrázolja".³³

A művészet előbb említett tendenciájából következik, hogy a nembeliség csupán "bornírt" megvalósulásának talaján is létrejöhet esztétikai értékét tekintve magasrendű művészi objektiváció (például az antik tragédia), amely azután "elraktározódik" a társadalmi tudatban. A jelentős alkotások, nevezetesen irodalmi figurák már említett hosszantartó hatásának történetéből Lukács szerint ráadásul ki lehet fejteni az emberek "személyiséggé-válásának" adott szintjét, vagyis a nembeliség továbbfejlődésének "tisztázódási folyamatát".

A befogadói élmény Utánjának tehát éppen az a jelentősége, hogy a művészet termékeit "visszaáramoltatja" a társadalmi létfolyamatba.

Befejezésül ezzel összefüggésben álljon itt minden kommentár nélkül Lukácsnak az a gondolatmenete, amely talán a legkifejezőbben állítja elének a művészetnek ezt az ontológiai lényegét: "Hosszú és rejtett út vezet tehát az alkotó művészetelőtti tapasztalataiból, ahonnan az élet maga kérdéseit és következményeit szembeszegezi a művészetrel, a befogadásnak addig az Utánjáig, ahol mindaz, amit a valóság esztétikai visszatükrözé-

se, a művészi megformálás elért, visszaáramlik az emberek életébe. A tudományos visszatükrözéssel ellentétben, amelyben a magánvaló lehető leg-szorosabb megközelítése a kép helyes vagy hamis voltának egyedüli kritériuma, az esztétikumban figyelembe kell venni ezt az élettől életig tartó körforgást (kiemelés tőlem -- L. J.)."³⁴

J e g y z e t e k

1. Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika -
A regény elmélete. Bp. 1975. 15.
2. Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1978. (A továbbiakban
Esztétika.) I. 16.
3. A lukácsi esztétikának e fontos aspektusára Almási Miklós elemző
tanulmányai világítottak rá:
Mit üzen az Ontológia az Esztétikának?
Kritika 1975/4.
Lukács: Az ontológiai művészetelmélet. In: Almási: Kényszer-
pályán. Bp. 1977. 198--229.
Az ontológiai gondolat születése. In: Az élő Lukács. Bp.
1986. 105--115.
4. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról
Magvető 1976. (A továbbiakban Ontológia) II. 37.
5. I. m. 465.
6. I. m. 80.
7. Lásd i. m. 277.Vö.: "Az öt érzék kiképződése az egész eddigi világ-
történelemnek munkája." - Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok
1844-ből. MEM. 42. 111.
8. Ontológia. II. 805.
9. I. m. 422.
10. I. m. I. 814.
11. Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1985. 295
12. Arany János válogatott művei. Bp. 1975. I. 437 (Juliska emlékezete)
13. Esztétika. II. 371.

14. I. m. I. 705.
15. Ontológia. II. 532.
16. Esztétika. I. 822.
17. Messzire vezetne a hermeneutikai felfogással összevetni a lukácsi esztétikát, de a műalkotások befogadásának értelmezésében kétségtelesen kínálkozik a hasonlóság. Bonyhai Gábor: Régi és új hermeneutika c. áttekintésében (lásd Helikon, 1981. 2-3. 126--134.) például arra hívja fel a figyelmet, hogy a zárt, kerek mű és a sokféle (de nem teljesen önkényes) befogadás sajátos viszonya a fiatal Lukácsnál és az Esztétikában egyaránt fellelhető. A cikk szerzője adalékként említi azt is, hogy Gadamer reagált annak idején Lukácsnak egy 1917/18-ban a Logosban megjelent tanulmányára.
18. I. m. 829.
19. I. m. 830. Vö.: Ontológia. II. 94.: "Vagy gondoljunk Don Quijote alakjára, akiben koncentráltan jelenik meg ez a feszültség egyrészt a szenvedélyesen elutasított objektíve haladó társadalmi fejlődés szükségszerűsége, másrészt az emberi nem erkölcsi integritásának éppily szenvedélyes vállalása között, még ha ez a vállalás véglegesen letűnt formák közt zajlik is le oly módon, hogy a groteszk hóbortosság és a fennkölt lelki tisztaság egy személyben egyesül."
20. Esztétika. I. 834.
21. I. m. 832.
22. Ontológia. II. 533.
23. Ontológia. II. 790.
24. Esztétika. I. 854.
25. I. m. II. 387.
26. Lásd i. m. I. 856--859. Tanulságos dolog, hogy egy 1934-ben született tanulmányában még minden kritika nélkül idézi Sztálin megállapítását. Lásd A művészet és az objektív igazság. In: Művészet és társadalom. Bp. 1969. 157.
27. Lényegében ez a felfogás fogalmazódik meg Lukácsnak az 1945-ben tartott Pártköltészet című előadásában is, amelyben a pártköltőt a sor-katonával szemben a partizánhoz hasonlítja. Ez utóbbit elfogadja a párt stratégiai útvonalát, ezen belül azonban egyéni eszközeivel nyi-

latkozik meg. In: Irodalom és demokrácia. Bp. 1948. 111--134.

28. I. m. I. 860.

29. Ontológia. II. 188 - A tudatalakzatok létszerű működéséről már a fiatal Marx is lényeges megállapításra jut: "Nem uralkodott-e az öreg Moloch? Nem volt-e delphoiabeli Apollón valóságos hatalom a görögök életében?" Lásd Marx, K.: A démokritoszi és epikuroszai természetfilozófia különbsége. Bp. 1969. 90--91.

30. I. m. 542.

31. I. m. 521.

32. I. m. 525.

33. I. m. III. 240.

34. Esztétika. I. 865.

RÉSUMÉ: (The recipient experience in the aesthetics of György Lukács) In my paper examine one of the important aspects of Lukács's artistic theory, the evaluation of the reception of artistic works. I take as my starting point the fact that György Lukács goes beyond a mere epistemological approach, with the works he wrote in his old age being of an ontological character. For this reason it is important to clarify the relation between object and subject in the arts. My analysis deals in detail with the dual objectivity of the arts, along with such lukácsian categories as the human existence as seed and husk, and the after-effect of aesthetic experience. Lukács examines these -- putting special emphasis on his interpretation of catharsis -- in relation to the fundamental processes of society.

KISS LÁSZLÓ

A NEMZETI KÉRDÉS, AZ AGRÁR-, A PARASZTKÉRDÉS ÉS A FORRADALOM NÉHÁNY FONTOS ÖSSZEFÜGGÉSE LENIN 1914 ELŐTTI ÍRÁSAIBAN

Köztudott, hogy a marxi--lenini elméletben a nemzeti kérdés egyrészt a (proletár)forradalom elméletének alárendelt, azzal szorosan összekapcsolódó probléma. Másrészt és közvetlenül pedig a demokratikus és szocialista forradalomért küzdő proletáriátus szövetségi politikájának is szerves része, annak egyik leglényegesebb és legbonyolultabb területe.¹ A befejezetlen polgári demokratikus átalakulás és a szocialista forradalmak időszakában egy soknemzetiségű ország proletáriátusa és szociáldemokrata pártja reális lehetőségként, ideiglenesen számolhatott a harca során az elnyomott vagy valamilyen tekintetben háttérbe szorított nemzetiségi tömegekkel, nemzeti és egyéb törekvéseikkel.

Konkrétan, a XX. század eleji Kelet-Európa soknemzetiségű közegében nem volt elegendő csupán az osztályérdekeket számításba venni. A szociáldemokrata pártoknak állást kellett foglalniuk az elnyomott nemzetek és nemzetiségek nemzeti törekvéseivel kapcsolatban is. A nemzeti-nemzetiségi kérdés tehát ezért is a szövetségi politika szerves részét alkotta (és alkotja). Nem különben azért is, mivel Kelet-Európa nagy államaiban az összlakosság nagyobbik részét éppen a nemzetileg is elnyomott népesség, és nem az uralkodó nemzet lakossága tette ki. A kérdés bonyolultságát csak fokozta, hogy ez a soknemzetiségű összetétel erőteljes paraszti jelleggel párosult, hogy -- különböző történelmi és egyéb okok folytán -- az elnyomott vagy valamilyen téren hátrányban lévő nemzetek, nemzetiségek lakosságának nagyobbik hányadát parasztok alkották, hogy a nemzetiségek lakosságának többnyire még nagyobb része dolgozott az agrárszektorban, mint az uralkodó nemzet által lakott területeken. Ilymódon a nemzetiségi kérdés, amely köztudottan a szociáldemokraták számára mindenekelőtt munkáskérdésként, illetve a szociáldemokrácián és a párton belüli kérdésként (is) jelentkezett, a legszorosabban összefüggött az agrárkérdéssel, a

munkás-paraszt szövetség problémakörével, amennyiben a zömével nemzetiségi parasztmilliók megatartásán állt vagy bukott a forradalom kimenetele. Ezért a XX. század elején Kelet-Európában működő szociáldemokrata pártok nem elégedhettek meg csak a munkásprogram követeléseinek kidolgozásával és propagálásával, mint ahogyan nem lehetett elegendő csak az agrárprogram és agrárpolitika helyes kidolgozása és megoldása sem. Ezekkel együtt a nemzetiségi parasztsághoz való helyes viszony kialakítása érdekében egyértelmű politikai és taktikai elképzelésekkel, követelésekkel kellett fellépniük a nemzeti-nemzetiségi kérdésben is.²

Méginkább így kellett hogy legyen ez a -- "népek börtöné"-nek méltán nevezett -- cári birodalomban, ahol a nemzetiségi kérdés több okból is talán még szorosabban kapcsolódott össze az agrár-, illetve parasztkérdéssel, a polgári demokratikus forradalom ügyével. Egyrészt a nemzetiségi területeket, akárcsak Központi-Oroszországban, alapvetően paraszti népesség lakta. Számukra a nemzeti és gazdasági, politikai stb. elnyomás alól való felszabadulás kérdése szorosan összefüggött a nagyorosz cári-földesúri elnyomás alóli felszabadulás ügyével. Másrészt, bár lényegében a birodalom egész (orosz és nem orosz) parasztsága a földnélküliség vagy a "kevésföldűség" hálójában vergődött, de ez a helyzet különösen élesen nyilvánult meg a nemzetiségi (határ)területeken, ahol a cári kormányok "ázsiai" önkénye milliókat fosztott meg vagy úzött el földjeikről. Az oroszországi nemzeti-nemzetiségi kérdés ezért is a legszorosabban összekapcsolódott az orosz és nem orosz parasztmilliók földhözjuttatásának az ügyével.³

Az agrárkérdés központi jelentőségével, a cári birodalom demokratikus átalakításának, valamint az agrár- és a nemzetiségi kérdés megoldásának az összefüggéseivel lényegében a politikai élet összes tényezői tisztában voltak, beleértve a cári udvart is. A különböző politikai pártokhoz és csoportokhoz tartozó munkás- és parasztképviselők dumabeli felszólalásai, petíciói, levelei és interpellációi is azt mutatták, hogy saját nemzetük felszabadulását nem látták elképzelhetőnek az ország különböző mértékű és mélységű demokratizálása, az agrárkérdés többé-kevésbé radikális megoldása nélkül. Már az I. Állami Dumában elhangzott az egyik parasztképviselő (tanár) szájából annak a fontos összefüggésnek a felismerése, miszerint: "Az agrárkérdés Oroszországban nemcsak gazdasági, hanem politikai (kérdés

-- K. L.) is. ... Az agrárkérdés megoldásánál a parasztság hangját is kötelesek számba venni. De hogyan halljuk meg ezt politikai szabadság nélkül!"⁴

A Lenin vezette bolsevikok, különösen az 1905--1907-es forradalom után, ugyancsak szoros kapcsolatot láttak a napirenden lévő demokratikus forradalom következetes végrehajtása, valamint az agrár-, illetve parasztkérdés és nemzeti kérdés (mint sürgősen forradalmi megoldásra érett demokratikus feladatok) között egyfelől, és az agrárkérdés, valamint a nemzetiségi kérdés között másfelől. Látták, hogy Oroszországban nem egyszerűen újabb forradalmi helyzet feltételei voltak érlelődőben az 1910-es évek elejétől, hanem egy olyan mélyülő osztályadalmi válságról volt szó, amelyet egyedül egyetlen társadalmi-politikai erő sem volt képes megoldani.

Központi jelentőségűvé vált tehát az OSZDMP számára is egy olyan hatékony és rugalmas szövetségi politika s a munkásprogram mellett egy ennek megfelelő, az ország realitásait és sajátosságait sokoldalúan figyelembe vevő agrár- és nemzeti "program" kidolgozása, amely -- párosulva a bolsevikok falusi felvilágosító munkájával, a paraszti agrárkövetelések felkarolásával -- alkalmas lehetett a társadalom túlnyomó többségét kitevő, és potenciálisan nagy politikai és forradalmi erőt jelentő orosz és nem orosz agrárlakosság megnyerésére, a munkásosztály oldalán a cári elnyomás ellen való harcba vezetésére.

A mensevikektől eltérően a bolsevikok (különösen 1905--1907 után) egyértelműen megfogalmazták, hogy az agrár- és nemzetiségi kérdés csak egy radikális, mélyreható és következetes demokratikus átalakulást lehetővé tevő forradalom révén és után oldható meg kielégítően és véglegesen. Másrészt azt is kifejtették, hogy a nemzeti kérdés és az agrár-, parasztkérdés kapcsolatán belül az előbbi az utóbbinak van alárendelve. Ezt a kettős összefüggést, s egyben a bolsevik álláspont lényegét a következőképpen foglalta össze J. V. Sztálin 1913 elején a "Marxizmus és nemzeti kérdés" c. tanulmányában. "Másodszor -- és ez a fő -- Oroszország politikai életének tengelye nem a nemzeti, hanem az agrárkérdés. Ezért az orosz kérdésnek és ennél fogva a nemzetek "felszabadításának" sorsa Oroszországban az agrárkérdés megoldásával, vagyis az ország demokratizálásával van összekapcsolva. Ez a magyarázata annak, hogy Oroszországban a nemzeti

kérdés nem önálló és nem döntő kérdés, hanem része az ország felszabadítására irányuló általános és fontosabb kérdésnek."⁵ "Nem a nemzeti, hanem az agrárkérdés dönti el Oroszországban a haladás sorsát -- folytatta Sztálin. A nemzeti kérdés -- alárendelt kérdés."⁶

Lenin Sztálintól jóval gyakrabban és részletesebben foglalkozott 1905-öt követően az oroszországi polgári demokratikus forradalom, az agrár-, parasztkérdés és a nemzetiségi kérdés összefüggéseivel, a proletariátus által vezetett oroszországi demokratikus forradalom nemzeti és nemzetközi feltételeinek, szövetségeseinek stb. a kérdéseivel. Az első orosz forradalom a bolsevikok számára számos értékes tanulsággal és tapasztalattal szolgált. Az Oroszország-szerte hevesen fellángoló spontán vagy alig szervezett parasztmozgalmak hosszú évekre meghatározóan nyilvánvalóvá tették Leninék számára, hogy a be nem fejezett polgári demokratikus átalakulás korszakában ennek a proletariátus és a burzsoázia között elhelyezkedő sok tízmillió kispolgári-paraszti tömegnek (kettős politikai és gazdasági természete, előítéletei, elmaradottsága stb. ellenére) sokkal több közös érdeke van a proletariátussal, mint a burzsoáziával. Felismerték, hogy a parasztságnak ugyancsak érdeke a demokratizmus teljes megvalósítása. Amennyiben tehát a proletariátus, nem pedig a liberális burzsoázia nyeri meg őket, ez az óriási kispolgári népesség, beleértve a városi és egyéb kispolgári elemeket is, "a demokratikus forradalmat képes támogatni, a szocialista forradalmat viszont ez idő szerint nem".⁷

Lenin tehát attól a korábbi, 1905 előtti felfogását már amúgy is jelentősen korrigáló felismeréstől, hogy a polgári demokratikus forradalom leginkább a proletariátusnak és a parasztságnak, nem pedig a burzsoáziának hasznos és szükséges,⁸ hamar eljutott annak a "Plehanov által használt nagy szó"-nak a nyílt kimondásáig is, hogy "polgári demokratikus parasztforradalom előtt állunk, amelyben a proletariátus tölti be a vezető szerepet..."⁹.

Emellett Lenin azzal is komolyan számolt, hogy Oroszországban az általános, minden tőkés országra jellemző agrárkérdés mellett volt egy másik, sajátos, "tősgyökeresen orosz" agrárkérdés is. Ez a demokratikus mozgalom a kisbirtokosok körében folyt a nagybirtokok földjeinek a megszerzéséért, a régi, középkori földbirtoklás megszüntetéséért.¹⁰ S ez a parasztmozgalom, amely a feudális kizsákmányolás ellen a szabadságért

folyt, a forradalom idején éppen abban a 17 közép-oroszországi "tősgyökeresen orosz" kormányzóságban volt a legerősebb, leghátrabb, ahol a "földszűke ... nem kivétel, hanem szabály"¹¹ volt, ahol a legerősebben tartotta magát "a tősgyökeres orosz hűbéri rend, a tősgyökeresen orosz ledolgozás és szolgai függés".¹² Ennek a visszahúzó, káros hatása azonban Lenin véleménye szerint egész Oroszországra, így a határvidékekre is kiterjedt -- többek között -- "a telepítés agrárkérdése" révén (amely "Közép-Oroszország feudális bürokratizmusával metelyezte meg Oroszország határvidékeit"), s ennek kapcsán a mindent átható "vaskalapos hivatalnoki kar ázsiai beavatkozása", a parasztnak "holmi gettóba" (földközösségbe) való tömörítése következtében.¹³

Emiatt az első pillantásra úgy tűnhet, hogy lényegében a birodalom egész orosz és nem orosz parasztsága egyforma mértékben érdekelt volt a cárizmus megdöntésében, ám Lenin szerint nem teljesen ez volt a helyzet. Úgy látta ugyanis, hogy a Kaukázustól, különösen pedig Gurijától, a Volga-Vidéktől, vagy Központi-Oroszországtól eltérően, ahol erős volt a parasztmozgalom is, a birodalom legfejlettebb nyugati, északnyugati határvidékein élő nemzetek körében, konkrétan pedig Lengyelországban, egyáltalán nem volt forradalmi a parasztmozgalom, nem volt orosz értelemben vett agrárkérdés. Ott tehát, mivel a "forradalmi proletáriátussal szemben a nagy- és kizsákmányosság reakciós blokkja állt", Lenin úgy vélte, hogy "a forradalomnak a proletáriátuson kívül nincs semmilyen szilárd támasza. Az osztályellentmondások ott a nyugat-európai típushoz közelednek."¹⁴ Lenin szerint annak az okát sem nemzeti, hanem az "orosz elmaradottság"-ot eredményező gazdasági-történelmi okokban kellett keresni, hogy a Központi-Oroszországtól iparilag, kulturálisan és politikailag sokkal fejlettebb Lengyelországban a burzsoázia, amely mestersen kihasználta valamennyi lengyel nemzeti elnyomatását és valamennyi katolikus vallási elnyomatását, keresett és talált is bizonyos támaszt a tömegekben, beleértve a lengyel parasztságot is.¹⁵

Az elemzése során Lenin nem szorítkozott csak Lengyelországra. A men-
sevik agrárnézetekkel való vita során, a kört tovább szélesítve, egyenesen úgy vélekedett, hogy: "Sok nem orosz népnél nem áll parasztmozgalom a forradalom középpontjában, mint nálunk."¹⁶ Ebben látta annak az okát is, hogy -- a burzsoá nacionalizmus hibájába eső, szűk látókörű, az elkü-

lönülésre, provincializmusra, föderalizmusra stb. hajlamos -- nemzetiségi szociáldemokraták "saját programjukban valamelyest távol tartják magukat az orosz agrárkérdéstől". A "forradalom mellékutcaját"-ban haladnak, a legjobb esetben is "csak csatlakoznak az oroszországi mozgalomhoz", ahelyett, hogy megsokszoroznák, koncentrálnák e mozgalom erejét és lendületét.¹⁷ Ezért tehát Lenin azt hangoztatta, hogy a szociáldemokrata proletáriátusnak nem az egyes nemzetiségek kisparasztjai hozzájárulásától kell függővé tenni (vagy megváltoztatnia) a programját, hiszen amint rámutatott -- az agrárkérdést "Oroszország központi területe oldja meg, a határvidékekre nem lehet másképpen hatni, mint a példa erejével..."¹⁸

Lenin tehát a forradalmat vezető oroszországi proletáriátus és szociáldemokrácia legfőbb szövetségesének nem az egész (orosz és nem orosz) parasztságot tartotta, hanem elsősorban és alapvetően, bár nem kizárólagosan, az antifeudális törekvésekkel leginkább fellépő nagyorosz parasztságtól, ennek centralizált forradalmi demokratikus mozgalmától tette függővé a demokratikus forradalom kimenetelét!¹⁹ Lenin konkrétan is rámutatott arra, hogy a nagyorosz uralkodó osztályok által elnyomott nemzetiségek szabadságának, függetlenségének, s egyben Oroszország szabadságának az ügye a legszorosabban összefüggött az -- elsődlegesen tehát nagyorosz -- agrár-paraszti forradalom következetes győzelmével Oroszországban. "Én pedig azt mondom -- jelölte meg az oroszországi munkások előtt álló legfontosabb feladatot egy 1908 őszeről való írásában --: Lengyelország szabadsága lehetetlen Oroszország szabadsága nélkül. Ezt a szabadságot viszont nem fogjuk kivívni, ha a lengyel és az orosz munkások nem teljesítik azt a feladatukat, hogy támogassák az orosz parasztokat a föld nacionalizálásáért vívott harcukban, és nem segítik őket abban, hogy teljes győzelemre vigyék ezt a harcot... A ... nacionalizálást Belső-Oroszország gazdasági fejlődésének és az egész állam politikai jövőjének szempontjából kell megítélni, nem pedig az egyik vagy másik autonóm terület egyes sajátosságai szempontjából. Nevetséges dolog Lengyelország igazi autonómiájáról ... beszélni, ha a proletáriátus és a forradalmi parasztság nem győz Oroszországban..."²⁰

Ebben a koncepcióban tehát Oroszország szabadsága kivívásának mint elsődleges, legfontosabb feladatnak volt alárendelve Lengyelország, és általában a többi elnyomott nemzet és nemzetiség "igazi autonómiája". Az

oroszországi szabadság kivívása pedig a legszorosabban kapcsolódott a radikális nagyorosz demokratikus agrárparaszti forradalom győzelméhez. Csak ennek a következetes forradalomnak az eredményeként létrejövő demokratikus köztársaság biztosíthatta az agrárviszonyok radikális megváltoztatását is, a nemzetiségek igazi szabadságát és függetlenségét is, vagyis az OSZDMP agrár és nemzetiségi követeléseinek a valóra váltását is. "Ez az autonómia és az agrárforradalom igazi viszonya"²¹ -- hangsúlyozta Lenin.

Ennek az álláspontnak az sem mondott ellent, hogy Finnország esetében Lenin sokkal közvetlenebbül és lényegesen "kétoldalúbban" kapcsolta össze a finn szabadság maradványai megőrzésének, illetőleg kivívásának és az oroszországi demokratikus forradalomnak az ügyét. Ugyanis itt már nemcsak a kapcsolatnak azt az oldalát emelte ki, hogy Finnország "az oroszországi októberi napok révén vívta meg forradalmát, s ... a decemberi harc és a két ellenzéki oroszországi дума fedezete alatt megőrizte a szabadságot".²² Azt is hozzátette, hogy "a finn szabadság veresége egyben az oroszországi forradalomnak is a veresége", illetve hogy "Finnország szabadsága diadalmaskodni fog, mert enélkül elképzelhetetlen Oroszország szabadsága..."²³ is. Lenin tehát ebben az esetben a kapcsolatnak a másik oldalát is világosan éreztette már. Sőt a finnek szabadságtörekvéseinek, vagyis a szocialista szellemben nevelt tömegek proletárforradalmának a cárizmus ellen irányuló aktív, az oroszországi demokratikus mozgalmat erősítő tartalmát közvetlenül is elismerte és az oroszországi proletáriátus által támogatandónak tartotta.²⁴

Az első orosz forradalom vereségét követő években tehát Lenint erőteljesen foglalkoztatta a polgári demokratikus forradalom -- agrárkérdés -- nemzetiségi kérdés hármasságának, a közöttük lévő összefüggéseknek a problémája (is). Az agrárkérdést -- s ez témánk szempontjából igen fontos! -- már 1907 őszén az oroszországi polgári forradalom alapjának, e forradalom meghatározó nemzeti sajátosságának tartotta!²⁵ Két, 1909 december első felében írott levelében pedig egyebek mellett részletesen kifejtette, hogy az agrárkérdés (s éppen ez) Oroszországban azért vált a burzsoá fejlődés legfőbb nemzeti problémájává, mert Németországtól eltérően, ahol 1848--1871 között a teljes megszilárdult burzsoá fejlődés nemzeti problémája a nemzeti egyesülés volt (nem pedig az agrárkérdés), itt "a burzsoá fejlődés végleges megszilárdulásának nemzeti problémája

nem más, mint éppen az agrárkérdés (sőt szűkebb értelemben: a parasztkérdés)" volt.²⁶

1905 után ugyanis az oroszországi kapitalista agrárfejlődés két útja vagy módszere közötti harc kérdése és kimenetele még nem dőlt el, még nem fejeződött be.²⁷ S mivel az útválasztás kérdése még nyitott volt, Lenin úgy vélekedett, hogy a proletárpártnak mindent el kell követnie, hogy ez a harc ne a német "rothadt" megoldással záruljon, hanem sikeres, "jó kis francia felfordulás fejlődjön ki" belőle. Továbbra is teljesítenie kell az általános demokratikus mozgalom vezetőjének, szervezőjének stb. a kötelességét abból a célból, hogy a forradalom pillanatában "a parasztok ... ránk hallgassanak, ne pedig a liberálisokra". Teljesítenie kell ezt a kötelességét egészen "a parasztság teljes átállásáig az Ordnungspartei (rendpárt -- K. L.) oldalára", ami pedig "jaj de messze van még!"²⁸

1913 áprilisában Lenin újból visszatért a témára. Sztálinhoz hasonlóan ő is azt hangsúlyozta, hogy "az orosz forradalom, a demokrácia ügye egyáltalán nincs kapcsolatban (mint Németországban volt) az egyesülés, a központosítás ügyével. Oroszország demokratizálása nem a nemzeti, hanem az agrárkérdésen fordul meg".²⁹ Ám ez a "tagadás", a nemzeti kérdés -- demokratikus forradalomnak és agrár-, parasztkérdésnek való -- alárendelése korántsem jelentette azt, hogy a Lenin által vezetett szociáldemokraták nem foglalkoztak a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel. Ellenkezőleg, már a XX. század elején kidolgozták, és a pártprogram politikai követeléseibe belefoglalták az oroszországi nemzetiségi kérdés megoldására irányuló saját álláspontjukat, követeléseiket.

J e g y z e t e k

1. Tudományos szocializmus I. Egységes jegyzet az egyetemek és főiskolák számára. Kossuth 1979. 152.
2. E fejtegetés során az alábbi magyar nyelvű irodalmakra támaszkodtam:
Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Akadémiai 1973. 11.
Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900--1914). Akadémiai 1976. 10.

Kalmár I. György: A nemzeti kérdés elméletének alapjai a tudományos szocializmus szemszögéből. Kiegészítő jegyzet a tudományos szocializmus tanulmányozásához. Szerkesztő: Poller Imre. Tankönyvkiadó 1984. 139.

Az orosz nyelvű munkák közül lásd: I. Ju. Burmisztrova: Razrabotka V. I. Lenyinin programmi bolsevisztszkoj partyii po nacionalnomu voproszu (1910--1914). Moszkva, 1962. 13.

I. Ju. Burmisztrova -- V. Sz. Guszakova: Nacionalnij voprosz v programmah i taktyike polityicszeszkih partyij v Rosszii 1905--1917 gg. Moszkva, 1976. 22.

3. Hasonlóképpen vélekedik Burmisztrova is ("Razrabotka V. I. Lenyinin ... (1910--1914), i. m. 16--17.). Nem vitatható a szerzőnek az a megállapítása sem, hogy a nemzeti kérdés, akárcsak a parasztkérdés is, "lényegét tekintve a proletariátus tartalékainak és szövetségeseinek a kérdése a forradalomban" (i. m. 13.). Ugyanakkor egy lényeges ponton mindenképpen árnyaltabb és pontosabb megközelítést kíván a szovjet szerzőpáros könyvének az a gondolata, hogy a "proletariátus mint hegemon (mindenekelőtt az orosz proletariátus) szövetségben a parasztsággal (mindenekelőtt a helyi nemzetiségi parasztsággal)" (kiemelés tőlem -- K. L.) oldhatta meg a nemzeti kérdést, hiszen éppen a parasztság alkotta Oroszország nemzetiségi kerületeinek az alaplakosságát. (Burmisztrova--Guszakova: i. m. 22.) Amint majd látni fogjuk ugyanis, Lenin 1914 előtti írásai a fenti állítás kiemelt részének éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Nevezetesen arról, hogy a (mindenekelőtt valóban) nagyorosz proletariátus elsőszámú szövetségeseinek ő nem a nem orosz, hanem a nagyorosz parasztságot tartotta!

4. Burmisztrova -- Guszakova: i. m. 134.

5. Sztálin Művei, 2. Szikra 1949. 344--345.

6. I. m. 345--346.

7. A szociáldemokrácia és az ideiglenes forradalmi kormány. LÖM 10. 1905. ápr. 5. és 12., 9--10.

8. A proletariátus harca és a burzsoázia szervilizmusa. LÖM 10. 1905. júl. 3., 294.

9. A szociáldemokraták választási győzelme Tifliszben. LÖM 13. 1906. máj. 14., 108.

10. Az oroszországi agrárkérdés lényege. LÖM 21. 1912. május 22., 292.
11. Tervezet az agrárkérdésről a második Állami Dumában tartandó beszédhez. LÖM 15. 1907. márc. 21--26., 129.
12. I. m. 127.
13. A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905--1907-es első orosz forradalomban. LÖM 16. 1907. nov.-dec., 227., 374.
Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. LÖM 17. 1908. első fele 65.
14. A дума-választások és az orosz szociáldemokrácia taktikája. LÖM 15. 1907. márc. 27., 45. illetve a 44.
15. Választás a pétervári munkáskúriában. LÖM 14. 1907. jan. 30. 330--331.
16. A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905--1907-es első orosz forradalomban. LÖM 16. 363--364.
17. I. m. 364.
18. A szociáldemokrácia agrárprogramja az orosz forradalomban. LÖM 17. 1908. júl. 18. 154.
19. "Ha az orosz parasztság (kiemelés tőlem -- K. L.) centralizált, nem pedig "területi" proletármozgalom segítségével ... nem tud egész Oroszországra kiterjedő mozgalmat szervezni -- olvashatjuk "A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905--1907-es első orosz forradalomban" --, akkor a forradalmat mindig le fogják verni..." LÖM 16. 290.
20. Néhány megjegyzés P. Maszlov "Válasz"-ához. LÖM 17. 1908. okt.-nov. 258.
21. I. m. 248.
22. Hadjárat Finnország ellen. LÖM 19. 1910. ápr. 26. 211.
23. I. m. 213. illetve: "A cár a finn nép ellen". LÖM 19. 1909. okt. 31. 12.
24. "A finn nép számára csak egy kivezető út van -- mutat rá --, s ez a szocialista szellemben nevelt és a szocialisták által megszervezett tömegek harca; csak egy eszköze van arra, hogy ellenállást fejtsen ki II. Miklóssal szemben, s ez a proletárforradalom" (Hadjárat LÖM 19. 212.).
25. A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905-1907-es első orosz forradalomban. LÖM 16. 372.

26. I. I. Szkvorcov -- Sztyepanovhoz. LÖM 47. Kossuth 1976.
1909. XII. 16. 228.
27. I. m. 225, 227.
28. I. I. Szkvorcov -- Sztyepanovhoz. LÖM 47. 1909. XII. 2., 223.
29. A mai Oroszország és a munkásmozgalom. LÖM 23. 1913. ápr. 23. 57.

РЕЗЮМЕ: (Несколько важных связей национального, аграрного, крестьянского вопроса в сочинениях Ленина до 1914 года) В понимании Ленина и большевиков национальный и аграрный вопрос входят в состав стратегии и союзной политики РСДРП, воюющей за демократическую и социалистическую революцию. Эти вопросы они последовательно соподчинили важнейшей задаче, победе демократической революции. А успех этой революции в основном зависит от революционного, демократического движения великорусского крестьянства. В интересах свержения царизма российские (русские и не русские) рабочие, без различия национальности, должны поддерживать антифеодальную борьбу великорусских крестьян. То есть от победы этой всероссийской крестьянской революции зависит свобода России. А без завоевания свободы России невозможно демократически разрешить ни аграрный, ни национальный вопрос.

E. A. PLEHANOV

LEBEGYEV - POLJANSZKIJ ÁLLAMI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
VLAGYIMIR

A TÖRTÉNELMI OPTIMIZMUS MEGALAPOZÁSA V. I. VERNADSZKIJ VILÁGNÉZETÉBEN

A társadalmi fejlődés alternatíváinak problémája különösen előtérbe kerül ma a béke erőinek a háború és agresszió erőivel való szembenállásában, az alapvető szociális és gazdasági célok eléréséhez vezető utak kiválasztásában, az ökológiai, demográfiai, energetikai és más nehézségek megoldási kísérleteiben, és rendkívül fontos ez a kérdés, ha a történelmi fejlődés alapjainak kritériumait és garanciáit vizsgáljuk is.

A társadalmi fejlődés marxista--leninista elmélete, mely lehetőséget ad az objektív társadalmi törvényszerűségek feltárására és a társadalom-átalakítás forradalmi gyakorlatában való helyes alkalmazására, megerősíti a progresszió legyőzhetetlenségét, melynek folyamán egyre teljesebben valósulnak meg az igazán humanista célok és ideálok. A marxizmus mint egységes, elméletileg szigorú rendszer, a társadalmi optimizmus filozófiájaként és olyan tanításként jelenik meg, mely a munkásokat, a haladó társadalmi mozgalmakat aktív harcra ösztönzi a reakcióval és a militarizmussal szemben, mely a jelenben és a jövőben is emberek milliói számára a meggyőződésük világnézeti alapja lesz.

Azzal együtt, hogy "Az imperializmus által megindított fegyverkezési verseny következtében a világpolitikában a XX. század e kérdés jegyében fejeződik be: elkerülheti-e az emberiség a nukleáris veszélyt, vagy felülkerekedik a nukleáris konfliktus növekedéséhez vezető konfrontációs politika."¹

A világban kialakuló aggasztó politikai helyzet ismét arra serkenti a teoretikus tudatot, hogy keresse a jövő optimista értékelését lehetővé tevő kiindulópontokat, forduljon az emberi tevékenység azon objektív lo-

gikájának mélyebb átgondolása felé, mely az életigenlő, progresszív, humanista tendenciák győzelméhez vezet. Ebben az összefüggésben a történelmi optimizmus elmélete Vernadszkijnak, a kiemelkedő szovjet tudósnek és ragyogó gondolkodónak munkásságában nem csupán biográfiai érdekesség.

Vernadszkij a tudomány és a kultúra művelőinek azon csoportjához tartozik, akiknek alkotói hagyatékában világosan feltárul korukat messze meghaladó eredeti gondolataiknak az egysége, melyek magukon viselik koruk kulturális-történelmi sajátosságait. A bioszférának nooszférába való fejlődéséről szóló elmélete alapvetően új utat nyitott a planéták geológiai történetének kutatásához, ami azt tanúsítja, hogy Vernadszkij egyike a XX. század kiemelkedő tudósainak. Kutatói és tudományszervezői munkásságában a fejlődő modern természettudomány fokozódó dominanciája érvényesült, mely a differenciálódott szaktudományok összefoglalásában, általánosításában fogalmazódik meg.

Az eddig elmondottak éppúgy jellemzők Vernadszkij tudományos gondolkodói stílusára, kutatói tevékenységének struktúrájára és logikájára, mint életművének kulturális-világnézeti aspektusaira. Életútja -- mint minden olyan emberé, aki egész életét a tudománynak áldozta -- olyan tulajdonságok jelenlétéről tanúskodik, amelyek az igazi tudósok világnézetére jellemzők: a természettudományos ismereteket és eredményeket az általános emberi értékek, a társadalmi szükségletek és a humanista célok szolgálatába állítják. Ezért Vernadszkij munkásságában a történelmi optimizmus prizmáján át vizsgálhatjuk a következő kérdéseket: a humanista orientáció helye és szerepe korunk tudományában, a szociális és kulturális progresszió kapcsolata a természettudomány fejlődésével, a tudós szakmai felelőssége és a társadalmi-politikai pozíciója közti összefüggés. A megfogalmazott kérdések megoldása azért is fontos, mert így megismerhetjük egy igazi hazafi, erkölcsileg tiszta tudós és gondolkodó személyiségét, akinek neve hazánk kultúrájának büszkesége.

Mi a tulajdonképpeni alapja a második világháború elején is erőt adó, meglepően szilárd optimizmusának, hogy másként értékelje szerepét az európai társadalom és kultúra történetében, mint a haladó nyugati értelmiség képviselői? Honnan ered az a társadalmi fejlődésbe veletl mély hit, melyből kiindulva a tudós teljes felelősségével azt írta: "Függetlenül az észnélküli önmegsemmisítés szörnyűségeitől, a gazdaság erre való pazarlá-

sától, melynek a kultúrát és nem a barbárságot kellett volna szolgálnia, bizalommal nézek a jövőbe." ² (Ford.: H. Á.)

A társadalmi és kulturális haladás legyőzhetetlenségébe vetett hit Vernadszkijnál nem pusztán ösztönös megérzés. Ellenkezőleg: világnézeti meggyőződésből ered, és magában foglalja ama tudatos munka eredményét, melynek során a természeti és történelmi folyamatok olyan egységes értelmezésére törekedett, amely megfelel a szigorú tudományosság kritériumának. Ez a problémakör, melyet Vernadszkij már egyetemi évei alatt fölfe-dezett, a tudományos gondolkodás olyan univerzalitásával jelentkezik, mely képes összeegyeztetni valódi logikával a teljesen különböző ténye-ket, tudományos kutatás tárgyává változtatva a természeti jelenségekhez hasonlóan a történelmi rendszert is. (Itt mutatkoznak meg az alapok: a tudós, ha nem törekszik is rá, mindenesetre lehetősége van arra, hogy bármely tárgyhoz, jelenséghez "tudományos aspektusból" közelítsen.) A megismerő gondolkodás eredménye olyan rendszerezett ismeretanyag (elmé-let, tudományos világkép), amely megfelel a racionalitás általános elve-inek, alapvetően különbözik a mindennapi tudattól és amely a tudományos módszer univerzalitását a valóság legszélesebb területének átfogására va-ló törekvésben oldja fel. A logikai szisztéma belső fejlődésének forrása a megismerésnek az a sajátossága, hogy a konkrét objektum sajátosságai-nak feltárása csupán mélyebb ismeretek összefüggéseiben lehetséges; bár-mely empirikus ténynek van gondolati telítettsége, mivel beletartozik a tudományos világképbe, és kapcsolódik a tudomány alapvető, világnézeti elveihez.

A tudományos gondolkodás követelményeit a világ egészen tág és mély értelmezésében leginkább adekvátan a filozófia elégíti ki, melynek saját-tossága -- mint ismeretes -- abban áll, hogy miközben a saját rendszerét építi a tudományosság általános kánonjaival összhangban, és célként a va-lóság igazi tükrözését tűzi ki, a filozófiai tudat a végesen tág objektum befogadására készül, ezzel világnézetté válik. Mint elméletnek, azaz ön-magára a tudományos racionalitás kritériumait alkalmazó világnézetnek, a filozófiának ki kell dolgozni nézeteit úgy is, mint a világra vonatkozó objektív, igaz ismereteket, és úgy is, mint olyan ismeret, melyet a szub-jektum tevékenységi formáin keresztül ismerhetünk meg. Az első értelme-zésben a világ filozófiai képe ontológiai, a valóság minőségileg különbö-

ző területeinek fejlődéséről és annak általános törvényeiről szóló tanítás.

Vernadszkij nagyon árnyaltan érezte át saját jelentőségét korunk elméleteket és elképzeléseket általánosító és szintetizáló tudománya szempontjából. Sokoldalú kutatói munkásságával felgyorsította a különböző tudományos ismeretek sorának, eredményeinek integrációját, mely a XX. század második felének természettudományában kiemelkedő helyet foglal el. Világosan látta, hogy a tudós világnézeti teljessége és a tudomány szükségszerű fejlődése elvezet ahhoz, hogy a társadalmi ismeretek feltétlenül integrálódnak a természettudományos világképbe. Ugyanakkor éppen ezen az úton a természettudományos gondolkodás előtt jelentős nehézségek keletkeznek, melyek éppen annak speciális korlátozottsága miatt kerülnek a felszínre. Korántsem az a probléma, hogy a természettudományok nem képesek a szociális valóságot mint a megismerés tárgyát vizsgálni. A matematika, a genetika és a fiziológia demonstrálják ezt a képességet. Ugyanakkor a természettudomány szemlélete, a szociális objektumok természettudományos vizsgálata nem teszi lehetővé belső sajátosságainak feltárását. Minél világosabbá válik a természettudományos gondolkodás elégtelensége a társadalmi-történelemi folyamatok vizsgálatában, a tudós számára annál nyilvánvalóbbá válik a természetről és a társadalomról alkotott elméleti rendszerek közötti szakadék. Valójában a probléma lényege nem a természeti és társadalmi területek minőségi különbözőségének egyszerű vizsgálata, amelyben az egyik ismeretet nyújt a másiknak, hanem a tradicionálistól eltérő nézőpont keresése, mely a természetkutatónak lehetőséget ad arra, hogy a társadalmi realitást, belső lényege megsértése nélkül kapcsolhassa bele a tudományos világképbe.

Vernadszkijnak a bioszféráról és a nooszféráról alkotott gondolatai jelentős mértékben elhárították a jelzett nehézséget, és úgy értékelhetjük, hogy ez a Földről szóló tudományok új fejlődési szakaszának, a természettudományos fejlődés új lépcsőfokának a bizonyítéka. A bioszféra a konkrét tudományos megismerés számára nem tradicionális, "nem megszokott" tárgy, két nem triviális sajátossággal bír: először is strukturális szerkezetének alapja az alrendszerek egész sora, melyek a mozgó anyag nem egy, hanem különböző formáihoz tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a planetáris folyamatok rendszerének tanulmányozásában a természettudományok szé-

les körére kell támaszkodni, melyek komplex, általános tudományok egészéből dolgozhatók ki. Másodsor, amennyiben a bioszféra csupán egyedi planetáris burok, akkor minőségileg időben és térben pontosan meg van határozva. Magában foglalja, hogy a formálódó világképben összekapcsolható az oly fontos tér-idő dimenzió a természettudományos konkrétsággal.

A bioszféra planetáris nézőpontja új perspektívát nyit meg a társadalmi valóság bekapcsolására a természettudományos világképbe. Ez az elképzelés Vernadszkij nooszféra koncepciójában valósult meg. A nooszféra értelmezése a természettudomány kategoriális hálójában a XX. század első felében rendkívül különleges helyet foglalt el. Miközben a tudományos absztrakció szélsőséges, maximálisan tág sorába tartozott az elmélet, Vernadszkij szorosan a Föld-tudomány empirikus anyagára támaszkodva fejlesztette azt. Elképzelésében a nooszféra koncepciót -- mely általánosítás eredménye kell hogy legyen -- alá kell támasztania minden tudományos adatnak. Ugyanakkor ha a tudós a kérdést nem csak a természet, hanem az emberi történelem tükrében vizsgálja, a nooszféra fogalma társadalomfilozófiai tartalommal bővül. E minőségében már értékes világnézeti képződmény, mely túlnő a pusztán tudományos megismerés keretein.

Vernadszkijnál a nooszféra elmélet kidolgozásának logikája alapjaiban különbözött a filozófiai (és természettudományos) naturalista logikától, amely a társadalmat a természet szülöttjeként vizsgálja, a tudományos analízis szokványos objektumának minőségében. A társadalomnak mint anyagi képződménynek a szemlélete, melyben érvényesülnek az általános fizikai törvények, és amely beletartozik a tágabb értelmezésű természeti realitásba a tradicionális természettudományos világkép jellemző vonása, amit Vernadszkij nem utasít el. Kiemeli azt a planetáris viszonyoknál különösen kézzelfogható tény, hogy az ember, "mint minden élőlény a létezés szempontjából csak a világ egy meghatározott szférájában tud cselekedni és gondolkodni -- a bioszférában, meghatározott földi burokban, amellyel elválaszthatatlanul és törvényszerűen össze van kötve, és amelytől nem válhat meg".³ (Ford.: H. Á.) Ez a megállapítás a tudós számára nem elméleti munkájának eredményeként jelenik meg, hanem sokkal inkább "empirikus általánosításként", amit konkrét adatok halmaza támaszt alá, és kiindulópontként szolgál az emberi társadalom szerepének analíziséhez.

Éppen ilyen empirikus jellege van az emberi történelem kapcsolatának

a bioszféra vagy még tágabban a Föld geológiai evolúciójának fejlődésével. Megkérdőjeleződik a hagyományos elméleteknek azon tétele, miszerint a társadalom a földi evolúció legfejlettebb foka -- ez naturalizmussal fenyeget, és a természettudomány számára nem túl produktív. Tartózkodva attól a következtetéstől, miszerint Vernadszkij átlépte volna a természettudomány határait -- az emberiség megjelenésével a bioszféra fejlődésének új szakaszáról beszél. Ezzel együtt nem naturalizálja a társadalmat, hanem történelmivé teszi a bioszférát. Vernadszkij egyike volt azon természettudósoknak, akik felismerték a konkrét tudományos megismerés objektumainak történelmi jellegét, s azt, hogy lehetetlen a társadalmi tényezőktől való elvonatkoztatás a természeti folyamatok vizsgálatában. Ily módon a teljesebb és pontosabb természettudományos kutatásnak feltétele a sajátos történelmi valóság. "Ez úton -- írta Vernadszkij -- nagyobb tudományosságra támaszkodva megérthetjük, hogy mi a tartalma bolygónk geológiailag kritikus periódusának. A nooszféra építésében mi megéljük azt a szakaszt; természetesen teljesen más megvilágításban látjuk, másként viszonyulunk hozzá, mint amikor arról a geológiai múltról vitázunk, amelyben ember még nem élt a bolygón. Az élet első földi hatásai történelmi tartalmuk ismeretében válnak világossá."⁴ (Ford.: H. Á.)

Vernadszkij az emberi tevékenység egyre növekvő szerepét tanulmányozva a geológiai folyamatokban megalkotta a nooszféra fogalmát, amelyben szintetizálta az ember biogeokémiai funkcióját a természetben, valamint a bioszféra fejlődésbelileg új állapotának szociális-történelmi jellegét. Mint eredmény, a nooszféra fogalmának ambivalenciája két ellentétes nézőpontból közelíthető meg. Társadalmi szempontból a nooszféra az emberiség, mely önmaga számára átformálta a bioszférát, annak új geológiai formáját teremtve meg. Természettudományos tartalma szerint a bioszféra fejlődésének magasabb foka, mely az ember geológiai erővé válása következtében jött létre.

Számunkra mindenekelőtt az az összefüggés érdekes, hogy megőrizve a társadalmi-történelmi törvények belső sajátosságát, lehetővé teszi -- beolvasztva őket a földi folyamatokba -- ezen törvények objektív jellegének hangsúlyozását. Másként mondvá, a biogeokémiai funkciók jelenlétében a társadalmi törvényszerűségek azonos értékűek lesznek a fizikai törvényszerűségekkel, megőrizve eközben saját belső tartalmukat.

Vernadszkij érvekkel alátámasztva ezt a gondolatot rámutat az objektív folyamatok visszafordíthatatlanságára, mely egyaránt érvényes a természeti (a növény- és állatvilág fejlődése, geológiai folyamatok) és a társadalmi-történelmi jelenségek világára (a tudományos gondolkodás, a technika fejlődése, az emberiség történelme). Ugyanilyen megfordíthatatlan a bioszféra nooszférába alakulása, mint objektív természeti folyamat, mely az emberi tevékenység következménye. "A kultúremberiség civilizációja, az új földi erők szerveződésének formája a bioszférában keletkezett, és nem szakítható meg, nem semmisíthető meg, mivel természeti jelenség, mely megfelel a történelmileg, sőt méginkább a geológiailag bonyolultan szervezett bioszférának."⁵ (Ford.: H. Á.)

Vernadszkij világnézetében a történelmi optimizmus tudományos-elméleti alapjául éppen a nooszféra formálódásának folytonossága és törvényszerű fejlődésének alaposan átgondolt ténye szolgált, melyben kifejeződik a társadalmi fejlődés törvényszerűsége és megállíthatatlansága. Közben a társadalmi törvények kifejtésekor a tudós távol áll a vulgáris-naturalista analógiától, amely lehetetlenné tette volna a nooszféra-elméletben a humanista tartalom megteremtését.

Ha Vernadszkij az emberi társadalom fejlődésének progresszív jellegét, objektivitását a bioszféra evolúciójának törvényszerűségeire alapozza, akkor a történelmi fejlődés tartalma a tudományos ismeretek nagyságától és fejlődésétől függ. A nooszféra-koncepcióban a "tudományos gondolat" fogalmát széles körben használja. Amikor a gondolkodó kis gótát tesz a tudomány történetében, akkor a tudományos gondolkodás a racionális gondolkodás formáiban, valamint a vallással, a mitológiával való szembenállás jegyében jelenik meg. Ha az ismeretek megbízhatóságának, a szigorú tudományosság kritériumainak megállapításáról van szó, akkor a tudományos gondolkodás a természettudományhoz közelít. A nooszféra-elméletben ennek a fogalomnak az alapvető jelentése a tudományos gondolkodás planetáris funkciójával kapcsolódott össze. Vernadszkijjal egyetértve a bioszféra átnövése evolucionálisan új állapotába a tudományos gondolkodás hatása alatt megy végbe, amely a bolygó evolúciójának mai szakaszában alapvető geológiai tényezőként jelenik meg. A tudományos gondolkodás XX. századi kiterjedése objektív magyarázatot ad nem csupán a társadalom megelőző fejlődésére, hanem a geológiai evolúció előrehaladásának eredményére, va-

lamint a tudományos gondolkodásnak az emberi tevékenységre és a bioszférára gyakorolt hatásának a növekedésére is. "A XX. század tudományos forradalmát a bioszféra teljes múltja készítette elő, és nagy szerepe van a fejlődésében is. Nem állhat meg, és nem fordulhat vissza... A tudományos gondolkodás által átformált nooszféra-bioszféra nem időleges és ideiglenes geológiai jelenség."⁶ (Ford.: H. Á.)

A tudományos gondolkodás geológiai funkciójával kapcsolatos Vernadszkijnek a történelmi progresszió lényegére vonatkozó elképzelése is. Már a XIX. század 90-es éveinek elején Vernadszkijban a forradalmi-demokratikus eszmék hatására megfogalmazódott az a meggyőződés, melyhez egész munkásságában hű maradt, miszerint a kulturális fejlődés gerince és ösztönző ereje az értelem. A felvilágosodás és a humanizmus hagyományait folytatva ellentétbe állította az emberben és azon kívül a tudatos és a biológiai természeti kezdetet, de nem abszolutizálta ezt a szembenállást, hanem mindkét oldalt egyesíteni akarta a világra vonatkozó természettudományos nézetek égisze alatt. Éppen itt találhatók annak a világnézeti alapjai, hogy a tudós, miután kidolgozta a nooszféra elméletét, a biogeokémiai folyamatba bevitte a tudományos, racionális gondolkodást a domináns faktor joga alapján.

A tudomány társadalmi-kulturális szerepének értékelése a planetáris folyamatok aspektusából elhárítja azt a veszélyt, hogy a történelem és a tudományos ismeretek haladása egybeolvad, ugyanakkor egész bonyolult feladatot ad a tudomány gyakorlati oldalának megteremtésével, mely lehetőséget ad arra, hogy úgy értelmezzük a tudományt, mint geológiai, azaz materiális erőt. Ezt a nehézséget és a "tudományos gondolkodás mint planetáris jelenség" nevű koncepciónak a kulcsproblémáját Vernadszkijnek meglehetősen pontosan sikerül megfogalmazni. Rámutatva a tudomány növekvő szerepére az emberi tevékenység struktúrájában, az írta: "És ugyanakkor a környező világ általunk történeti felépítésében úgy tűnik, nálunk nincs hely az emberi értelem, mint geológiai erő számára, mivel nem az energia egyik formájaként jelenik meg."⁷ (Ford.: H. Á.)

A nooszféra a bioszféra geológiai evolúciójának egyik szakasza, melyben az emberiség tudományos gondolkodása lesz a determináló tényező, meghatározva a bioszféra folyamatainak irányát, intenzitását és tartalmát. Ezért Vernadszkij mint materialista természettudós nem elégedhetett meg

a nooszféra idealista, a teilhardizmushoz hasonló értelmezésével, amely pusztán konstatálja, hogy az alap a természeti valóság, hogy a gondolati felépítmény keletkezése és fejlődése önálló, és nincs semmilyen geológiai funkciója.

A marxista filozófia képes az ilyen problémák feloldására és részben "a tudomány közvetlen termelőerőként való alkalmazása" problémájának megoldására. A kérdés gnoszeológiai összefüggésének átültetése társadalmi talajba alapvető metodikai módszer. Itt megfigyelhető, hogy a tudomány nem csupán a megismerés folyamatában és annak eredményeként jelenik meg, hanem a valóságot a gyakorlatban megváltoztató szubjektum elválaszthatatlan komponenseként is.

A tudós számára adott esetben nem a tudományos megismerés fejlődése, a megismerés célszerűsége, mélysége és eszköztára a legfontosabb, hanem ennek az ismeretnek az átültetése az emberek dologi-gyakorlati tevékenységébe. "Biogeokémiai szempontból természetesen nem a tudományos gondolkodás, nem a tudományos apparátus, nem a tudományos eszköztár a lényeges, hanem az a valóságos eredmény, mely megmutatkozik a geológiai jelenségekben, amelyeket az ember gondolatai és tevékenysége váltottak ki a bioszféra új állapotában, amely általa létesült a nooszférában."⁸ (Ford.: H. Á.) Annak az embernek, aki szakmai-kutató munkájában a termelés és társadalmi gyakorlat követelményeiből, a nép érdekeinek és jólétének humanista eszmék szerinti szolgáltatából indul ki, a tudomány mint megismerés jelenik meg, mely hatalmas változtató erővel bír, és az emberek teremtő aktivitásának élő lelke. Vernadszkij nem különítette el a tudományos gondolkodást mint szellemi képződményt a gyakorlati, munkás tevékenységtől, mely a nooszféra struktúrájában központi jelentőségű tényező.

A tudomány olyan erőként jelent meg, mely aktívan hat a természeti környezetre, biogenetikai migrációjában korábban ismeretlen elemeket vitt be, így geológiai funkcióját nézve elválaszthatatlan a technikától és a termeléstől. Ezért a tudományos gondolkodás fejlődése a történelmileg kifejlődő objektív progresszió formájában valósul meg, amelyben a tudományos ismeretek fejlődése összekapcsolódik az ismeretek minél teljesebb körű alkalmazásával a tárgyi eszközökben és a természet ember általi gyakorlati meghódításának eredményeivel. Ha társadalomfilozófiai nyelven akarjuk leírni, akkor lényegében a tudományos-technikai fejlődésről van

szó, mely napjainkban kiterjed az egész földre a föld körüli és a kozmikus terekre is.

Bár Vernadszkij kijelölte a tudományos gondolkodás jelentőségét a nooszféra létrehozásában, következésképpen az emberi kultúra fejlődésében, távol áll a tudományos-technikai progresszió értékelésének pozitivista szélsőségeitől.

Mint ismeretes, a tudományosság a XVIII. századi polgári humanizmushoz nyúlik vissza, mely összekötötte a történelmi fejlődésbe vetett hitet az értelem mindenhatóságával, az igaz, a jó, a szép és a hasznos abszolút ideáljaival. A fejlett kapitalizmus a felvilágosodás ideológiájának válásával párosult, mely a polgári teoretikus gondolkodásban a kultúra nagy szellemi értékeinek korábban jellemző egységének felbomlásához vezetett. A tudományos-technikai értelmiség számára az igazság volt az ész kincsének, szellemének, betűinek, törekvéseinek, eredményeinek egyetlen törvényes örököse, azon túl, hogy közvetlenül határos volt a haszonnal, amely a tudományos gondolkodás mellé az érdekelt pártfogók tömegét állította, akik sajátos egyéni érdekeiket az általános célok elé akarták állítani és a tudományt saját boldogulásukra akarták felhasználni. A tudományosság a XIX. század végére, mint letisztult, világosan és logikusan felépített világnézeti orientáció, azokkal a gondolatokkal találta magát szemben, amelyek tagadták a humanizmust. Az antitudományosságban a természettudomány leggyengébb, legrégibb, sok esetben a priori tételét -- a humanista természetet -- elemezték elsődlegesen és legmélyebben. Kritikája a legkülönbözőbb irányokban folyt (kezdve a tömegek előtt a tekintélyének rombolásával, a tudomány embertelen tárgyakban való megjelenésével, befejezve azzal, hogy rámutatnak a lélek és a szigorú tudományosság módszerének, logikájának, az emberi lét alapvető struktúráiról szóló értelmezések alapvető különbségeire) azzal a céllal, hogy behizonyítsa az igazság és a humanizmus összeférhetetlenségét.

Vernadszkij jól látta a tudományos gondolkodás gyakorlati alkalmazásának társadalmi meghatározottságát ahhoz, hogy meg tudja különböztetni a tudományosság illúzióját a tudomány kulturális értékelésétől és önelégültségétől a társadalmi progresszió problémáinak megoldásakor. Amikor az atomenergia felhasználásának távoli jövőbe mutató perspektíváját rajzolja fel, ezt kérdezi: "Tud-e bánni az ember ezzel az erővel, a jóra tudja-e

fordítani és nem az önmegsemmisítésre? Felnőtt-e már ahhoz, hogy alkalmazni tudja azt az erőt, amelyet kétségtelenül a tudomány kell hogy adjon neki?"⁹ (Ford.: H. Á.) A háború elkerülhetetlensége, a háborús erők aktivizálódásának és agresszivitásának hatására Vernadszkij komoly veszélyt látott a természettudomány legújabb eredményeinek antihumánus felhasználásában. A tudományos felfedezések helytelen, egyes privilegizált csoportok céljai érdekében történő felhasználása elleni garanciát Vernadszkij a tudósok felelősségében látta, akik "össze kell hogy kössék munkájukat az egész emberiség jobb létére való törekvéssel".¹⁰ (Ford.: H. Á.)

A tudós társadalmi felelősségének és társadalmi-politikai helyzetének ilyen mély megvitatása a tudományok általános emberi természetével magyarázható. Vernadszkij legyőzte világnézetében a tudományos elitarizmus elemeit, aktív tudományosszervező és társadalmi tevékenységének köszönhetően elhatárolta magát az absztrakt-humanista nézetektől, melyek a tudós társadalmi küldetését abban látja, hogy ő a történelmi fejlődés hordozója. A tudományos gondolkodás funkciója, aminek alapján, Marx szavaival élve, "általános értelemmé" válik, feltételezi a természetről, társadalomról szerzett ismeretek széleskörű elterjedését a munkások között és azt, hogy formálja a világnézetüket.

Csak a tudományok aktivitásának köszönhető, hogy a nooszférában racionális gondolkodással realizálják a geológiai erőkben meglevő lehetőségeket. Más oldalról, a természet és az ész rendeltetése Vernadszkij szerint egybeesik azzal a harccal, amelyet a munkások a társadalmi felszabadulásukért folytatnak, valamint a népnek a műveltségéért, kultúrájáért és jólétéért vívott küzdelmeivel. Épp ezért a nooszféra tudományos elméletté válása nem más, mint magának a társadalomnak áthelyeződése értelmi alapokra, mint az embereknek a természethez és egymáshoz való viszonya. "Nehéz és az emberiség történelmében példátlan jelentőségű szociális kísérletekkel terhes korban, a külső és belső háborúk okozta gazdasági összeomlás idején kellett végezni tudományos munkánkat. És a mi alkotásunk legszorosabb mértékben összefügg -- spontán és szükségszerűen adódik ez a dolgok lényegéből -- életünk alapjainak építésével."¹¹ (Ford.: H. Á.)

Vernadszkij következetes demokratizmusa, nyílt elkötelezettsége a nagy társadalmi ideálok iránt lehetővé tette számára, hogy helyesen ér-

telmezze a lezajló társadalmi válságok lényegét, hogy elfogadja a szocialista forradalmat és elfoglalja helyét a vezető szovjet tudósok és tudományszervezők között. Éppen a társadalmi-politikai meggyőződés területén kell keresni annak a vernadszkiji értékelésnek a legfontosabb forrásait, amely a történelmi perspektívákat optimistán ítélte meg.

A forradalom győzelmét és a szocialista demokrácia fejlődését, Vernadszkij az objektív társadalmi törvényszerűségek következményeként fogta fel, és ezt a kérdést a már kidolgozott tudományos-világnézeti elképzelések összefüggéseiben vizsgálta.

A nooszféra tulajdonképpen az emberek közötti viszonyokban megszilárduló értelem szakasza, mely ezt a viszonyt Marx kifejezésével élve "nyilvánvalóvá", teljesen emberivé teszi. A nooszféra szociális tartalmának a marxizmus alapvető tételeivel való közelségét maga Vernadszkij is jól érezte. "A nooszférának az az értelmezése, mely a biogekémiai elgondolásokból ered, teljesen összecseng a tudományos szocializmus alapvető gondolataival... A bioszféra új értelmezésének az előterében a nooszférába való átnövése, a szocialista állam létrehozása, mely a föld 1/6-át foglalja el, és az ideológiák alapjaiban megtalálhatók, melyeket néhány nemzetek élete folyamata során dolgoztak ki -- egyedi kizárólagos jelentést kapnak... Mi itt látjuk a társadalmi rendszer átmenetének kezdetét a nooszféra tudatos megtestesülésébe."¹² (Ford.: H. Á.)

A két eszmerendszernek ezt a kölcsönös megfelelését szovjet kutatók tárták fel először részletesen. Nagy figyelmet fordítanak arra az ideológiai kapcsolatra, amely Vernadszkij munkássága és a szocializmus építésének gyakorlata között van, mivel éppen itt van lényege a történelmi optimizmus elpusztíthatatlanságának, indokoltságának döntő érve, mely áthatja az egész nooszféra koncepciót. A szocializmus mint társadalmilag leginkább kész állapot, mely megfelel a nooszféra megvalósításának, legyőzhetetlen. Ővé a jövő. Ezért Vernadszkij a nagy honvédő háborúnak még a legdrámaibb pillanataiban sem kételkedett a szovjet nép győzelmében.

A fasiszta Németországnak és szövetségeseinek a szétzúzását történelmi távlatokba helyezve úgy értékelte, hogy ez hatalmas lépés előre a társadalmi elnyomás, háborús inség és betegségek megsemmisítéséhez vezető úton. Földi viszonylatban ez a nooszféra hatásainak kiterjedéséhez, az államok, nemzetek egységes emberiségbe való olvadásához vezet.

Ily módon a nooszféra-elmélet szerzőjének azok a gyökeres társadalmi változtatások, melyeknek a tanúja és aktív részese volt, elválaszthatatlanok a földi fejlődés belső logikájától. A szovjet emberek által munkával épített szocialista valóság e logika megvalósulásának objektív eredményeként létezik. Maga Vernadszkij is igazoltnak látta a szocializmusban saját tudományos-világnézeti elképzeléseit.

A nooszféraelmélet, mely az emberi társadalomnak az előtörténetéből az igazi történelembe való átmenetét speciális földi körülmények között vizsgálja, egybecseng a kommunizmus elméletével, mely konkrét társadalmi tartalmat ad neki. A nooszféra értelmezése teljes terjedelemben megegyezik a kommunizmussal, mint a leginkább érett és fejlett társadalmi-történelmi állapottal. A marxizmus klasszikusai által tudományosan megalapozott kommunista társadalmakban és a szocializmus megvalósulásában Vernadszkij helyesen értelmezte a társadalom kiteljesedését, megerősítve ezzel az általa létrehozott elméletet.

Vernadszkij tudományos hagyatékát, tudományos-világnézeti elméletének módszerét egyáltalán nem lehet úgy értékelni, mint absztrakt természetfilozófiai rendszert. A kiélezett ökológiai szituációban a nooszféra elmélet hatalmas tudományos potenciálja teremtdött meg. De tudományos-kutatói eredményeinek jelentősége kimeríthetetlen. Vernadszkij munkásságának pátosza ma szinte társadalmi felhívásként hat, miszerint hinni kell az ember földi elhivatottságában, vállalni kell az emberiség sorsáért és a földi életért a felelősséget.

A gondolkodó történelmi optimizmusa, az értelem győzelmébe vetett hite elválaszthatatlanul összekapcsolódik a szociális elnyomás és a háború erői ellen folytatott kompromisszum nélküli harccal. Ezért abban a helyzetben, amikor az imperializmus a katasztrófa szélére juttatta a világot, megfontoltan és meggyőzően hangzanak a kiemelkedő humanista szavai: "Számunkra az a tény fontos, hogy demokráciánk ideáljai a spontán geológiai folyamatokkal az egységesülés felé haladnak, a természet törvényei szerint, megfelelően a nooszférának. Ezért bizalommal nézhetünk a jövőnk elé. Jövőnk a kezünkben van. Nem engedjük el."¹³ (Ford.: H. Á.)

(Fordította: Horváth Ágnes)

J e g y z e t e k

1. Az SZKP XXVII. kongresszusa. Bp. 1986. 4.
2. Mocsalov I. I.: Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij
Moszkva, 1982. 342.
3. Vernadszkij V. I.: Razmüslényija naturalishta Knyiga 2.
Naúcsnaja müszl kak planétnoje javlénijje
Moszkva, 1977. 24.
4. I. m. 42.
5. I. m. 42.
6. I. m. 42.
7. Vernadszkij V. I.: Himicseszkoje sztrojénijje bioszférü Zemli
i jejo okruzsényija.
Moszkva, 1965. 272.
8. I. m. 280.
9. Vernadszkij V. I.: Ócserki i récsi
Petrográd, 1922. vüpuszk I. 11.
10. I. m. 11.
11. Mocsalov I. I.: i. m. 257.
12. I. m. 290.
13. Vernadszkij V. I.: A bioszféra. Moszkva, 1967. 358.

РЕЗЮМЕ: (Основания исторического оптимизма в мировоззрении В. И. Вернадского) В статье излагается, как относится В. И. Вернадский прошлому и будущему, как он оценивает творческую деятельность человека, и связь между человеком и природой. Концепция ноосферы В. И. Вернадского с одной стороны даёт ответ на основной вопрос автора статьи: откуда это глубокая вера В. И. Вернадского в человечество, какие истоки есть его исторического оптимизма.

TÓTH BALÁZSNÉ

ADALÉKOK AZ ÉRTÉK FOGALMÁHOZ

Az érték fogalma

Az érték fogalmát régóta használják már a filozófusok és a különböző tudományágak képviselői. Az írott és beszélt nyelvben egyaránt különböző szavakkal társítva is gyakran előfordul: nagy érték, értékes könyv, értékes tett, nagy értékű vagyon stb. Szinonimái is ismeretesek: érték, érdem, rang, haszon, javak stb. A fogalom tartalma leginkább a politikai gazdaságtanban nyert teljes kifejtést, de nagy szerepe van az értékeknek az etika, esztétika, jog, szociológia, szociálpszichológia stb. területén is. A filozófiában Herman Lotze német filozófus a XIX. század hatvanas éveiben fejtette ki először az érték fogalmát egyetemi jegyzetében, bár erre az elsőbbségre Hermann Cohen is igényt tartott. Létrejön az értékelmélet különböző iskoláival, s a kutatásoknak ez a területe önálló diszciplínává válik axiológia néven. (Az elnevezés P. Lapi francia filozófus és Eduard Hartmann német filozófus nevéhez kapcsolódik.) Ez a periódus a XIX. század utolsó harmadára és a XX. század első felére esik.

A polgári filozófiákban kibontakozott axiológia az általános "érték-problémával" kapcsolatos kérdéseket próbálta megoldani. A tudományos ismeret révén csak azt ismerjük meg, ami valóban létezik, ami "van". Az érték létezési módja pedig a kelléshez, a "legyen"-hez kapcsolódik. Az érték (jó, a szép, az igazságos stb.) a kíváncshoz, a legyenhez kapcsolódik. Az értéket nem könnyű a létezőre vonatkozó ismereteinkből levezetni. Úgy tűnik, ez valami "másféle dimenzió".

A polgári filozófiában az értékjelenségeket nem szociális jelenségekként vizsgálták. Már Lotze is azt tartotta, hogy az értéknek az a lényege, hogy nem tartozik a valóság szférájába, ezért a forrása is bennünk, a tudatunkban keresendő, nem a létben. Az érték valahogy "nem természeti" úton valósul meg.

Az érték mint probléma manifesztálódott a polgári filozófiában. Az ismeretelmélet, a logika, az esztétika és az etika egyaránt elemzi; minden diszciplinában megjelenik és középpontivá válik. Az értékek persze eddig sem estek kívül a filozófia hatókörén (pl. a görögök -- Aristoteles -- részletesen elemzik az erényeket), de középpontba ebben az időszakban kerültek. "Az érték leírása ugyanis önmagában még nem jelenti azt, hogy a probléma filozófiai. Filozófiai volta akkor tudatosodik, amikor a tudomány eszközei elégteleneknek bizonyulnak a történelemben aktuálissá érett gondok megértésére, s ezért az emberi lét lényege homályos és átláthatatlan. Megbomlik az objektum-szubjektum viszony, mert a polgári társadalom lényegétől választja el az embert. A keletkezett szakadék áthidalására tökéletes talajon viszont nincs más eszköz, mint a manipuláció, az álmegoldások sorozata. Ebben a történelmi korszakban jön létre a törvény és érték elkülönítése. Kialakul a polgári értékelmélet mint önálló filozófiai tudomány."¹

A polgári gondolkodók a törvény érvényességét csak az általuk értelmezett ontológiába tartozó diszciplinák területén ismerték el, a normatív tudományokban ezt a szerepet az érték tölti be. Az axiológia tehát a normatív diszciplinák közös principiumát tárgyaló szakterület, amely egyúttal "pótolta" a hiányzó társadalomontológia feladatát.

Az értékelméletek legismertebb fajtái:

Az objektív idealista elméletek: neokantianizmus (W. Windelband, H. Rickert, N. Hartmann), M. Scheler E. Husserl s a husserli fenomenológia követői; a neotomizmus, az intuitivizmus; -- koncepcióikban: az értéket téren és időn kívüli túlvilági lényegként értelmezik, az értékek abszolút és történelem feletti voltát vallják.

A szubjektív idealista elméletek: az értékeket mint tudati jelenségeket vizsgálják, amelyben nagy szerepe van a pszichológiai alkatnak, hiszen az értéket úgy fogják fel, mint az egyén szubjektív viszonyát az értékelendő tárgyakhoz, jelenségekhez. (Az emotivizmus, az affektív-akarati értékelmélet, a logikai pozitivizmus stb. képviselőinél találkozunk ilyen felfogással.)

A naturalista értékelméletek: természeti principiumból vezetik le az erkölcsi képzeteket, s így az értékeket az ember természetes szükséglete-

inek vagy általában a természet törvényeinek kifejeződéseként értelmezték.

Az érték marxista fogalma eltér a polgári elméletek értékfogalmától. Marx politikai gazdaságtanában nyert teljes kifejtést e fogalom, majd e század hatvanas éveinek érték-vitáiban kerültek előtérbe újból az értékekkel kapcsolatos kutatások. Figyelemreméltó, hogy a magyar idealista polgári filozófiában is viszonylag hamar megjelennek az értékkel kapcsolatos munkák.² Megélénkül az értékekkel való foglalkozás Magyarországon a 60-as évek nemzetközi vitáit követően is. E viták közül legismertebb a Szovjetunióban, Grúziában 1965 októberében a szovjet filozófusok között megrendezett eszmecsere, melynek részleteit hazánkban is publikálták. (Pl. O. G. Drobnyickij: A szellemi értékek világa. Kossuth, 1970.) Ismeretesek továbbá Tugarinov, Vasziljenko, Harcsev, Csunajev, Sztolovics stb. munkái is.

Többféle érték-fogalommal, érték-értelmezéssel találkozunk. Az utóbbi idők ismertebbjeiből idézünk néhányat.

Heller Ágnes: "mit nevezünk értéknek: Mindazt, ami az ember nembe li lényegéhez tartozik, és ami közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a nembe li lényeg kibontakozásához." ... "Marxnál az emberi lényeg összetevői: a munka (objektíváció), a társadalmiság, az univerzalitás, a tudatosság és a szabadság." ... "mindaz, ami bármely szférában a mindenkori jelen álla pothoz képest gazdagítja ezeket a lényegkomponenseket: értéknek tekinthe tő; s ellenkezőleg, mindaz, ami az egy adott lényegkomponens fejlődésében elért fokot közvetlenül vagy közvetve visszavonja: nem-értéknek (Un wert)." ³

Hankiss Elemér megkülönböztet objektív és szubjektív értéket. "... ér ték mindaz, amire egy adott rendszernek (s e rendszer lehet egy emberi szervezet, egy intézmény, egy embercsoport, egy társadalom vagy akár az egész emberiség) szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg: fejlődni tudjon. Az emberi szervezetnek például ahhoz, hogy fennmaradhas son, biofizikai energiákra van szüksége, az ember számára tehát ezek az energiák s közvetve azok a táplálékok, amelyekből ezek az energiák nyer hetők, s mindazok a körülmények, amelyek e táplálékok megszerzését és feldolgozását lehetővé teszik: objektív értékek."

"Szubjektív érték mindaz, amit egy rendszer önmaga számára, önnön

léte, működése és esetleg: fejlődése szempontjából szükségesnek érez, vél, ítél."⁴

Vitányi Iván utal arra, hogy a filozófiában, szociológiában, politikai gazdaságtanban különböző értékfogalmakat használnak.

A legismertebb filozófusok értékfelfogásait összefoglalva a következőket írja: "Mi az érték forrása? Az érvényesség, a jelentőség, a kellés, az ideál, a cél, az emocionális tudat, a perspektíva, az intenció, a hiány, az imperativus, az emberi szabadság, a jövő. Akárhány értékelméletet idéznénk még, mind ugyanezen alapulna. Más és más szavak, mégis minden definícióban van valami közös; az értéket mindig a valósággal, a léttel állítják szembe, de nem egyszerűen a semmibe helyezik, hanem a leendőbe."⁵

A szociológiában használt értékfogalmak közös alapja, hogy az értéket a beállítódással, az attitűddel kapcsolták össze, az érték így az ember magatartásának és viselkedésének orientációs bázisaként jelenik meg, hangsúlyozván a jövőt, a célt, az irányultságot.

A politikai gazdaságtan értékfelfogásának lényege, hogy az értéket a munka tárgyasululásának tekinti, a múltat és a jövőt, az értéknek egyrészt a munkával, másrészt a céllal, kelléssel, szükségletekkel való összefüggését dialektikus egységben látja.

Az érték fogalmával kapcsolatosan sok szerző eltekint a fogalom definiálásától, ami szerintünk is problematikus, de sokan vállalkoznak az érték lényegének, lényeges jegyeinek feltárására, tartalmi jegyeinek elemzésére, egy-egy szakterület értékértelmezésének kifejtésére. (Barna József, Vitányi Iván, Huszár Tibor, Almási Miklós, Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor, Hankiss Elemér stb.)

Végezetül, a Filozófiai Kislexikonban az érték címszó alatt található megfogalmazás a következő: "Értékek: a környező világ objektumainak speciálisan társadalmi meghatározottságai, amelyek kifejezik a tárgyak pozitív vagy negatív jelentőségét az ember és a társadalom számára (a társadalmi élet vagy a természet jelenségeiben rejlő jó és rossz, szép és rút javak). Külsőleg az érték úgy tűnik, mint a tárgy vagy jelenség tulajdonsága; az érték azonban az objektummal nem a természettől, nem egyszerűen belső struktúrája folytán magábanvalóan adott velejárója, hanem annak folytán, hogy bekerült az ember társadalmi létének szférájába és meghatá-

rozott társadalmi viszonylatok hordozójává vált. A szubjektumhoz (az emberhez) való viszonyukban az érték a szubjektum érdekeinek tárgyai, tudata számára pedig a mindennapi tájékozódási pontok szerepét töltik be a tárgyi és társadalmi valóságban, az ember különböző gyakorlati viszonyait jelölik a környező tárgyakhoz és jelenségekhez."⁶

Az érték genezise

Figyelman kívül hagyva azokat az álláspontokat, melyekben az érték idealista értelmezést nyert, kiindulópontunkban az értéket mint társadalmi jelenséget vesszük tekintetbe. Kérdésünk tehát, hogy mikor jelenhettek meg az emberi társadalom kialakulása folyamán az értékek? Létezhetett-e olyan társadalom, melyben nem volt értékekkel való szabályozás?

Az értékekkel való szabályozáshoz fel kell tételeznünk olyan társadalmi környezetet, amelyben a tárgyak és jelenségek bizonyos objektív társadalmi meghatározottságai érvényesülnek, különböző értékek adott mennyiségben és kapcsolatban jelen vannak; továbbá léteznek bizonyos orientációs kategóriák, melyek segítségével bizonyos tevékenységek megszervezhetők.

A feltételezést elfogadva valószínűvé válik, hogy azokban a primitív közösségekben, ahol a tevékenység-megosztási rendszer egyszerű volt, a viselkedéseknek is csak kis számú variációja valósult meg, nem alakulhattak ki olyan magasabb pszichikus funkciók, amelyek orientációs kategóriákat alkalmaztak volna.

A primitív társadalmak értéktudata, "értékemlékezete" még igen távol állott attól, hogy elvontabb, ideologikus formát öltön, inkább csak a mindennapi lét szokás- és ritusvilágába, szimbólumaiba szövődött be, azok révén érvényesült.

Olyan társadalmakban viszont, ahol a viselkedéseknek nagy számú variációja valósult meg, ahol a tevékenység-megosztási rendszer is bonyolultabb az egyénnek szüksége van bizonyos orientációs pontokra, hiszen számolnia kell viselkedésének a társadalmi reprodukcióra való hatásával. Amennyiben a szociális szervezet egyedeinek a pszichosztruktúrája elég fejlett, és léteznek orientációs kategóriák (ha nem is egészen interiorizált formában), akkor az egyed képes lesz az objektum különböző minő-

ségeinek a felismerésére, elkülönítésére.

Az értékekkel való szabályozás tehát ezen a szinten működésbe lép az említett feltételek fennálltakor. Lukács György Ontológiájában abból indult ki, hogy minden emberi gyakorlat, elsősorban pedig a munkatevékenység elemi ténye az értékelő tevékenység és az értékfogalom kialakítása. Egyszerű példával -- az ősember követ választ -- bizonyítja, hogy már a teleologikus tevékenység legegyszerűbb formáiban is jelen van az érték -- mint választás.

Adva van tehát egy ontológiailag létező tárgy (kódarab), egy "értékes" dolog vagy viselkedési forma (mint "létező adottság") s az ember választása. A tárgy, a viselkedés "értékessége" csak a célra való vonatkozásban jelentkezik (a "teleologikus tételkezésben"). Az érték esetében is hangsúlyoznunk kell társadalmi ontológiai "ha ... akkor"-jellegét; "egy kés akkor értékes, ha jól vág stb...." - írja Lukács György. "... szó sem lehet arról, hogy az értékelések mint egyedi tételkezések alkotnák meg az értéket mint olyant. Ellenkezőleg. A folyamatban megjelenő, a folyamatnak társadalmi tárgyiasságot kölcsönző érték dönt afelől, hogy vajon a teleológiai tételkezésben és megvalósításában jelentkező alternatíva megfelelt-e az értéknek, tehát helyes, értékes volt-e."⁷

Ezt az objektivációs folyamatot egy vele párhuzamos, de tőle el nem különíthető másik folyamat kíséri. Ez annyit jelent, hogy már a munkavégzés egyszerű formáiban sem csak értékes-értéktelen tárgyak születnek, hanem ez a tevékenység visszahat az ember szubjektumára is. Kifejlődnek az emberben a munka során különböző "képességek" is, amelyek "tárgyi" formát nem öltenek. Ilyenek pl. szorgalom, szívósság, pontosság stb. A társadalmi tudat ezeket a képességeket is értékként tartja számon.

Megindul egy "második" tudatbeli objektiváció is, amely a szellemi szférában fenntartja ezeket az értékeket, s a következő generációkra is átörökíti. A "másodlagos objektivációk" fogalmát Lukács az értékek magasabbrendű körére, az etikai, a tudományos, a művészi értékekre is kiterjesztette.

Az értékeket is "létre kellett hozni", szemben az idealista elméletekkel, amelyek eleve létező értékeket tételkeznek. Amint létrejöttek az értékek, kellésként, normaként, jövőként jelentek meg, s mint ilyenek határozták meg az emberi tevékenységet. Az objektiváció és az érték a fo-

galmak dimenziórendszerében lényegében azonos területen helyezkednek el. Mégsem mondhatjuk, hogy azonosak, nem foghatjuk fel szinonim fogalmaként.

A munka teremt objektivációkat, de az értéket is. Minden objektiváció érték vagy legalábbis van érték vonatkozása, hiszen az egyéni objektiváció is érték, ha a társadalmi gyakorlat annak minősíti. Tehát a "minden objektiváció érték" -- igaz.

Általánosan érvényesnek tekinthetjük a "minden érték objektiváció" kijelentést is, bár itt ismereteseek megszorítások is. Pl. a levegő, használati értéke van, de nem objektiváció. Marx is írt róla, hogy az érték szülőapja a munka, de anyja a természet. A munka tehát nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értéknek, az anyagi gazdaságnak. Különbségük a következőkben összegezhető.

"Az objektiváció fogalmába mindazok a dolgok beletartoznak, amelyek az ember tevékenységének termékei, és ennek folytán emberi szükségletet elégítenek ki -- ezek a dolgok azonban még sincsenek sem a beléjük fektetett munka, sem a szükségletek kielégítésének mértéke szerint rendezve. Az értékek sorában ugyanazokat a dolgokat találjuk, de éppen ez a rendezettség kerül előtérbe, azaz: az érték a bennefoglalt társadalmilag szükséges munka és a társadalmi szükséglet kielégítésének mértéke szerint rendezett objektiváció."⁸

Olyan társadalmi objektivációk, amelyekkel az emberek viszonya fejlődik ki természeti és társadalmi dolgokhoz, jelenségekhez, viszonyokhoz, valamint önmagukhoz.

Ezek a dologi, emberi viszonyok és jelenségek bizonyos tulajdonságok révén pozitívan, más tulajdonságok révén negatívan hatnak az emberek érzelmi, értelmi és gyakorlati magatartására. Ennek megvilágításában, tudatosításában az értékeknek van nagy szerepe. Így az értékek mintegy a társadalmi lét önszabályozó eszközeiként is funkcionálnak.

"Az értékek objektív jellegű mindenkori hierarchikus rendszere azt tükrözi, ahogyan a dolgok, viszonyok személyes jelentést nyernek, s jelentésük alapján elrendeződnek az életbeni hasznosságuk, jelentőségük, fontosságuk szerint az emberek egyszerre személyes és társadalmi élet- és cselekvésterében."⁹

Marx a használati és csereértékről

A marxizmus értékrendszere a munka értéket létrehozó természetéből indul ki. Marx A tőkében fejtette ki ún. gazdasági értékelméletét. A gazdasági, anyagi értékek lényegi tartalmát a dolgok hasznossága képezi. Minden olyan természeti dolog, "külső tárgy", amely tulajdonságainál fogva emberi szükségletet képes kielégíteni s ezáltal az ember nembeli létének, tevékenységének alapértékeit konstituálni, a gazdasági, anyagi érték marxi kategóriájába tartozik.

A gazdasági érték különös kategóriája az áru. Marx az árucserre részletes elemzése kapcsán jutott el a cserére kerülő használati értékek közös forrásáig: az emberi munkáig. "Az emberek tehát nem azért vonatkoztatják egymásra munkatermékeiket mint értékeket, mert ezek szemükben pusztán anyagi burkai egyenlő fajta emberi munkának. Fordítva. Azáltal, hogy különböző fajta termékeiket a cserében mint értékeket egymással egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat, mint emberi munkát. Nem tudják ezt, de csinálják. Az értéknek tehát nincs a homlokára írva, hogy micsoda."¹⁰

Marx használati értéket és csereértéket különböztet meg. Az áruformában együtt jelenik meg a használati érték és a csereérték. A csereérték -- mennyiségi viszony -- az az arány, amelyben valamely fajta használati érték másfajta használati értékkel kicserélődik.

A használati érték az áru minőségi különbözőségét fejezi ki. Az érték tehát a cserében közvetlenül és önállóan orientál, az az emberi munkamennyiség, amennyit az adott használati érték egysége a termelése (újratermelése) során társadalmilag szükséges (átlagos) mértékben magába foglal, tárgyasít. Marx politikai gazdaságtanában nem az a gyökeresen új, hogy rámutat a munka értékképző szerepére, sem az, hogy megkülönbözteti a használati és a csereértéket. Ezt már megtette az angol közgazdaságtan. Marx egyik nagy felfedezése az volt -- írja Vitányi Iván --, hogy a csereérték mellett a használati értéket is a munkából vezette le, s ezzel egynemű, egységes, következetes értékelméletet teremtett. "Ehhez meg kellett különböztetnie a munkának azt a két oldalát, amely a kétféle értéket létrehozza. Marx a hegeli logika kategóriarendszerét alkalmazta, amikor feltárta a munka minőségi és mennyiségi oldalát, konkrét, illetve abszt-

rakt jellegét. Így lett teljes az elmélet, s így lehet összekapcsolni az ember ontológiai lényegére vonatkozó felfogással."¹¹

A marxi értékhierarchiában az emberi nembeli értékek gazdagsága áll végső célértékként a legmagasabb fokon, s minden egyéb az eszközértékek alárendelt rangsorába tartozik. (Tehát az anyagi, gazdasági érték is.)

A kérdés most már az, hogy A tőke "gazdasági" értékelmélete szolgálhat-e átfogó marxista értékelmélet megalapozásul; szükség van-e ennek kiegészítésére, avagy ha alapul vesszük, hogyan általánosíthatjuk Marxnak a politikai gazdaságtanban kidolgozott értékfelfogását.

Többféle válasz van ezekre a kérdésekre, s lényegében ez állt központjában a 60-as évek vitáinak is.

A filozófiai irodalomban ismertté vált például Heller Ágnes felfogása is, aki a Hipotézis egy marxista értékelmülethez című tanulmányában így ír: "Azt állítjuk, hogy Marxnak volt olyan egyetemes alapértéke (voltak olyan univerzális értékaxiómái), melyekből minden elfogadott értéke és értékítélete axiológiaailag levezethető. Ez pedig egy ontológiaailag primér (máshol empirikusan le nem vezethető) kategória, ugyanis a gazdagság kategóriája. Mi a gazdagság? A nembeli lényegi erők sokoldalú kibontakozása. Első értékaxióma: érték mindaz, ami a nembeli lényegi erők gazdagodásához tartozik, ami azt elősegíti. Második értékaxióma: a legfőbb érték, hogy a nembeli gazdagság az individuumok számára elsajátíthatóvá válik. Marx -- de facto -- minden értéket ebből a két értékaxiómából vezet le."¹²

Véleményünk szerint a két értékaxióma nem választható el egymástól, erre később Heller is utal, hogy a nembeli képességek kibontakoztatása soha nem megy (nem mehet) végbe az individuumokon kívül.

Az emberi lényeg mozzanatai Marxnál: társadalmiság, munka (termelés, objektiváció általában), szabadság, tudatosság, univerzalitás. Az érték lényegi, minőségi kritériuma tehát a nembeli lényegi erők kibontakozása az individuumokban, s az ezáltal elért nembeli gazdagság.

Vitányi Iván a következőképpen érvel emellett.

"A marxi értékelméletet fogadjuk el tehát kiindulópontul az érték minden fajtájára vonatkozóan (a filozófiai, szociológiai, esztétikai értéket egyaránt beleértve). S ez most számunkra két alapvető dolgot jelent: az egyik, hogy minden érték forrása a munka; a másik, hogy a munkát viszont

mindig a szükségletekkel (tehát a "kellés"-sel) való dialektikus összefüggésében kell felfogni."¹³

Marx részletesen elemzi a termelés és fogyasztás, valamint a termelés és szükséglet dialektikáját.

Szükséglet és érték

A szükségletek a marxi felfogásban az emberi tevékenység (a sajátosan emberi tevékenység: a termelés) eredményei, termékei, objektívációi. "... maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet -- és az új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett."¹⁴

A szükségletek maguk is fejlődnek, és részben közvetlenül, részben áttételesen előidézik az értékek változását is. Ez sokféle módon mehet végbe.

Pl. -- a dolgok, illetve sajátosságuk már nem alkalmas szükséglet kielégítésére;

-- a szükséglet maga is megváltozik -- nő az értéke; csökken az értéke; részben alkalmas stb.

-- új szükséglet jöhet létre, vagy a réginek új értékvonatkozása kerül előtérbe stb.

A szükségleteknek és az értékeknek is megvan a maguk saját hierarchiája. Ez nem esik egybe, de összefüggés van köztük. Pl. a primér szükségletek gyakrabban jelennek meg értéként; vagy az alapvető szükséglet kielégítésére szolgáló érték tovább fennmarad.

Valószínű, hogy a szükségletek körének bővülése, gazdagodása az értékek gazdagodásával is jár.

Feltétlenül látnunk kell azonban azt is, hogy az értékek is visszahatnak a szükségletekre.

Heller Ágnes vitába száll azzal a gyakori nézőponttal, hogy az értékeket a szükségletekből vezetik le, -- bár elismeri, hogy a szükséglet is általános, primér társadalomontológiai kategória, mint az érték. Szerinte a szükségletből -- ami az individuum kategóriája, belső igény, kényszer, vágy valamire -- azért nem lehet levezetni az értékeket, mert: "A szük-

ségletek és azok tárgyai közötti mozgás mindig kétirányú. Szükségletek teremtik a kielégítésükre szolgáló tárgyakat, tevékenységtípusokat, kapcsolatokat, s a tárgyak, tevékenységtípusok, kapcsolatok szükségleteket "nemzenek". E kétirányú kapcsolatban ... a szükségletek tárgyai primérek magukhoz a szükségletekhez képest."¹⁵

A szükséglet tárgya és a szükséglet között valóban van ilyen összefüggés -- konkrét szükségletek, konkrét tárgyakkal való kielégítése, -- de az egyetemes nembeliség szintjén ez a reláció bonyolultabb, sőt fordított is lehet. Pl. új tárgyak; új szükségletek; -- vagy nem minden individuumot kielégíthető szükséglet stb.

Az értékeknek a szükségletekből való levezethetőségét nem tartja helytállónak Szilágyi László sem, aki az "Értékkategória -- ökonómiai érték -- értékrend" című tanulmányában fejti ki erre vonatkozó nézeteit. Abból indul ki, hogy a szükséglet kategóriája mindig valamilyen cél és eszköz viszonyát kifejező fogalom, ezért a szükséglet attól a céltől meghatározott, abból "levezetett" jelenség, melyet kielégülésével maga konstituál és ezáltal szolgál. A cél maga az alapérték -- az ember nembeli gazdagsága, mindenoldalú kibontakoztatása -- s ehhez viszonyítva az emberi szükséglet az emberi értékből levezetett. Összekötő és értékorientáló funkciója is van a szükséglet értékcélja és értékeszköze között. A szükséglet az értékvilág szerkezeti elemei közötti összetartó, értékke integráló kapocs. Ennek felismerése támpontot adhat gyakorlati tevékenységünkhöz, és segít eligazodni a heterogén értékvilágban. A szerző végülis azt bizonyítja, hogy a szükséglet az értékkategóriához kapcsolódik mint részmozzanat.

Érték és érdek

A szükséglet mellett az érdek a másik kategória, melyből magát az értéket levezethetőnek vélték.

Heller Ágnes a már idézett Hipotézis-ében vitatja ezt a levezethetőséget. Az érdeket az elidegenedett társadalom egyik alapkategóriájának tartja, ami úgy jelenik meg, mint integrációk, osztályok, egyedek céljainak megvalósítása más integrációk, osztályok, egyedek ellenében. "Érdek

ott van, ahol az egyed számára a másik egyed "korlát", ahol az osztályegyed számára a másik osztályegyed céljainak megvalósítása saját céljainak megvalósítását keresztezi. Nincs érdek érdekellentét nélkül, mivel abban konstituálódik."¹⁶

Az osztálytársadalmakban az érdek primér társadalomontológiai kategória, de az osztály nélküli társadalmakban a társadalmi integrációk és egyedek önmegvalósítása nem ellentétekben jelenik meg, tehát az érdek megszűnik létezni -- írja Heller Ágnes. Ugyanakkor az érdek és érték összefüggését elfogadja, hiszen tény, hogy az integrációk, osztályok érdekei befolyással vannak konkrét értéktartalmak előnyben részesítésére vagy elvetésére. Heller Ágnes említett érdekfelfogásával szemben a filozófiai irodalomban sokan vallják, hogy az érdek éppoly általános társadalomontológiai kategória, mint az érték és szükséglet, keletkezésük, létezésük és funkciójuk szorosan összefonódik. "Az érdek a szükségleteknek már egy konkrétabb, felszínibb, tudatosultabb, szubjektíváltabb, differenciáltabb, ellentmondásosabb, s ezek következtében döntő jelentőségű cselekvésre ösztönző hajtóerőben megnyilvánuló formája."¹⁷

A szükségletek a társadalmi-gazdasági folyamatokban az érdekelttség révén kielégített szükségletekké, realizálódott érdekekké s végül emberi nembeli értékke "konstituálódnak". Az érdek objektív szükségszerűségként jelenik meg, s amennyiben felismert, tudatos érdekként épülnek be a gyakorlatba, az emberi cselekedetek motiválói, mozgatórugói lesznek. Ezáltal Szilágyi László az érték, szükséglet, érdek kategóriák összefüggésében az érték kategóriának tulajdonít elsődleges szerepet, s belőle levezethetőnek tartja a szükségletet, s az érdeket is.

Az érdekek forrása a társadalom szerkezetében rejlik. A társadalmi viszonyok talaján jönnek létre, s ezeken belül megjelenésükben és érvényesülésükben a termelési viszonyok játszanak meghatározó szerepet. Az érdek valójában a munkamegosztás szülötte, érdekeink belső kapcsolatban vannak a társadalmi-szociális helyzetünkkel. A társadalmi helyzet objektív, és végső soron ez határozza meg az érdekeket is. Az érdek kifejezi azt is, hogy az ember tevékenysége kapcsolatban van más emberek tevékenységével, és tevékenységének eredménye függ más emberek tevékenységétől.

Az érdekek összetett jelenségek. "Tiszta" formában viszonylag ritkán ragadhatók meg, hiszen gyakran pl. a gazdasági érdek ideológiai mezben jelenik meg, vagy az értékek szerepében is jelentkezhethet. Az érték mint bizonyos társadalmi érdekek, törekvések szubjektív megjelenési formája, maga is az objektív és szubjektív mozzanatok egysége. Nincs és nem is lehetséges érték, értékelés azokon a viszonylatokon kívül, amely összeköt bizonyos emberi szükségletek, kívánságok kielégítésére alkalmas tárgyat azzal az alannal, akinek igényeit kielégíti. (Az érdek meghatározó szerepét a szellemi-erkölcsi értékek kialakulásában már a francia materialisták felismerték.) Az érdekek és értékek egyaránt hierarchizálhatók, ezek a rangsorok azonban változók, történelmiek és konkrétak.

Bizonyára sok tanulsággal járna különböző társadalmakban, különböző csoportoknál érvényesülő érdek- és értékhierarchiák összehasonlító tanulmányozása, amely elvezethetne azokhoz a társadalmi tényezőkhöz, amelyek a hierarchiák rangsorát, illetve változásait befolyásolják.

Érték és tevékenység

A 60-as években elég általánossá vált az a meggyőződés, hogy az értékelméletet a tevékenység elméletéből kell kibontani, felépíteni. (Drobnyickij mellett Kagan és a szovjet pszichológiai kultúrtörténeti iskolához tartozó Vigotszkij, Leontyev kutatásai is ezt példázzák.) Vajon minden érték tevékenységhez kötött? Nyilvánvalóan nem. Már Marx is utalt rá egyes természeti jelenségek kapcsán (pl. a levegő). Az élettelen természetben is másképp vetődik fel a kérdés, hiszen ott egyik jelenség vagy rendszer egy másik jelenség vagy rendszer számára bírhat jelentőséggel. A szervetlen természetben a "kell" nincs értelmezve, csak a van. Utaltunk rá az érték keletkezésével kapcsolatosan, hogy a primitív társadalmak elemi szintjén feltételezhető az értékmentesség. Az érték történelmi kezdete, első legjellemzőbb alakjában -- a munkaeszközben fogható meg. A benne tárgyasult emberi tevékenység fontos mozzanata értékértelmezésűnek. Minden emberi tevékenység társadalmi meghatározottságú. De nem minden tevékenység érték-tartalmú.

A tevékenység elméletet az értékelmélet kibontásához felhasználó ku-

tatások eredményei ellenére is maradtak nyitott kérdések. Ilyen pl. "hogyan sarjadnak ki az érték különböző formái az alapvető emberi tevékenységből?"¹⁷ A társadalmi tevékenység kibontakozása, gazdagodása fokozatosan ment végbe. Marx elemzése alapján is ismert, hogy a közvetlen munka az anyagi termelés, a tárgyak világát formálja, míg a közvetett munka legkülönbözőbb formái magát az embert mint termelőt, mint kiművelt társadalmi lényt alakítják. A közvetlen és a közvetett munka dialektikája alapján értelmezhető a magasabb társadalmi tevékenységformák értéktermelése, de az erre vonatkozó elemzések mégsem problémamentesek. Az érték sokféle lehet, ezzel kapcsolatosan különböző felosztásokkal találkozunk. Gyakori az anyagi-szellemi; tárgyi-tudati; illetve a gazdasági, jogi, politikai, ideológiai, erkölcsi, művészi stb. területek szerinti osztályozás. A legvitathatóbb pontokat az erkölcsi, etikai értékek széles skálán mozgó világában találhatjuk.

Erkölc és érték

Az erkölcsi értékek értelmezésekor a problémát az okozza, hogy itt nem társadalmi tevékenységformáról, a közvetett munka egyik válfajáról van szó, hanem valamennyi tevékenységformának egy sajátos aspektusáról. "Második hatványon" jelentkezik az értékprobléma. Nem véletlen, hogy a szakirodalomban is sokan megkülönböztettként tekintik az erkölcsi értékeket. Pl. Heller Ágnes "tisza értéként" tárgyalja a már többször idézett munkájában; Drobnyickij a "másodlagos jellegű" értékekről, a társadalmi értékek termékéről ír az erkölcsi értékekkel kapcsolatban.¹⁹

A sajátos értékteremtő mozzanatot eleve tartalmazó tevékenységformák egy újabb értékvonakoztatási rendszerben funkcionálnak. "Míg tehát a társadalmi tevékenységek esetében az értéktermelő funkció abban jelentkezik, hogy egy sajátos tevékenység vonatkozik az ösztársadalmiságra, például a tudós tudományos értéket, felfedezést termelve "képviseli" az emberiséget, addig az erkölcsnél ezen tevékenységeknek olyan aspektusáról van szó, amely az egyénnek az ösztársadalmisághoz való vonatkoztatásával termel értéket. Valamennyi egyéb tevékenység tehát a "használati érték" szerepében, az erkölcsi "érték" hordozójaként jelenik meg, -- amennyiben értéktartalmat nyer, hiszen az erkölcsi értéknek feltétlenül van ilyen

használati értéként szereplő materiális hordozója. Ugyanakkor nem minden társadalmi tevékenységnek van feltétlenül erkölcsi értéke, s maga az erkölcsi érték az adott egyénnek az osztálytársadalmiság termeléséhez való pozitív, illetve negatív viszonyát fejezi ki."²⁰

Az értékteremtő mozzanat a közvetlen termelőtevékenységben immanensen benne van, míg az erkölcsben az értékteremtő-értékelő mozzanat egyre jobban önállósul.

Van, amikor az erkölcsi érték tevékenységhez kötöttsége nyilvánvaló, s a közösség érdekében végzett aktív tevékenységgel kel életre, de előfordul, hogy éppen a cselekvésspasszivitás van előtérben. "Az erkölcs lényegét tehát abban ragadhatjuk meg, hogy ezen a területen szubjektum-objektum, egyén és nembeliség viszonyában nem történik "deszobjektivizálás", hanem ellenkezőleg, úgy történik meg az egyén felemelkedése a nembeliséghez, hogy szubjektivitása megőrződik, s éppenséggel ez telik meg a nembeliség általánosságával, azaz intenzívebbé válik, kiteljesedik. Az erkölcsileg pozitíve cselekvő szubjektum ugyanis a nembeliséghez felfokozott szubjektivitása révén emelkedik fel, s nem valami szubjektivitásán kívül megtermelt objektiváció közvetítésével. Ilyen önálló objektivációkat az erkölcs nem ismer, hiszen éppenséggel arról van szó, hogy az összes objektiváció termelésének tevékenysége lényegi szubjektív aspektusáról van szó itt."²¹

Összefoglalva tehát az érték: viszony, melynek jelentése érzékileg nem mutatkozik meg a tárgyban. Az erkölcsi érték is elsősorban viszony, egy meghatározott társadalmi jelentés realizálódása; ez a jelentés érzékileg nem választható el a cselekedettől, a jelenségtől. A társadalmi kapcsolatokat, a cselekedeteket, az emberi magatartásokat, tulajdonságokat az ember látja el értékjelzőkkel. Érzékszerveink közvetlenül csak a természeti tárgyakat észlelik, az a képességünk azonban, hogy a dolgot mint társadalmi tárgyat észleljük, nem a természet adománya. Marx az áru elemzésénél kifejti, hogy az áru egyrészt "külső tárgy, dolog", amely természeti tulajdonságokkal rendelkezik, és észlelhető érzékszervekkel. Másrészt azonban az áru: érték, emberi munka megtestesülése. Ez már tisztán társadalmi jelenség, az ember tevékenységében egy sajátos oldal, a társadalmi oldal. Az érték csak e társadalmi kontextusban értelmezhető. A "társadalmi tárgy" és a "természeti dolog" megkülönböztetése ad választ

arra, hogy az érték egyidejűleg objektív, racionálisan leírható, s hogy tételezett, hogy fizikai bizonyossággal nem ragadható meg. Marx is írt róla, hogy még egyetlen vegyész sem fedezett fel gyöngyben vagy a gyémántban csereértéket.

Végülis az a konklúzió, hogy ki kell lépnünk az axiológia szférájából, az ember társadalmi létéhez kell fordulnunk, melyben folyamatosan megvalósul a cselekvés szubjektumának és tárgyának az egysége.

Nincs olyan emberi probléma, értékkonfliktus, amelyet végső soron nem a társadalmi lét valódi gyakorlata váltott volna ki és határozottl volna meg. Az értékshféra ellentmondásossága, a legyen és a van szembenállása azzal függ össze, hogy az értékek tartalmasságának fedezetéül az emberi nemnek a társadalmi haladásban testet öltő folytonossága szolgál. A haladás pedig -- bizonyosság erre eddigi történelmünk -- mindig ellentmondásokon keresztül érvényesül.

J e g y z e t e k

1. Szilágyi Imre: Az "örök" értékek nyomában. Gondolat 1975. 16.
2. Vö. Medveczky Frigyes: A normatív elvek jelentősége az etikában.
Bp. 1889.,
Böhm Károly: Az ember és világa. Kolozsvár, 1900. III. rész.,
Bartók György: Az erkölcsi értékeszme története. (Szeged, 1926 (I);
1935 (II).,
Kecskés Pál: Az erkölcsbölcséleti kritika legújabb eredményei.
Religio 1927.
3. Heller Ágnes: Érték és történelem. Magvető 1969. 12.
4. Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Magvető 1977. 342--343.
5. Vitányi Iván: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth 1981. 113.
6. Filozófiai Kislexikon. Kossuth 1970. 84.
7. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. Magvető 1976.
85.
8. Vitányi Iván i. m. 68.

9. Váriné Szilágyi Ibolya: Értékrendszerek, értékorientációk.
Világosság 1978.7. 402.
10. MEM. 23. Kossuth 1967. 76.
11. Vitányi Iván i. m. 126.
12. Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez.
Magyar Filozófiai Szemle 1970. 5. 771.
13. Vitányi Iván i. m. 122.
14. MEM. 3. Kossuth 1960. 29.
15. Heller Ágnes i. m. 770.
16. I. m. 769.
17. Szilágyi László: Értékkategória -- ökonomiai érték -- értékrend.
A filozófia időszerű kérdései 41. 1980. 141.
18. Ágh Attila: A marxi értékelmélet öröksége. Kultúra és Közösség
1976.2. 14.
19. O. G. Drobnyickij: A szellemi érték világa. Kossuth 1970. 240.
20. Ágh Attila i. m. 15.
21. Ágh Attila: A kommunizmus mint társadalom- és embereszmény Marx munkásságában. A filozófia időszerű kérdései 1973.13. 164.

RÉSUMÉ: (Data to the concept of Value) This paper is trying to make clear the fundamental conception of axiology, its characteristics, and the sources of value. After the concepts of value of the different tendencies it analyses the marxist and marxizing opinions as much as the size of the paper makes it possible.

The part called Genesis of Value contains the concept of marxist value of conception and exchange value, then there are parts about Need and Value, Value and Interest, Value and Function.

My work set the moral values in their place within the general concept of value, emphasizing some of its main features.

The author refers to the debates to be found in the special literature and the fact that some questions of the problem still have not been cleared up.

P. A. IYELCSAROVA

LEBEGYEV - POLJANSZKIJ ÁLLAMI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
VLAGYIMIR

A ROCK-KULTÚRA ZENEI ESZTÉTIKUMA (TÉZISEK)

1. Ma a zene egyik legfontosabb része a fiatalok lelki világának. A szociológusok¹, az esztéták² és zenetudósok³ egybehangzóan erősítik meg azt a tényt, hogy a fiatalok a művészet más ágaival összehasonlítva a zenét részesítik előnyben. Az ifjúsági zenekultúra jelenségeinek komplex vizsgálatában lényeges szerep jut az esztétika elméletének. A reflexív, kritikai, prognosztizáló funkcióknak segítséget kell nyújtaniuk a fiatalok rétegénél ahhoz, hogy a zenei termelés és fogyasztás problémáinak vizsgálati módszerét megtaláljuk. Az esztétika nem lehet közömbös az ifjúság rock zenei kultúrája révén megvalósuló szocializációs folyamatokkal szemben.

2. A titok megfejtésének egyik kulcsa, miszerint a fiatalok szórakozását teljesen kitölti a rock, nézetünk szerint a rock-kultúra speciális zenei "esztétikumának" leleplezésében van. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a "szofisztika", "episztemológia", "poetika", "ethosz" kategóriák elemei a filozófiai elemzésnek, az esztétikum fogalma -- amelynek az ógörög nyelvből származó jelentése "érzékelve-észlelés" -- a hedonisztikus esztétikai érzékelés formájaként jelenik meg. A rock-kultúra létezésének zenei státusa sok tekintetben invariáns. Ebből következően fontos a rock művek sajátos zenei skálája, amelyek az "esztétikum" élményét adják a hallgatónak.

3. A rock-kultúra zeneesztétikai elemzésére tett vállalkozásunk következtetéseit a rock-kultúra rendszerének hozzávetőlegesen három fő mozzanata -- az alkotás--előadás--befogadás -- alapján vonjuk le. Ahogyan megjelenik a rock-kompozíció, mint a művészet objektívációs modelljének blokkja. Először: feltárva a zenei nyelv elemeiben a hangsúlyeltolódáso-

kat, a dinamika és a ritmus eltúlzása oldaláról; másodsorban: megalapozva a rock műfaji rendszerének új szépségeit, amelyek elsődlegesen egy sor fiziológiai-akusztikai hatást gyakorolnak a hallgatóságra, eredendően a rock "esztétikai" és "szofisztikus" szépséghez való viszonyában; harmadsorban: a zenesztétikai eszköztár nem teszi lehetővé a rock művekben a jelentős intellektuális-művészeti haladás feltárását, a világ zeneesztétikai kultúrája eredményeivel való összehasonlításában. Az új zeneelődői esztétikai jegyek átmehetnek a rock-kultúrába: az elektronikus zene elvileg más, mint az akadémikus és népi zenélés tradíciójának akusztika-hangszínskálája; a színpadi hatás elérése céljából a jelmezek, a show-műsor egységes alkalmazása, olyan művészeti ágak elemei, mint a pantomim, a színház, a cirkusz, az esztrád stb. A rock-kultúrában a kommunikációs aktus létrehozta az előadók (akik egyben komponisták) és hallgatók érintkezésének új törvényszerűségeit. Ezek egyebek között:

- a rock alkotással való teljes művészeti-operatív identifikáció törvényét, amely nemcsak az emocionális empátia szükségességével kapcsolódik össze, hanem kifejezésre jut gesztusokban, táncban, színpadi történetekhez kapcsolódó jelszavas reakciókban;
- a zene kollektívát integráló hatása, amely a zenei kommunikáció eszközével létrehozza az egyesülés új formáját, amely sajátos magatartástípusokban, öltözködésben, frizurában, magatartási szokásokban nyilvánul meg.

4. A rock zene a zeneesztétika szempontjából a nonartifikált zene széles területe, amely a XX. század 50-es, 60-as éveinek határán alakult ki és különült el a zenesztétikai nyelv bonyolult formájaként.

A rock-kultúra zeneesztétikai módszerekkel való kutatása olyannyira elkerülhetetlen egyrésztől, amennyire elégtelen másrésztől. A rock-kultúra nemcsak egy új zenei irányzat, zenei forma, zenélési mód és a művészeti anyag szerveződése. Az ifjúság alkotásának tömeghulláma, mely tükrözi a szovjet ifjúság ideológiai-filozófiai álláspontját. A rock-kultúra komplex megközelítése megköveteli az egységes filozófiai, kulturológiai, művészeti-esztétikai, zenetudományi, fiziológiai, pszichológiai, pedagógiai kutatások elemzéseit -- tehát interdiszciplináris kutatási feladat.

(Fordította: Koncsos Ferenc)

J e g y z e t e k

1. Katajev, Sz. L.: Muzükal'nüje vkuszü mologyjozsü. Szociologicseszkiye isszledovanyija. 1986. 106.
Szemasko, A. I.: Szocial'no-eszteticicseszkiye problemü razvityija hudozslesztvennüh potrebnoszt'ej. Kijev 1986. 247.
Kon, I.: Nuzsnü ponyimányije i t'erpimoszt' - Szov. muzüka 1987. jún. 13-20.
2. Cselovek v mire hudozslesztvennoj kul'turü (red. U. J. Foht-Babuskina) Moszkva Nauka 1982. 120.
Alekszejev A. J., Andrunovics P. R., Gloviszkij G. L.: Mologyjozs' i muzüka szevodnyja. Lásd Szociál'nüje funkcii iszkuszsztva i jego vidov. Moszkva Nauka, 1980. 235.
3. Medvsevszkij, V. V.: Celosztnoszt' szociologicseszkoj muzükal'noj kul'turü kak uszlovija garmonyicseszkoj razvityija licznoszt'yi. Lásd Muzükal'noje iszszkusztvo u formirovanyije novogo cseloveka. Kijev, 1982. 39. és soron köv.

РЕЗЮМЕ: (Музыкальный "эстетизм" рок-культуры) Эстетика не может быть нейтральна к исследованию процессов социализации молодежи средствами музыкальной культуры рока. Автор тезисов анализирует тему рок - культуры с точки зрения творчества - исполнительства - восприятия. Обращает внимание на то, что путь комплексного подхода к исследованию рок - культуры -- задача междисциплинарного исследования.

KONCSOS FERENC

CSALÁDI HARMÓNIA ÉS KONFLIKTUSOK

A család elsődleges társadalmi közösség, a férfi-nő, szülő-gyermek viszony kifejezője, benne megnyilvánul a nemek és generációk kapcsolatának humanizáltsági szintje, s a családi viszonyok minőségéből kiindulva megítélhető az ember egész művelődési foka. Konkrét formájában a mindenkori termelési mód elemi létezési módja, formaváltozását a termelési mód változása okozza. A monogám családot a magántulajdon megjelenése hívta életre, a tőketulajdon pedig a polgári családot. A polgári társadalom a régi patriarchális családmódellet érvényesülését lehetetlenné tette, annak felbomlásához vezetett, de egyben létrehozta azt az új gazdasági alapzatot, amely szükségszerűvé teszi a magántulajdonon alapuló társadalom túlhaladását, ezzel egyszersmind létrehozza a családnak és a két nem viszonyának fejlettebb formáját. A polgári társadalom viszonyainak pozitív meghaladásával a család megszűnik közvetlenül termelési, azaz gazdasági közösségként működni, ami közösségelméleti szempontból a család természetes funkciójához való elérkezést (vagy visszaérkezést) jelent.

Ez az új harmonikus családideszmény az emberi társadalom családideálja, gyakorlati érvényesülésének feltétele a kommunista társadalomeszmény megvalósítása. A családideszmény relatív érvényességű, csak meghatározott társadalmi feltételek megléte esetén ültethető át a gyakorlatba. Idealizálás eredménye, ami együttjár a kedvező tulajdonságok gondolati felfokozásával, a tökéletlenségek elsorvasztásával. A családideszmény tehát elvont általános formában sehol sem valósulhat meg. Csupán arra alkalmas, hogy a távoli jövőre nézve a családfejlődés várható tendenciáit körvonalazza.

Az új családideál lényege abban foglalható össze, hogy a kommunizmus a "két nem viszonyát tisztán magántermészetű viszonyrá fogja tenni, amely csak a résztvevő személyekre tartozik, és amelybe a társadalomnak semmi beavatkoznivalója nincs. A kommunista társadalom megteheti ezt, mert a magántulajdont kiküszöböli, és a gyermekeket közösségben neveli fel, s ezáltal megsemmisíti az eddigi házasság mindkét alapját, a nőnek a férfi-

tól, a gyermeknek a szülőktől való, a magántulajdonnal kapcsolatos függőségét".¹ A magántulajdon megszüntetése után tehát a család a harmonikus társadalom újszerű, integrált közössége lesz, ahol a családi kapcsolatok felépítésének teljesen egészséges és valóban felszabadult társadalmi alapjuk lesz, ahol a nemi viszonyokat egyedül az érzelmi összhang határozza meg, s az apák és gyermekek közötti viszonyok társadalmi értékelésének egyedüli meghatározó eleme a nemzés ténye, és a társadalmi emancipáció visszanyeri mindkét kapcsolatát, emberi és reális dimenzióját.²

A kommunista társadalomideál gyakorlati megvalósításának első aktsusa a szocialista forradalom, melyben a munkásosztály megszünteti a polgári államot, s létrehozza saját hatalmi rendszerét. A társadalmi forradalom a gyors változások időszaka, a régi megszüntetése. A korábban kedvezőtlen helyzetű dolgozó osztályok helyzetét gyökeresen megváltoztatja, s ez szinte szükségszerűen kialakítja azt az illúziót, hogy a régi megszüntetésével automatikusan létrejött az új, a szocialista társadalom. A szocialista forradalmak eddig azonban gazdaságilag fejletlen országokban győztek, ahol az új termelési viszonyok elsősorban az új társadalom feltételeinek megteremtéséhez nyújtottak kedvező lehetőségeket.

A társadalom gyökeres megváltoztatásának ilyen leegyszerűsített felfogása azzal a veszéllyel jár, hogy társadalmi problémákat tudati, azaz politikai, jogi, vagy erkölcsi problémává egyszerűsíti, s az új értékek megvalósulásának akadályait a tudati tényezőkben keresi, megszüntetését a nevelés feladatává teszi meg. Az új értékrend kialakulásában szükségszerűen jelenik meg az elvont eszmények közvetlen megvalósításának igénye a gyakorlatban, s a társadalmi nevelés feladatává válik az új típusú csalásideál mint érték terjesztése.

E jelenség Magyarországon is megfigyelhető. Természetesen a tulajdonviszonyok változásai, a nők politikai és jogi egyenjogúságának kimondása módosította a férfi-nő viszonyát a családon belül is. A nők bevonása a társadalmi termelésbe erősítette a nők helyzetét a családban, de a foglalkoztatási struktúra nem biztosít a férfiakkal azonos érvényesülési lehetőségeket a nőknek, és ez kifejeződik a férfi és női szerepekre vonatkozó elvárásokban is. A szocialista építés kezdeti időszakában azonban kevésbé fordult a figyelem az ellentmondások felé, az új társadalom pozitív hatásaira figyeltek a magánélet területén is.

Jól tükrözi az értékváltás első időszakának sajátosságait az 1952-ben folytatott vita a magánéletről. A nemek közötti viszony harmóniája a kiindulópont: "A mi társadalmunkban a nemek közötti kapcsolat megtisztult, vagy megtisztulóban van mindenfajta kapitalista mocsoktól. A fiú és a leány ismeretségét nem befolyásolja anyagi érdek, szálacsony, származás, vagy rang. A nő egyenrangú társa a férfinak, s ezt a nők minden életpályán sikerrel bizonyítják be."³ -- olvashatjuk. A társadalmi harmónia megteremtése úgy megy végbe e leegyszerűsített felfogás szerint, hogy a szocializmus építése az egész társadalmat "egységes családdá" alakítja, ahol az egyéni konfliktusok társadalmi segítséggel kiküszöbölhetők. A vitában elhangzott hozzászólások nagy többsége és a vitazáró összefoglaló is a "múlt káros maradványának" tekinti a magánélet konfliktusait. Az új társadalom lényegéből nem következhetnek diszharmóniát okozó tendenciák.

A szocialista család és házasság új tartalmát is körvonalazza a vitazáró. A termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésével a társadalom "felszámolta az érdekházasság alapjait, megteremtette az igaz, kiegyensúlyozott családi élet feltételeit".⁴ A kiegyensúlyozott, boldog házasság és család alapvető kritériuma a gazdasági érdekek kirekesztése a kapcsolatból. Az új típusú szocialista erkölcsű családmódelben "nincsenek olyan gondok, amelyek az ifjú házasság első napjait is a nyomorból fakadó veszekedésekkel keserítik".⁵ A házassági és családi konfliktusok értelmezésére is következtethetünk: ha megszűnik az érdekházasság, a konfliktusok is kiküszöbölhetők. A tartalmas családi élethez hozzátartozik, hogy a feleség is dolgozzon, mert a nők munkábaállása szorosabban kapcsolja össze a házastársakat, ezáltal válnak egyenrangú élettársakká, s "a feleségnek a termelésben való részvétele kiegyensúlyozottabbá, boldogabbá teszi a családi életet".⁶ A nő kettős hivatása kettős terhet jelent számára, ezért az új típusú családban a háztartási munka végzése közös feladat. Megvalósulásának feltétele a férfiak tudatának formálása lenne, akik lenéznek, megvetik a háztartási munkát. Az új családmódelben tehát nem az anyagi érdekek, hanem a megértés, szeretet és egymás megbecsülése, egymás terveinek, törekvéseinek, véleményének tiszteletben tartása jelenti az összetartó tényezőt.

A családi boldogság betetőződése a gyermek. A gyermekvállalás indíté-

ka is gyökeresen megváltozott. Korábban a dolgozó családokban a "gyermek elsősorban több terhet, nagyobb nyomorúságot jelentett" és a gyermekvállalás oka az öregkori nyomortól való félelem volt, annak a reménye, hogy a gyermekek eltartják idős szüleiket. A szociális biztonság megteremtése következtében a gyermekszülés nemzeti ügyé lett, s a "magzatelhajtás szörnyű bűn a családdal, a néppel szemben".⁷

A családmódellegfontosabb jegyei összefoglalva a következők: anyagi érdekektől mentesség, egyenlő jogú házastársak, a házastársak bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba, a családi háztartás közös vezetése. A családot összekötő kapocs a szerelem a házastársak között, tisztelet, szeretet, megbecsülés. A család fő célja a gyermeknevelés.

Ezt a harmonikus családmódellegtükrözik a nevelési intézmények által sugallt családmódellek is, amelyek családképe szintén egysíkú. A tankönyvekben "ábrázolt családképből csak a család felnőtt-gyermek viszonya bontakozik ki, és alig kapunk útmutatást arra, hogy a felnőttek, a férj-feleség, az anyós és a vő, az após és a meny, a testvérek egymással hogyan éljenek. Pedig a gyerekek szeme előtt zajlik a felnőtt családtagok egymás közötti harmonikus vagy konfliktusokkal terhes élete, szemük előtt zajlanak le, vagy a közvetlenül környezetükben, vagy a rokonságnál, a szomszédoknál a válások". A gyermekek családjá ritkán olyan, mint az olvasókönyvek családmódellege, s a gyerekek semmilyen választ nem kapnak arra, mit kell tennie az 'értelmes' felnőttnek, ha házastársa fáradt, gondokkal küzd, ideges. Hogyan lehet feloldani az apró súrlódásokat, hogyan is döntenek a családot érintő lényeges kérdésekben?"⁸

Az általános iskolai tanárok képzéséhez készült jegyzethen sem található meg a családi konfliktusok kezelésére való felkészítés szükségessége. A szocialista családmódellegről mint lehetőségéről, perspektíváról ír, azt orientációs támpontként tekinti, ami felé irányítani kell az ifjúságot. Melyek a felvázolt módellegfontosabb elemei? (1) A család létrejöttében egyre döntőbb a személyes érzelem, a személyek közötti kölcsönös indíték. (2) A házastársak egyenlősége, egyenrangúsága mind szélesebb körben valósul meg. (3) A család fokozatosan lehetővé teszi, hogy minden családtag sokoldalú személyiséggé fejlődhessen. (4) Erősödik a szülők közt a kölcsönös megbecsülés, a társ iránti önzetlen szeretet, a kölcsönös tisztelet és gyengédség, a másik érdekeinek elismerése. (5) A szocia-

lista családban egyre egyenlőbben vállalnak részt a szülők a család közterheiben és a gyermekek nevelésében. (6) A házastársak között szexuális harmónia van. (7) A család sokat veszít zártságából és egyre nyitottabbá válik a társadalom irányába. (8) A család az össztársadalmi gyakorlat színtere is, amennyiben a szociális reprodukció is jelen van közéleti és kulturális reprodukció formájában. (9) A család együttműködik a nevelés intézményeivel. (10) Változik a szülő-gyermek kapcsolat is, bensőségesse, emberközelié válik.⁹

A fentebb vázolt pozitív modellek összevetése a valóságos helyzettel érdekes adatokkal szolgál. Magyarország már a 70-es évek közepére a legmagasabb válási gyakoriságú országok közé került, eljutott oda, hogy a válások jelenlegi gyakorisági színvonala mellett az utolsó 10 évben megkötött házasságok 30--40 százalékos válási arányával lehetett számolni.¹⁰ A válások emelkedő tendenciája összefügg azzal, hogy a népesség többsége most jutott el a család helyzetében és funkcióiban bekövetkezett változások tudomásul vételéhez. A korábbi időkhöz képest sokkal racionálisabbá válik a házasság egész intézményének, mai feladatainak értelmezése, és a saját házasság előnyeinek és hátrányainak mérlegelése.¹¹

A fenti tendencia erősödése esetén fenntartható-e a harmonikus család eszménye? Természetesen a családi diszharmónia tükröződése a növekedő házasság- és családbomlásokban nem a harmonikus családesezmény tagadását igényli az elméletben. Szükségessé válik a családi harmónia dialektikus értelmezése, amelynek csak a diszharmóniával való viszonyában van értelme. A valóságos és nem idealizált és abszolutizált családi harmónia a mai társadalmi keretekben is megvalósítható. A romantikus, ideálisan harmonikus család eszménye a hagyományos etikai felfogásból következik, amely szerint azt, ami van, abból a szempontból kell vizsgálni, aminek lennie kell. A materialista erkölcselmélet ezzel ellentétben a reális, a valóságos viszonyokból kiindulva nem az elvont és abszolút "kell"-t, a tökéletes állapotot, hanem egy olyan életstratégiát fogalmaz meg, amely a családi élet lehetséges feszültséghelyezeteire reális megoldásokat kínál, amelynek követése -- az egyéni élet esetlegességeit leszámítva -- a családi élet sikerességét előmozdítja.

A családmódel értelmezéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik a társadalmi viszonyok differenciált értelmezése. A marxi felfogás szerint az

ember lényege társadalmi viszonyainak összessége. A viszonyok azonban sokrétűek, és különbözőképpen határozzák meg az egyén magatartását. A társadalom makroszférájában kialakult viszonyok különböző közvetítéseken keresztül determinálják az egyén erkölcsi arculatát. Az ember magatartását szabályozó erkölcsi elvek a makrotársadalom által támasztott normatívákat fogalmazzák meg, hatékonyan azonban csak abban az esetben képesek az egyén viselkedésének szabályozására, ha a társadalmi elvárásokat a mikroközösségek közvetítik számára. Az egyén személyisége tehát függvénye azon mikroközösség funkcionálásának, amelybe elsődlegesen beletartozik. De mivel a mikroközösségek működése a makrotársadalmi determinánsoktól függ, azért a személyiség sem érthető meg a társadalom általános viszonyainak figyelembe vétele nélkül.

Jogos tehát a makrotársadalmi viszonyok és a mikroközösségi viszonyok elkülönítése. A társadalom által megfogalmazott erkölcsi elvek az általánosan elvárhatót tükrözik, az egyén számára csak a közösségekben szerzett tapasztalataik által válnak valóságos és követhető értékekké. Az általános elvek "az egyes emberek életében mint a sajátos emberi közösségeihez való tartozás tevékenységei, formái, szokásai, hagyományai stb. léteznek".¹²

Az ember a születéssel részévé válik a társadalom elemi közösségének a családnak, amely lényegét tekintve a közösség tagjai mindennapi életének szervezési központja, a humanizálódó emberi élet megvalósításának legalkalmasabb kerete. A család közösségében sajátítható el a másik ember egyéniségének elismerése, személyiségének tekintetbe vétele, érdekeinek akceptálása. Mint minden közösségnek, a családnak is lényegi sajátossága, hogy benne az emberek kölcsönösen kapcsolatba lépnek egymással, kénytelenek valamilyen mértékben együttműködni. Az együttműködés lehet egymást erősítő tevékenység, "összeműködés" vagy ellenkezőleg, "egymás ellen működés". Az együttműködés alapja a családban is az érdekkönszer és az az igény, hogy a résztvevők, a személyiségek az érdekkülönbségeket valahogyan áthidalják. Az érdekkonfliktusok létrejötte objektíve és szükségszerűen következik az egyes emberek biológiai elkülönültségéből. A család normális működése elképzelhetetlen konfliktusok nélkül.

Az érdekkonfliktusok megoldási képessége teszi lehetővé, hogy a család az összeműködést elősegítő, a családi kohéziót erősítő közösséggé

váljon, ahol az eltérő érdekekből fakadó érdekkonfliktusok érdekkonszenzus létrehozásával áthidalhatók. A családon belül a hosszabb ideig tartó és viszonylag teljes érdekkonszenzus létrehozhatóságának alapja, hogy adottak az egyén önérvényesítési lehetőségei, vagy legalábbis megteremthetők. Az érdekkonszenzus létrehozható, mert a családtagok nemcsak biológiai és társadalmi, azaz objektív kényszer hatására, hanem szubjektíve, elsősorban általuk akart módon szabad akaratuk alapján működtetik emberi képességeiket. A házasságnak, a családi közösség központi magjának létrehozása éppen arra irányul, hogy a házaspár megalapozza a családi együttműködés anyagi és érzelmi feltételeit. Mivel azonban a házaspár, valamint a családtagok érdekei, céljai, életstílusa eltérő, "mindenfajta viszonyulásuk, különbözőségük megnyilvánulásából adódó kölcsönhatás, közöttük mindenfajta konszenzus csak mint a különbözők időleges érdekessége teremthető meg. Ebben a folyamatban tehát a döntő, a meghatározó az állandó különbözőség és konfliktus, amely nélkül az egység (a családi harmónia) is lehetetlen volna".¹³ Természetes tehát, hogy a tartós kapcsolat során az egyenlőtlenségekből újabb ellentétek és konfliktusok születnek, azonban valamennyinél fennáll végleges megszüntetésük lehetősége az adott családi viszonyrendszeren belül. A családi kapcsolatok megtagadása (válás, gyermekek kitagadása stb) nem a konfliktushelyzet kiküszöbölését jelenti, hiszen a családtagok együttműködése valamilyen vonatkozásban továbbra is szükségszerű, s ha a konfliktusok az "összeműködés, során nem oldódtak meg, a továbbiakban sincs megoldásuknak alapja. A házasság révén létrejövő új családmag résztvevői saját korábbi családjukból különböző magatartásmodelleket visznek be az új kapcsolatba, így a házastársi és családi konfliktusok jelentős részének lehetőségei már a házasságkötés pillanatában megvannak. S mivel a családtagok együttélése kihat a résztvevők életének minden területére, a konszenzus megteremtésének első mozzanata ezek tudomásul vétele, jelentőségük felismerése. A család funkcióinak ellátása hosszabb távon elképzelhetetlen a családtagokat összekapcsoló érdekazonosságok hangsúlyozása nélkül, de legalább annyira célszerű, hogy az alapvető érdekellentétek is napvilágra kerüljenek, hiszen az új együttes tevékenységek a korábbi állapotban fennálló ellentétes törekvések, összeütközések eredményeként valósulnak meg.

Az érdekkonszenzus a családban különböző módon teremthető meg. A meg-

oldást a társadalmi rendből adódó elvárások is determinálják. Olyan viszonyok között, ahol az egyik nem szerepe a másik szolgálata, az érdekösszeütközések szükségszerűen következnek abból a tényből, hogy az uralkodó nem ragaszkodik privilégiumaihoz, az alárendelt nem pedig azok megszüntetésére törekszik. Az érdekkonszenzus ez esetben is lehet stabil és tartós, a családtagok között kialakulhat kooperáció. A konszenzus alapja az lesz, hogy az elnyomott nem számára nincs más lehetőség.

A nemek egyenjogúsága elvileg kizárja a fenti megoldást, és lehetővé teszi a konszenzus rugalmas megvalósítását, a különböző érdekek részleges egységesítését, a váltakozó mellérendeléssel történő megegyezést. A rugalmas konfliktusmegoldás eredményeként nem az érdekek átlaga érvényesül, hanem a tevékenységek folyamán kölcsönös előnyöket eredményező kompromisszumok jönnek létre. A családtagok kompromisszumkészsége és toleranciája függ a személyiségtől, a mikroközösségük funkcionálásától és attól, hogy az egyén szocializációja során a családban és egyéb közösségekben milyen mintát lát a konfliktusok kezelésének és megoldásának módjaira. A magánélet konfliktusainak megoldására akkor van reális esély, ha a társadalom képessé teszi tagjait olyan konfliktusok permanens megoldására is, ahol az érdekek érvényesítése esetlegesen egymás rovására, vagy ellenére vihető keresztül. A konfliktus tehát a szocializációnak is része, tanulási folyamat. A konfliktuskezeléssel "együttjáró érzelmi involváltság hozzájárul ahhoz, hogy a konfliktusok során szerzett tapasztalatok erősen bevésođjenek, és így a további magatartásra hatással legyenek".¹⁴

A szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában megszűnt a nemek szembeállításának jogi alapja, csökkentek az ellentétek gazdasági okai, de a nemi szerepek közötti különbségek fennmaradtak, az egyenlőtlenség nem szűnt meg. A szülői családban elfogadott szerepelvárások érvényesítése, a foglalkozási és házastársi szerepek változásai, az anyai és foglalkozási szerepek közötti ellentétek kihatnak a családi "konfliktusok" menetére a férfiak és nők által követett taktikára, amellyel érdekeiket maximálisan kívánják érvényesíteni".¹⁵ A szerepelvárások ütközéséből eredő konfliktusok egy része abból következik, hogy a női és férfi szerepkörök változásai következtében az egyik szerephez tartozó szerepelvárások nincsenek tekintettel a más szerepekből következő elvárásokra, másik részük a nemek szerepelképzeléseinek különbözőségeiből fakad. A ne-

mi szerepelvárások egy része a társadalmi fejlődéssel együttjáró kulturális változásokra vezethető vissza. A hagyományos és új nemi szerepek konfliktusának megoldása attól függ, hogy a társadalom makroszinten milyen lehetőségeket teremt a szerepkonfliktusok konszenzussá való átalakításához. A nők egyenjogúságának megvalósításához szükség van a női emancipáció árnyaltabb megfogalmazására. A nemek különbözősége az emancipáció alapja, ezért elhibázott lépés lenne a női egyenjogúságot megvalósultnak tekinteni pusztán azért, hogy a nők a korábbi férfiszerepekre való alkalmasságukat bizonyítják, s a férfi jogok birtoklására törekszenek. A nők jogai éppen azért tartnak igényt elismerésre, mert a nemek különbözőnek egymástól. Az egyik nem jogainak a másik rovására való érvényesítése nem csökkenti a nemek közötti ellentéteket, hanem újabb szempontok alapján fenntartja vagy elmélyíti. A nemek harmonikusabb kapcsolata társadalmi léptékű megoldást kíván, ellenkező esetben a magánproblémaként átélt társadalmi méretű konfliktusok megoldatlansága az egyes családi kapcsolatok optimális funkcionálását akadályozza.¹⁶

A családnak mint intim közösségnek funkciója, hogy az egyenlő joggal rendelkező felek között szimmetrikus kapcsolatokat hozzon létre, hogy a különbözők különbözőségiükben váljanak egységessé, létrehozzák a különbözők között lehetséges harmóniát. Ehhez szükséges a családtagok autonómiája, amely egységbe foglalja az önérvényesítést és a kölcsönös függőséget egyszerre. Lehetővé teszi, hogy "ki-ki önmaga tölthesse meg női, illetve férfi létét tartalommal, stílussal, célokkal -- anélkül, hogy a másik fél önmegvalósításának pusztá eszközévé válna, ugyanakkor feltételezi, hogy a kapcsolaton belül a másik fél funkcióját kiegészítve működhessenek, vagyis kölcsönösen vágyott másságuk révén legyenek nélkülözhetetlenek egymás számára".¹⁷ E program megvalósításának szerves részei a konfliktusok, konszenzusok, kompromisszumok, és alapja a tolerancia. A konfliktusmegoldó képesség fontos szerepet játszik a családtagok közötti bizalom erősítésében. A bizalom légköre pedig elősegíti a családon belüli együttműködés pozitív tartalmának erősödését, míg ennek hiányában az egymás ellen működés lesz domináns a kapcsolatokban.

A gyakorlat számára az a legmegfelelőbb családmódel, amely az egyetértést és a konfliktust egységben látja. A legharmonikusabb interperszonális kapcsolatok sem kerülhetik el a konfliktusokat működésük folyamán.

A családi kapcsolatok tartóssága nem azt bizonyítja, hogy lehetséges ellentétektől mentes családi kapcsolatok kialakítása, sokkal inkább azt, hogy benne az ellentéteket valamennyi résztvevő számára elfogadható módon lehet megoldani. A család intézményét nem előzetes egyetértés következményeként kell felfogni, inkább olyan rendszerként, "melyben a tagok szükségletei, céljai ellentétesek, de kielégítésük, megvalósításuk mégis egymástól függ. Ezért a család megértéséhez a központi fogalom a kooperáció, amely más, mint az egyetértés vagy alkalmazkodás".¹⁸ A kooperáción alapuló családi kapcsolatok nem feltételeznek teljesen azonos érdekeket, hasonló magatartást, mégis lehetővé teszik a felmerült ellentétek megoldását anélkül, hogy az alapvető érdekellentéteket kiküszöböljék.

A családi kooperáció formája, módja, mértéke családonként változó. Meghatározzák az adott korban ható csalásideálok és házasságmodellek. A nukleáris családban a házasságmodell két szélsőséges változata lehetséges. Az egyik a zárt házasság, amelyben a felek életük totális összekapcsolására törekcszenek. A házasságok zömében ez a feltételek mellett nem követhető modell. A kapcsolat érzelmi telítettségének megszűnése után a zárt házasságot mint "adott, megszokott, de egyik felet sem lelkesítő viszonyt lehet jellemezni".¹⁹ Ennek ellentéte a nyitott házasság, amely eleve lemond a harmónia elérésről, s megelégszik akár az érzelmeiktől is mentes kooperáció elérésével. A nyitott házasságtól a szakemberek a féltékenység kiküszöbölését remélték, az eddigi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a mai társadalmi viszonyok nem teszik lehetővé e modell gyakorlati érvényesülését. A nyitott házasság két alapfeltételét, az érzelmi és anyagi függetlenséget csak a kifejezetten jó anyagi körülmények között élők képesek megoldani. Sokkal nehezebbé válik a függetlenség fenntartása, ha a házasságból gyermek is születik.

A két szélsőséges házasságmodellen kívül nincs olyan elméletileg tisztázott és a gyakorlatban sikeresen alkalmazható ideál, amelyben az ellentétek kezeléséhez szükséges procedurális szabályokban való megállapodás lehetővé válna, amely megalapozná a házasság stabilitását, és hozzájárulna a magasabb szintű családi harmónia kialakulásához. Az új házasságmodell és csalásideál megfogalmazásában csak a negatív vonatkozásokat sikerült megfogalmazni, nagyrészt azt, aminek el kell tűnnie.

Ha a házasfelek nem válnak képessé házastársi konfliktusaik kezelésé-

re, a kapcsolat szükségszerűen válással végződik. A válás akkor is újabb konfliktusok forrása, ha a kapcsolatból nem született gyermek, méginkább az, ha a házasságbonulás egyben családbomlást is jelent. Ahogyan a jogilag szentesített keretek közt együttélő család konfliktuskezelésének nem fejlődött ki mindeddig a kultúrája, ugyanúgy, vagy méginkább nem beszélhetünk a házasfelek és a szülő-gyermek közötti konfliktusok kultúrájáról a válás és a szülők különélése esetén.

A házassági és családi konfliktusok kezelésének elsajátításához a legkézenfekvőbb közeg a család lenne. A családok többségében nem ez a helyzet, mert a szülőkben megvalósíthatatlansága ellenére él a teljes harmónián alapuló család eszménye, amit a békesség és harmónia jellemez, s az egymás iránti szeretet, áldozatvállalás, kölcsönös megértés és alkalmazkodás segítségével valósítható meg. Ezen alapállásból a szülők nem avatják be gyermekeiket a konfliktusokba, s azok csak akkor szereznek róla tudomást, ha a szülők már képtelenek elrejteni ellentéteiket a kapcsolat megromlása folytán. Kettős hatás éri a gyermeket egyszerre: él benne a harmonikus család eszménye, mint megvalósítandó cél, s rögzül a szülők konfliktustűrő képessége és a megoldáshoz használt módszerek.

A családi konfliktuskezelés megfontoltabbá és eredményesebbé válásához hozzájárulhatnak különféle intézmények (főleg a nevelési intézmények), de az illetékes tudományágak, köztük az etika is. Kétségtelen, hogy a tudományos vizsgálódás és a nevelés nem oldja meg a családi disharmóniát előidéző összes okok megszüntetését. Még jó felkészítés esetén is előfordul, hogy házasságok és családi kapcsolatok zsákutcába jutnak. A mikroközösség funkcionálásának javulásához nem elégséges a belső feltételek javítása, szükség van mikrotársadalmi változtatásokra is. Szükséges a munkamegosztásból és a családi kapcsolatokból fakadó szerepek közötti ellentét csökkentése, a család anyagi feltételeinek javítása, a szülői feladatok ellátásának megkönnyítése, és mindemellett olyan makrotársadalmi feltételek teremtésére van szükség, ahol az egyén szocializációja során megtanulhatja a viszonyulási kultúrát, ahol nemcsak beosztottként végrehajtója családi, iskolai, munkahelyi feladatoknak, hanem képessé válik vállalkozásra, önmön sorsának önálló szervezésére, ezzel együtt saját maga és társai érdekeinek képviselésére, összehangolására és az objektív élethelyzetből fakadó édeprioritások felismerésére. E téren

makrotársadalmi szinten most tesszük meg az első lépéseket. Kevesebb az olyan szándék, amely a konfliktusok kikerülését célozná, s ezzel a magánszféra és a közélet szférája is változik, közösségkultúrájának szintje emelkedik. Ez a társadalmi légkör hozzájárul a családi konfliktuskezelés kultúrájának emelkedéséhez, a tolerancia erősödéséhez, a kompromisszum-készség fokozódásához, s ezzel együtt a családi harmónia megvalósításához.

J e g y z e t e k

1. MEM. 4. 361.
2. Olasz marxista filozófusok írásaiból. Bp. Gondolat
1970. 541--542.
3. Felelőtlen házasság. Ifjúsági Könyvkiadó 49.
4. I. m. 65.
5. Uo.
6. I. m. 68.
7. I. m. 73.
8. Háber Judit -- H. Sas Judit: Tankönyvszagú világ. Bp. Akadémiai
1980. 110.
9. Vö. Családi életre nevelés. Egységes jegyzet. Bp. Tankönyvkiadó
1979. 90--92.
10. Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek.
Bp. Gondolat 1979. 312.
11. I. m. 314.
12. Bender Katalin: Közösségkultúra. Ifjúsági Szemle 1987.3. 90.
13. I. m. 94.
14. Cseh-Szombathy László: A házastársi konfliktusok szociológiája.
Bp. Gondolat 1985. 98.
15. I. m. 66.
16. Lásd e kérdésről részletesen: Gáspár Judit -- F. Várkonyi Zsuzsa:
Két második nem. Valóság 1985.7.

17. I. m. 72.

18. Cseh-Szombathy László i.m. 57.

19. I. m. 63.

РЕЗЮМЕ: (Семейная гармония и семейные конфликты) Гармоничный идеал семьи по пониманию марксистской этики отличается от других идеалов семьи тем, что осуществление его зависит от изменений общественных отношений. В процессе социалистического развития понимание изменений семейных отношений тоже связывалось с иллюзиями. В начальном периоде развития социалистического общества возникло понимание о бесконфликтных семейных отношениях. Но при возрастающей тенденции числа разводов считается необходимым переизлагать сущность гармоничной модели семьи, центральной проблемой которой должен быть подход к конфликтам и решение конфликтов. В наши дни в социалистическом обществе возникают такие коллективы, которые содействуют познанию и осуществлению личных интересов, на основе которых возможно компромиссное решение конфликтов, решение семейных конфликтов и гармоничной семьи.

HOLLÓNÉ KACSÓ ERZSÉBET--DEMIETER ANDRÁS

EGYENSÚLYI ZAVAROK, FESZÜLTSEGEK A FOGLALKOZTATÁSBAN

(Néhány újkeletű foglalkoztatási probléma bemutatása Heves megyei példák felhasználásával)

Bevezető

A foglalkoztatásipolitikánk célrendszerének középpontjában mindig a teljes foglalkoztatás megvalósítása szerepelt. E fontos társadalmi-gazdasági követelmény tartalma az elméletben és a gyakorlatban is többször módosult a társadalmi-gazdasági feladatok változásának megfelelően.¹

Gyorsan változó társadalmi-gazdasági valóságunk viszonyainak a teljes foglalkoztatottság azon értelmezése felel meg, amely egy globális és strukturális egyensúlyi állapot együttes érvényesülését jelenti. E megfogalmazásban az a követelmény is meghúzódik, hogy a munkaképes korúak nem egyszerűen munkát végeznek, hanem a képzettségüknek megfelelő a foglalkoztatásuk a gazdaság számára rendelkezésre álló munkahelyeken. Ez nem jelent természetesen abszolút teljes foglalkoztatást a gyakorlatban, hiszen "valóságos gazdasági rendszerben" sohasem létezhet ilyen szigorú összhang. Az ún. abszolút teljes foglalkoztatásra törekvés nem is lehet társadalmi-politikai cél.

Tehát ha a gazdaságirányítás a teljes foglalkoztatottság korszerű értelmezésének megfelelő gyakorlatot kíván érvényesíteni, számolnia kell azzal, hogy a társadalom munkaképes tagjainak egy részét időszakosan nem tudja a fentiekben megfogalmazott követelményeknek megfelelően -- racionálisan -- foglalkoztatni.

A szakmastruktúra és munkahelyi struktúra bonyolult kapcsolatrendszerének részletesebb elemzése nélkül is belátható, hogy mindig vannak a társadalomban olyan csoportok, akik foglalkoztatása adott időpontban és adott struktúrában nem célszerű, s ezért szükséges, hogy tevékenységet

váltsanak, vagy arra felkészüljenek. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk ugyanis a termelőerők fejlődésének természetesen következő következményét, nevezetesen azt, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés kisebb-nagyobb strukturális változásokkal jár együtt. A tudományos-műszaki fejlődés változásai kikényszerítik a munkahelyi struktúra megváltozását, ez maga után vonja a szakmastruktúra megváltozását is, amelyet a foglalkozási struktúrának kell folyamatosan közvetítenie. A munkaerő szakmai-képzettségi struktúrájának munkahelyi struktúra által determinált kívánatos változása nem következhet be azonnal, hiszen a szakmai-képzettségi szerkezet módosítása időigényes. Ezért a fejlődés adott fázisában szükségképpen eltérő a munkahelyek által igényelt és a rendelkezésre álló munkaerő képzettségi struktúrája. Még egy kiegyensúlyozott fejlődés esetén is fennáll az előbb jelzett struktúrák közötti inkongruencia, amely mindig feltételezi az aktív munkaerőállomány egy részének nem a képzettségének megfelelő foglalkoztatását, illetve bizonyos munkavállalói csoportok két munkahely közötti tartózkodását. Gyors változások, illetve dinamikus fejlődés időszakában ez utóbbi csoport aránya természetesen növekedhet.

Az már más kérdés, hogy az éppen két munkahely között tartózkodókat hogyan nevezzük: munkanélkülieknek avagy nem; vagy csupán súrlódásos vagy strukturális munkanélküliek jelzőkkel illetjük őket.

E területen ma még elég nagy az elméleti és ideológiai tisztázatlanság. Sokszor ideológiai megfontolások miatt -- mely a munkanélküliséget és a teljes foglalkoztatottság elvét egymást kizáró fogamakként kezeli -- a gazdaságirányítás nem veszi kellő súllyal figyelembe a szóban forgó struktúrák közötti korábban ismertetett törvényszerűségeket, s ezért a két munkahely között tartózkodók gondjának enyhítésére csak tüneti kezelésnek megfelelő gyógymódokat érzékelünk az állam részéről. Hiszen ha nincs munkanélküliség -- ezen ideológia szerint --, akkor ennek kezelése nem jelentkezik állami feladatként.

Véleményünk szerint akárhogyan nevezzük is az egyre növekvő számú két munkahely között tartózkodók táborát, az államnak létezésükkel számolnia kell, s vállalnia olyan intézményrendszer létrehozását, amely alkalmas e csoport -- erősen eltérő okokra visszavezethető -- gondjainak differenciált kezelésére.

Az államnak tehát a 60-as és 70-es években gyakorolt foglalkoztatás-

politikájához képest új szerepet kell vállalnia éppen a teljes foglalkoztatottság biztosítása érdekében. Már jelenleg is kimutathatók foglalkoztatási feszültségek, amelyek ugyan még többnyire nem a struktúraátalakítás-hoz kötődnek, hanem elsősorban a szakképzetlen rétegekre kiterjedő foglalkoztatási problémákként mutatkoznak. A kormány által meghirdetett társadalmi-gazdasági megújulási program ún. stabilizációs szakaszában arányuk -- a maihoz képest feltehetően -- még nőni is fog. De perspektivikusan szemlélve, a stabilizációs szakasz után várható drasztikusabb szerkezeti módosulások a foglalkoztatásra fokozottabban kihatnak, még a jelenleginél megfelelőbb szakmunkaerő-tervezés esetén is.

E tanulmány célja egyfelől annak alátámasztása -- főleg Heves megyei vizsgálatokra építve --, hogy a tartósan munkát keresők (a már most is munkanélkülinek számítók) elhelyezése, róluk való gondoskodás több problémát és egyben feladatot takar, mint amennyit a jelenleg funkcionáló intézményi rendszer magára tud vállalni. Másfelől, a tanulmány végén a következtetéseink alapján szeretnénk néhány javaslatot tenni, illetve a már meglévő elképzelések közül néhányat megerősíteni a jövőbeni foglalkoztatási feszültségek orvoslásával kapcsolatban.

I. A foglalkoztatás globális egyensúlya

A munkaerőkereslet és -kínálat globális összhangjának megítéléséhez a statisztikai kimutatásokat alapul véve megnyugtató kép tárul elénk. Országosan és globálisan változatlanul érvényes a teljes foglalkoztatás elve és gyakorlata, mivel a munkára jelentkezőknek több állást is kínálnak a munkaerőközvetítők. Az alábbi táblázat adatai országosan és Heves megye vonatkozásában is ezt tükrözik.

Munkaerőkereslet és -kínálat összevetése

1. tábla

Időszak	Bejelentett betöltetlen álláshelyek száma (db)		Munkaviszonyban nem álló állást keresők száma (fő)	
	Országos	Heves megye	Országos	Heves megye
1986. II. n. év	75 434	2 526	4 613	314
1987. II. n. év	60 877	2 195	9 188	542

Az adatok forrása: A munkaerőpiac keresleti és kínálati jellemzői a munkaerőközvetítés információi alapján 1987. II. negyedév (gyorsjelentés).

A globális munkaerőhelyzetre tehát még mindig a munkaerő iránti túlkereslet a jellemző. Sőt, a munkaerőkínálat növekedése, s vele szemben a munkaerőkereslet csökkenése -- amely nemcsak a jelzett rövid időszak alatt mutatkozik, hanem a 80-as évek elejétől tapasztalható -- látványosan az egyensúly javulása irányába való elmozdulást tükrözi. Valójában a helyzet sokkal ellentmondásosabb, ugyanis a munkaerőkereslet-kínálat struktúráját tekintve -- állománycsoportonként, szakmánként s főként területenként -- erősen eltérő. Ez nemcsak országosan, hanem megyénk szintjén is jellemző, sőt a feszültségeknek speciális vonásai is felfedezhetők.

II. A foglalkoztatás strukturális feszültségének néhány kérdése

1. A női munkavállalók problémái

A sajátos vonások egyike, hogy megyénkben az aktív keresők létszámán belül az országos átlagnál magasabb a nők aránya (47 %). A munkát keresők zöme is női munkavállaló, számuk meghaladja a férfiakét, s a vállalatok női munkaerőben megnyilvánuló igényét. További feszültségforrás, hogy 50-60 %-uk szellemi munkakörben kíván elhelyezkedni (a többnyire szakmával

nem rendelkező érettségizettek), miközben a vállalatok nők iránti munkaerőigényének csupán 17--20 %-a a szellemi munkakör (többnyire ügyintézői, ügyviteli munkakör).

Megyeinkben különösen, de országosan is nagyon magasnak tekinthető a nők gazdasági aktivitása. A nők ilyen nagyarányú foglalkoztatása látszólag igen pozitívnak tekinthető, mert úgy tűnik, hogy -- többek között -- ez a női egyenjogúság nagy vívmánya. Viták tárgyát képezi annak eldöntése, hogy szükség van-e ilyen nagymérvű foglalkoztatásukra.

Véleményünk szerint nincs! Már a jelenlegi elhelyezkedési gondjaik is utalnak arra, hogy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szakmátlanok s hasonlóképpen a gimnáziumokban érettségizettek -- gyakorlatilag szakmával nem rendelkezők -- nem, vagy nehezen tudnak megfelelő munkát találni. A már foglalkoztatott nők jelentős része sem vállalna teljes munkaidős tevékenységet, ha részmunkaidős foglalkozásra szélesebb körben nyílna lehetőség. "Nyilvánvaló azonban az is, hogy a foglalkoztatás pazarló jellege a nőket ugyanúgy érinti, mint a férfiakat -- a feladatokat egyéb gazdasági feltételek megléte esetén ... kisebb létszámmal is el lehetne látni."²

Tehát ha népgazdasági szinten elmozdulások történnének a hatékony foglalkoztatás javulása irányában, akkor többen teherlenének eleget, sokuk által szívesebben vállalt ún. "hagyományos szerepüknek". Népgazdasági szintű hatékonyságjavulás mellett e szerepkör társadalmi elismerésének forrásai is megerősödhetnek. Ez irányba való elmozdulás azért is sürgető, mert a nők jelenlegi családgondozói, gyermeknevelési tevékenységét a társadalom intézményei nem tudták és nem is tudják egyenértékűen átvállalni.

A későbbiekben visszatérünk arra, hogy e gyakorlat megvalósulása semmiképp sem a "vissza a főzőkanálhoz" elvének és gyakorlatának visszaállítását jelentené, hanem jelentős hányaduk számára későbbi, jobb pozícióból való -- egyéni és népgazdasági igényeknek egyaránt jobban megfelelő -- munkavállalás lehetőségét is.

2. Szakmáncénti, állománycsoportonkénti eltérések

A munkaerőkereslet-kínálat szakmáncénti, állománycsoportonkénti eltérései strukturális feszültségeket jeleznek, amelyek a fő jellemzőket tekintve megegyeznek az országos tendenciákkal.

Nézzünk meg egy, a vállalati munkaerőkereslet szerkezetét illusztráló több forrás alapján összeállított, s kis mértékben korrigált -- statisztikai táblázatot.

A vállalati munkaerőkereslet állománycsoportonkénti szerkezetének és az aktív keresők állománycsoportonkénti struktúrájának összehasonlítása (1987. I. félév)

2. tábla

Állománycsoport	Betöltetlen álláshelyek (A vállalati munkaerőkereslet szerkezete)		Aktív keresők megoszlása
	Országosan	Heves megyében	Országosan
Szaktmunkás	52	53	31
Betanított munkás	22	23	27
Segédmtmkás	16	16	12
Szellemi foglalkozású	10	8	30

Az adatok forrásai: Vértes Csaba: Nem vaklárma. HVG. 1987. okt. 8. Heves megyei munkaerőközvetítő iroda statisztikai adatai.)

Az üres munkahelyek több mint felére szaktmunkásokat kívánnak felvenni a vállalatok, tehát felfedezhető az a törekvés, hogy a munkáltatók a szaktmunkások javára kívánják módosítani a munkaerőállomány szerkezetét. E táblázatból a segédmtmkásokra vonatkozóan még a létszámarányukhoz viszonyított nagyobb kereslet tűnik ki. Az idő függvényében azonban a különösebb szaktképzettséget nem igénylő munkaterületeken a kereslet csökkenését tapasztaljuk. Heves megyében például az összes munkaerőigényen belül

a segéd- és betanított munkaerőigények a két évvel ezelőtti 53 %-ról kb. 40 %-ra³ estek vissza. Tehát megfigyelhető bizonyos vállalati törekvés a munkaerő minőségi cseréjére.

A munkát keresők szakmai összetétele és munkahelyek iránti igénye, illetve a vállalatok által felkínált munkalehetőségek erősen eltérnek egymástól, ez országos adatok alapján a következőképp jellemezhető.

A munkerő-közvetítő szervezetnél bejelentett betöltetlen álláshelyek és a munkaviszonyban nem álló álláskeresők állománycsoportonkénti megoszlása (1987. II. n. év)

3. tábla

Állománycsoport	Bejelentett betöltetlen álláshelyek megoszlása (%)	Munkaviszonyban nem álló álláskeresők megoszlása (%)
Szakmunka	51,9	14,6
Betanított munka	22,3	17,7
Segédmunka	15,7	54,9
Szellemi foglalk.	10,1	12,8
	100,0	100,0

Az adatok forrása: A munkaerőpiac keresleti és kínálati jellemzői a munkaerő közvetítés információi alapján (gyorsjelentés)

A munkavállalók tehát -- szemben a vállalati munkerőigénnyel -- elsősorban segédmunkára jelentkeznek, illetve arra alkalmasak. A szellemi munkaköröket is többen választanák, mint amennyire szükség lenne. Ez a nagymértékű eltérés a munkaerőkereslet és -kínálat állománycsoportonkénti szerkezete között még akkor is feszültségeket okoz, ha tudjuk, hogy a vállalati munkaerőkereslet abszolút adatokkal mérve többszöröse a munkát keresők számának.

Gyakorlatilag azonban már gondot okoz az utóbbi évben több megyében (pl. Borsod, Szabolcs, Szolnok és Vas megyében) -- tartósan vagy időszakosan -- a képzettséggel nem rendelkezők elhelyezése. A Heves megyei helyzetképet -- országos adatokkal összevetve -- a következő táblázat mutatja.

A munkaerő-közvetítő szerveknél megjelenő, egy munkaviszonyban nem álló álláskeresőre jutó álláshelyek száma állománycsoportonként

4. tábla

Megnevezés	Negyedév	Egy munkaviszonyban nem álló álláskeresőre jutó álláshelyek száma			
		Összesen	e b b ő l		
			Betanított munkás	Segéd-munkás	Szellemi foglalkozású
(Országos)	1986.IV.	10,5	16,0	2,9	7,9
(Össz.)	1987. I.	5,5	7,0	1,4	6,2
	1987.II.	6,6	8,3	1,9	5,1
Heves megye	1986.IV.	4,1	8,1	1,8	3,0
	1987. I.	2,5	3,2	0,7	2,7
	1987.II.	4,0	7,0	1,6	2,6

Forrás: A munkaerőpiac keresleti és kínálati jellemzői a munkaerőközvetítés információi alapján (gyorsjelentés)

A táblázatból kitűnik, hogy valamennyi állománycsoport esetén megyénk álláshelykínálata a munkát keresők számához viszonyítva az országos átlag alatt van. A hányados azt mutatja, hogy az adott állománycsoportra vonatkoztatva a kereslet hányszorosa a kínálatnak. Ilyen értelemben megyénknek nézve elmondható, hogy a munkaerőpiaci viszonyok kiegyenlítettebbek. Viszont 1987. I. negyedévében átmenetileg megjelenő 0,7-es hányados arra

utal, hogy adott időszakban a segédmunkára váróknak egy álláshely sem jutott! Hosszabb idő távlatában ez a tendencia -- a segédmunkára jelentkezők nehezebb elhelyezhetősége -- méginkább jelentkezni fog. Részben azért, mert az előrejelzések szerint lényegesen megváltozik a foglalkoztatás szerkezete. "Jelentősen nő a szakmunkások száma és aránya, ennél jobban csökken a segédmunkások iránti igény. Kisebb mértékben csökken -- néhány területtől eltekintve -- a betanított munkások iránt várható kereslet."⁴

A jelzett tendenciának megfelelő változás jelei -- mint már utaltunk rá -- ma is mutatkoznak, s a későbbiek során -- ha a kívánt szerkezeti átalakítások nagyobb léptékben beindulnak -- az állománycsoportonkénti átrendeződések erőteljesebben megvalósulnak. Másrészt azért is fokozódik a segédmunkaerő foglalkoztatásának gondja, mert a kínálati oldalon "... nem csökken, sőt az általános iskolát most elhagyó nagylétszámú korosztályoknál növekszik azok száma, akik nem fejezik be általános iskolai tanulmányaikat. Vagyis újratermelődik -- és most bővítetten -- a potenciális segédmunkásgárda."⁵

3. Területi feszültségek

A meglévő foglalkoztatási feszültségeket tovább fokozzák a mikrokörzetenkénti munkaerőkeresleti-kínálati eltérések.

A gazdaságilag elmaradott területeken általában munkaerőtúlkínálat mutatkozik. Az OT felmérései szerint gazdaságilag elmaradottnak hét megyéből 23 térség tekinthető, de megyénk települései közül e körbe nem voltak be egyet sem. Ennek ellenére megyénk északi és déli térségeiben van munkaerőtartalék. E térségek megyei viszonylatban gazdaságilag elmaradottnak tekinthetők. Relatív elmaradottságukra utal a kedvezőtlen termőhelyi adottság, az infrastruktúra gyengébb színvonala, alacsonyabb iskolázottsági-képzettségi színvonal. Ez utóbbi összefügg azzal, hogy e térségekben az országos átlagnál magasabb a cigány lakosság aránya, s iskolázottsági színvonaluk -- az elmúlt évtizedekben tapasztalható javulás ellenére -- az átlagostól még számottevően elmarad.

A megye e körzeteiben -- különösen a déli körzetben -- az elmúlt 20

évben jelentős iparfejlesztés valósult meg, ennek ellenére a foglalkoztatási gondok nem enyhültek. Az északi térség munkahely-ellátottságának alacsony színvonalára utal például, hogy a körzetben lakó aktív keresők aránya mintegy 30 %-kal⁶ haladja meg a körzetben dolgozók arányát.

Tekintettel arra, hogy az aktív népesség jelentős részének lakóhelye és a rendelkezésre álló munkahelyek területileg eltérnek egymástól, természetes jelenség az ingázás. "Jelenleg a keresők 38 %-a ingázik, 85 %-uk a megyén belül. Ezzel a nagyságrenddel a megyék élvonalába tartozunk."⁷ (A vonzásközpont elsősorban Eger, ahol 40 %-kal többen dolgoznak, mint laknak. Hasonló Gyöngyös és néhány község: Visonta, Sirok, Béalapátfalva, Egercsehi és Füzesabony munkaerő-feltevő képessége is.)

Ezentúl jellemző a megyén kívülre történő ingázás is. "Hevesből más megyékbe ingázók száma már több mint kétszerese a megyébe bejáróké-
nak".⁸ Zömük többnyire Úzdon, Salgótarjánban, Borsodnádásdon talál ké-
pességének, igényeinek megfelelő munkalehetőséget. Tehát összességében a
megyére a munkaerő-leadó pozíció jellemző.

Az előzőekből adódóan -- az új munkahelyek gyengén ellátott körzetek-
be telepítésére irányuló törekvés ellenére -- a foglalkoztatási feszült-
ségek fokozódására kell megyei szinten is számítanunk. Ennek oka az a
szerkezetátalakítási szándék, amely megjelent a megyén kívüli körzetek
(ózdí, borsodnádásdi és nógrádi üzemek) termelésének átalakításában, il-
letve visszafejlesztésében, amely munkaerőlétszám leépítésével jár
együtt. Ez a lépés Heves megyei munkahely igényt indukál várhatóan, mert
reálisan, joggal számolni kell a korábban e területekre ingázók "hazai"
munkahely igényeivel.

A leírtak alapján érzékelhető, hogy megyénk munkaerő kereslet-kínála-
ti strukturális feszültségei ma még nem elsősorban a munkahelyi és szak-
masztruktúra eltéréseiből adódnak, hanem területi (mikrokörzetenkénti) el-
térésekben mutatkoznak.

Ezzel kapcsolatban megjelent a hír a HVG hasábjain,⁹ hogy több
olyan munkaerőpiaci körzet is kialakult az országban az utóbbi időben,
ahol a munkaerőkereslet alatta marad a kínálatnak. Megyeszékhelyünket is
ilyen körzetként emelte ki a sajtó. Információjának (valószínűsíthető)
alapja a Munkaügyi Információs Központ gyorsjelentése, amely a Munkaerő-
közvetítő Irodák adatai alapján állította össze jelentését. E gyorsjelen-

tés szerint Egerben 143 munkát keresőre mindössze 113 álláshely jut, tehát ezek szerint e körzetben már a globális összhang is felbomlott, tekintettel arra, hogy a munkát keresők száma meghaladta a betöltetlen helyekét.

Ezen adatok és a korábbi -- a Munkaközvetítő Irodák információi alapján készített -- táblázatok adatainak reális értékeléséhez -- anélkül, hogy azok valódiságát megkérdőjeleznénk -- szükséges néhány pontosítást tenni.

A felkínált álláshelyek száma csak a Munkaerőszolgálati Irodáknál bejelentett álláshelyeket jelzi, holott a betöltetlen álláshelyek száma ennél több lehet, mivel nem minden vállalat áll rendszeres kapcsolatban a munkaerőközvetítővel. (Értesüléseink szerint megyénk vállalatainak kb. 70 %-a tart fenn rendszeres kapcsolatot a megyei munkaerőközvetítő irodával, illetve annak kirendeltségeivel.)

Torzított az adatbázis azért is, "mert a vállalatok érdekeltek abban, hogy üres állásaik egy részét bejelentseék, de nem érdekeltek abban, hogy a betöltötteket "kijelentsék", az érdekeltség hiánya némi lustasággal ötvöződve elég ahhoz, hogy a közvetítő a neki bejelentett üres állások egy részének spontán betöltéséről ne értesüljön."¹⁰

A munkaerőt kínálók egy része szintén távol tartja magát a közvetítőktől, legnagyobb számban az ún. nehezen elhelyezhető emberek keresik fel az irodát. (Részben emiatt is élesek az állománycsoportonkénti szerkezeti eltérések (lásd 3. tábla). Ugyanakkor az ügyfélforgalom kb. felét olyan munkát keresők adják, akik munkaviszonnyal rendelkeznek ugyan, de jobb lehetőségek reményében keresik fel a közvetítőt.

Pillanatnyi állapotot rögzítő adatokból messzemenő következtetéseket levonni nem szabad, mert azok rövid időszak alatt is sokat változnak, illetve hullámzást mutatnak, részben az alkalmi munkalehetőségek, részben a munkavállalók számának időszakos hullámzása miatt. (Például a pályakezdők június--július hónapban keresik fel nagyobb létszámban az irodát.)

Tehát e tényezők figyelembevételével kell értékelnünk a munkaerőközvetítő irodáktól begyűjtött statisztikai adatokat, amelyek felhívják a figyelmet a feszültséggócokra, de annyira sohasem lehetnek pontosak, hogy egy kiragadott adat alapján megkongassuk a vészharangot. Amire az Eger

városára vonatkozó adat feltétlenül felhívja a figyelmet, az, hogy a megyeszékhelyre változatlanul nagy nyomás nehezedik az elhelyezkedési szándék oldaláról, holott a megyeszékhely addig is nagyobb foglalkoztatási feladatot vállalt magára, mint amennyit ellátni képes -- teret adva ezzel az újabb feszültségeket szülő ingázásnak. Egyébként is bizonyított, hogy csak a munkaerőközvetítéssel -- még jól működő hálózat esetén sem -- oldhatók meg ma már (s a jövőben méginkább nem) a munkaerőpiac gondjai.¹¹

III. A munkaerőközvetítő irodák szerepe

Mi az, amit a munkaerőközvetítő megoldhat? Egy kézben tarthatja, áramoltathatja adott megyére kiterjedően a munkaerő keresletre-kínálatra vonatkozó (említettük: nem teljes körű) információkat. Ezen a bázison lehet tehát a munkaerőközvetítő-elosztó szerepkörének, segítheti az időnyellegű munkafeladatok munkaerőszükségletének biztosítását; a pályakezdekők elhelyezését (a meglévő lehetőség keretei között); ún. "humán" szolgáltatások (beteggondozás, gyermekfelügyelet, nyelvoktatás stb.) szervezését is lebonyolíthatja (erre már a Heves megyei munkaerőközvetítőnél is van példa); s közhasznú munkát szervezhet, átmeneti foglalkoztatási feszültségek levezetésére. Megjegyezzük, hogy ez év júniusában Egerben is elkezdte a munkaerőközvetítő iroda a közhasznú munkavégzés megszervezését. "Mivel a munkaviszonnyal nem rendelkezők közül, a közhasznú munkát önként vállalók száma nem érte el az indulás feltételét jelentő alsó határt, július 1-én nem kerülhetett sor a közhasznú munka megkezdésére. A közhasznú munka felajánlásával azonban sikerült kiszűrni azokat, akik munkavállalási szándéka valóban komoly, míg a többiek elhelyezkedését főleg saját képességeik és lehetőségeik irreális értékelése, vagy túlzott anyagi igényeik gátolják."¹²

A munkaerőközvetítő irodák bővülő tevékenységi körének felsorolása természetesen nem teljeskörű, csak a jellemzőbb feladatok kiragadására vállalkozhattunk -- illusztrálva az irodák széleskörű tevékenységét. Ugyanakkor ezzel a tevékenységi kör ismertetéssel azt is érzékeltetni

szeretnénk, hogy a munkaerőközvetítő legjobb szándéka mellett sem tudja az elhelyezkedni kívánók valamennyi problémáját megoldani. Nem tud az adott területen üres álláshelyet teremteni; nem tud, de nem is tudhat a munkaerő kereslet-kínálat szerkezeti eltéréseire érdemben hatni; a nehezen elhelyezkedők gondjait nem képes (mert nemcsak e szerv feladata) differenciáltan kezelni.

Kik tekinthetők napjainkban ugyanis nehezen elhelyezhetőknek? (Számarányukat tekintve megyei szinten az 542 fő munkaviszonnyal nem rendelkező állást kereső közül 80 fő (kb. 15 %) e kategóriába tartozik.) Ide sorolhatók a szakképzetlenek, a gimnáziumokban végzett szakképzetlenek is; az egészségi problémák miatt nehezen elhelyezhetők; a családi okok miatt nehezen elhelyezhetők (akik sok gyerek vagy idős szülők gondozása miatt csak egy műszakos munkát vállalhatnak); akiket a munkahelyek többszöri közvetítés ellenére nem szívesen fogadnak (munkakerülők, börtönviseltek, rendőri felügyelet alatt állók stb.); és számos egyéb ok miatt (válogatósak, irreális igényekkel rendelkezők) nehezen munkába állíthatók.

Látható, hogy a nehéz elhelyezkedésnek meglehetősen sokféle háttere van. Nyilvánvaló, hogy a munkaerőközvetítő irodák nem vállalhatják teljes egészében magukra azokat az oktatáspolitikai, szociálpolitikai, nevelési stb. feladatokat, s olyan problémák megoldását (pl. cigánykérdés), amelyeket a társadalom a mai napig nem tudott megfelelően orvosolni. Ha e sokrétű problémakörrel a munkaerőközvetítő szervezet nem tud teljes egészében megbírkózni, akkor kinek, mely szervezetnek kell vállalniuk a munkaerőpiac feszültségeinek levezetését?

Véleményünk szerint részben a meglévő intézményrendszer korszerűsítése, de főként az állam -- a teljes foglalkoztatottság megvalósításához kötődő -- újfajta szerepvállalása hozná meg a kívánatos megoldást.

IV. Következtetések, megoldási javaslatok

1. A jelenlegi munkaerőközvetítés intézményrendszere korszerűsítésre szorul.

- Jelenleg túlzott mértékben megyecentrikus az adatközlés, feldolgozás,

információáramoltatás nem lépi túl a megyehatárokat. (Néhány megyékkel kapcsolatos koordinációs problémára már korábban utaltunk.) Ehhez természetesen megfelelő számítógéppark, kiépített információs csatorna, s koordinációs központ szükséges. (Ez természetesen önmagában nem elegendő, mert például a lakáshelyzet jelenlegi megoldatlansága sem segíti elő kellőképpen a munkaerő kívánatos területi mobilitását.)

- Precíz, naprakész információs kapcsolat kiépítése szükséges valamennyi vállalattal, amely nemcsak a betöltetlen s már betöltött álláshelyekről jelentene kölcsönös informálódást, hanem olyan információk rendelkezésre bocsátást is tartalmazná, amely lehetővé tenné, hogy a "szerződő felek" (vállalat és munkavállaló) még a munkahely betöltése előtt kölcsönösen megismerjék egymást.
- Erősíteni kell a munkaerőközvetítők szolgáltató szerepét a beiskolázás, a továbbképzésre vonatkozó információk áramoltatása, s az ezzel kapcsolatos tanácsadói rendszer kiépítése vonalán is. (Úgy tapasztaltuk, hogy ez ügyben már történtek kezdeményezések. Ilyennek tekinthető a Heves megyei Pályaválasztási Tanácsadó csoport és a megyei Munkaügyi Szolgáltató Iroda egységes szervezetbe történő integrálásának terve.)

2. Az államnak a munkanélküliség kezelésére új eszközszerrendet kell bevezetnie.

- Mindenekelőtt a női munkaerővel kapcsolatban a jelenlegi GYES, illetve GYED rendszerét új alapokra kellene helyezni. Állampolgári jogon az otthoni gyermekneveléssel együtt járó munkavégzést a gyermek három éves kora után is -- legalább az általános iskola kezdetéig -- központi forrásokból rendszeresen díjazni kellene, előzetes munkahelyi kötöttség nélkül is. Ennek nagy haszna lenne a családi élet harmonikusabbá tétele szempontjából, ugyanakkor enyhítené az amúgy is nehezen bővíthető és költséges, erősen támogatott gyermeknevelő intézményekre (bölcsőde, óvoda) eléggé hullámzó mértékben nehezedő nyomást. Szerintünk ez társadalmi szinten még költségmegtakarítást is eredményezhetne. Hasonló elismerésben részesülhetnének az idős szülőket gondozó nők is, mentesítve a kórházi és szociális intézmény-hálózatot. Most térünk ki arra, hogy ez a rendszer semmiképp sem a "vissza a fakanálhoz" elv megvalósítását jelentené, mert e mellett a nők -- jövedelemkiegészítés és a

szakmájuk gyakorlása céljából -- részmunkaidőben, illetve a jelenleginél szélesebb körű bedolgozói rendszerben nagyobb számban lennének foglalkoztathatók.

Természetesen e rendszerek (részmunkaidő, bedolgozói rendszer) a jelenleginél "keményebb" feltételek mellett működhetnek, csak a valóban elvégzett munka jogosítana a megfelelő díjazás kifizetésére. Azok a nők, akik ezen időszakot továbbtanulással, továbbképzéssel, esetleg új szakmára átállással szeretnék kitölteni, megfelelő, erre ösztönző további támogatásban részesülnének, ami biztosítaná későbbi magasabb szintű, a társadalomnak is megfelelő kvalifikációval történő munkába lépésüket. Szerintünk a nők jelentős része választaná az előbb jelzett utakat. Ugyanakkor azt is jelezni kívánjuk, hogy ez a jelenleginél racionálisabb, hatékonyabb foglalkoztatás mellett, és a társadalmi munka a jelenleginél sokkalta jobb szervezése révén valósulhatna meg.

- A jelenlegi eszközrendszer nem gondoskodik azokról sem, akik szakmátlanok (akár érettségizettek, akár nem) és nem tudnak emiatt első ízben a munkaerőpiacra belépni. Semmilyen segélyhez, támogatáshoz nem jutnak, sem megélhetésüket, sem képzésük anyagi feltételeit biztosítani nem tudják, mert az érvényben lévő átképzési támogatás rendszere csak a már munkaviszonnyal rendelkezőkre vonatkozik. Számukra feltétlenül -- nevezük munkanélküli segélynek, vagy továbbtanulási segélynek -- az alapvető megélhetési feltételeket biztosító összeget kellene folyósítani. Ennek lehetne progresszív változata, ha a munkaerőigényeknek megfelelő irányban tanul tovább (pl. hiányszakmára képezi magát), illetve folyamatosan csökkenő (degresszív) változata, ha a pályakezdő a "kivárás", a "majd csak akad munkahely" mellett dönt.
- Azok számára -- akiknek adott időszakban adott struktúrában munkájára nincs szükség -- de átképezhetők, és vállalják is azt, természetesen olyan összegű átképzési segélyt kellene az átképzés idejére folyósítani, hogy a korábbihoz képest anyagi hátrányok -- a megfelelő feltételek teljesítése esetén -- ne érijék őket.
- Tisztában vagyunk azzal, hogy vannak olyan munkavállalói csoportok, akik nem képezhetők át vagy idős koruk, vagy iskolázatlanságuk miatt. Az idősebbek körében a korkedvezményes nyugdíjjal kapcsolatos -- már ma is ismert -- elképzelések tekinthetők járható útnak. A fiatalabb szak-

mátlanok elhelyezésére maradnak az ún. munkahelyteremtő beruházások, a közhasznú munkák, vagy a hosszabb ideig tartó segélyezési rendszer. Lényeg az, hogy mindenképp "ki kell őket emelni" a versenyszféra vállalataiból, mert a hatékony foglalkoztatásnak ellentmond a vállalatokra áthárított "erőszakolt" foglalkoztatásuk.

- A felsoroltakon túl -- teljesen más jellegű okokból eredően -- ide tartoznak társadalmunk megváltozott munkaképességű tagjai, legalábbis annyiban, amennyiben foglalkoztatásuk nagyobb körülményt igényel. E réteg esetében is mindenképpen felül kell vizsgálni az érdekvédelmi szervezeteik, a gazdálkodó szervezetek és az állam megreformált intézményrendszerének új kapcsolódási lehetőségeit.¹³

A felsorolt elképzelések azt feltételezik, hogy az állam elismeri a hamis ideológiától mentes munkanélküliség tényét, amiből adódóan a foglalkoztatási feszültségek során felmerült bármilyen jellegű segély automatikusan biztosított minden állampolgár számára, aki önhibáján kívül kerül olyan helyzetbe, hogy nem tud résztvenni a társadalmilag szervezett foglalkoztatásban. Ezeknek az intézkedéseknek az anyagi alapját teremtené meg 1988-tól a kormány Foglalkoztatási Alapja, a költségvetésből finanszírozott -- jelenleg tervbe vett -- 1,2 md forint összeggel.

3. Az állam új szerepvállalásának az intézményrendszer átalakításán túl elsősorban abban kell testet öltenie, hogy erejét, a gazdálkodó szervek működését valóban meghatározó, ún. "kemény költségvetési korlát" feltételrendszerének megteremtésére összpontosítsa, mert a foglalkoztatási problémák zöme a gazdaság jelenlegi működési zavaraira vezethető vissza. Ha a vállalatok fejlődési lehetősége saját erőfeszítéseik függvényében alakul, akkor ennek érdekében törekedni fognak erőforrásaik -- így a munkaerőforrás -- racionális felhasználásra is. Ilyen feltételek mellett az államnak át kell vállalnia azokat a foglalkoztatáspolitikai feladatokat, amelyeknek tervezése, kezelése, összehangolása a fejlődéssel együtt járó társadalmi konfliktusok levezetése, semmiképpen sem egyeztethető össze a racionális gazdálkodói magatartással, s amelyeket korábban a vállalatokra adminisztratív eszközökkel kényszerített, vagy a szabályozó rendszer által ösztönzött. Így a színvonalában vagy struktúrájában nem megfelelő munkaerőállomány átmeneti, vagy hosszabb ideig tartó problémáit neki kell

orvosolnia, ami nemcsak feladat átvállalást, hanem a várható, új helyzetnek megfelelő -- munkanélküliséggel összefüggő -- új feladatok felvállalását is jelenti.

J e g y z e t e k

1. Lásd részletesebben: Galasi Péter--Tímár János: Kormányzati foglalkoztatáspolitikai -- vállalati munkaerőpolitika. Gazdaság 1985. 3.
2. Berki Erzsébet--Vass Dezső: Gazdaságpolitika és foglalkoztatás. Népszabadság 1987. április 22.
3. Tájékoztató a korszerűsített munkaerőközvetítés működésének tapasztalatairól. Heves Megye Tanács VB. Munkaügyi Osztálya Eger, 1987. augusztus.
4. Palcsóné dr. Zám Éva: Heves megye gazdasági szerkezete, munkaerőhelyezete, fejlődési perspektívái a megye szellemi potenciáljának tükrében. Heves Megyei Propagandista Eger, 1987. XVIII. 78. 18.
5. Uo.
6. Tájékoztató a megye munkaerőhelyzetéről. Heves Megye Tanácsa VB. Munkaügyi Osztálya Eger, 1987. március.
7. A foglalkoztatás megyei helyzete, a teljes és hatékony foglalkoztatás tanácsai feladatai. Heves Megye Tanácsa VB. Munkaügyi Osztály vezetőjétől. Eger, 1987. szeptember.
8. Palcsóné dr. Zám Éva i. m. 4.
9. Vass Dezső: Lyukak a hálón. HVG. 1987. október 3.
10. Fazekas Károly -- Köllő János: Elbocsátások, munkanélküliség, állami gondozás. Valóság 1985. 11. 56.
11. Lásd részletesebben: Fazekas Károly -- Köllő János i. m.
12. Tájékoztató a korszerűsített munkaerőközvetítés működésének tapasztalatairól. Heves Megye Tanácsa VB. Munkaügyi Osztálya Eger, 1987. augusztus.
13. Lásd részletesebben: Frey Mária: A reform foglalkoztatáspolitikája - a foglalkoztatáspolitikai reformja. Gazdaság 1986. 3.

RESÜMEE: (Gleichgewichtsstörungen und Spannungen in der Beschäftigung /Einige Beispiele aus dem Komitat Heves/) Die stufenweise Beschleunigung unserer gesellschaftlichen Entwicklung zieht auch solche strukturelle Umwandlungen mit, die nicht nur die Wirtschaft, sondern auch alle Gebiete des gesellschaftlichen Lebens berühren. Die Änderungen spiegeln sich also sowohl in den Beschäftigungsproblemen, als auch in den auf die menschlichen Schicksale bezietenden Fragen wider.

Vollständige Beschäftigung oder Arbeitslosigkeit? Gibt es, oder wird es bei uns -- unter sozialistischen Verhältnissen -- Arbeitslosigkeit? Diese Fragen sind heute die wichtigsten probleme für den Durchschnittsbürger, deshalb kann mann auf sie sogar im Unterricht nicht verzichten, sie zu erörtern.

Diese Arbeit lenkt die Aufmerksamkeit auf den Charakter der spannungen von Beschäftigungsproblemen und versucht einige Vorschläge zur Lösung dieser probleme zu machen.

HORVÁTH ÁGNES

A NŐK ELSŐ POLITIKAI MOZGALMA A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Ha ezt a kérdést tárgyaljuk elengedhetetlen a nőknek a gazdaságban, társadalomban betöltött szerepének, jogainak vizsgálata az adott korszakban. A múlt század második felében, e század elején végbementek olyan változások, melyek napjaink életét is befolyásolják. Ezek közül -- a nagy, jó színvonalú monográfiák, összefoglaló művek ellenére is -- hiányzik néhány probléma bemutatása: pl. a nők helyzete és változása -- pedig ez az 1867-től végbement fejlődés egyik alapvető következménye volt.

A kérdés vázlatos áttekintése után röviden szólni kell a század elején működött különféle nőegyesületekről, szervezetekről. Ezek közül kiemelem a Feminista Egyesület tevékenységét, mint a század elejének egyetlen jelentős politikai nőmozgalmának tevékenységét. Bemutatásához felhasználom a korabeli kiadványok legérdekesebb részeit.

A század elejére Magyarországon is lezajlott az ipari forradalmat követő gazdasági, társadalmi változások nagy része. A kapitalizmus kialakulásával megváltozott a régi termelési rendszer, s ez Magyarországon is maga után vonta a hagyományos családi forma felbomlását. A gyárakban megjelent a legolcsóbb munkaerő a bér munkások között: a nő- és a gyermekmunkás, akiket semmilyen egyesület, szabályozás nem védett. Az első munkásegyletek szervezeti szabályzata a tagságot ahhoz kötötte, hogy a jelentkező "férfi", illetve "munkás" legyen. A közerkölcs, a közfelfogás is csak nehezen fogadta el a nők munkába állását. A női bér munka fogalmához nálunk is, mint mindenhol máshol a világon egy másik fogalom is társult: a női kiszolgáltatottság. A munkásnő rosszéletű, vagy azzá lesz -- tartotta a közvélemény.

Az erkölcsi felfogás, a szokások, előítéletek nem sokáig állhattak ellen a tőke kényszerének. A 90-es években az ipari termelés nagyobbik része már a gyárakban folyt. A statisztikai adatokból kiderül, hogy a

századforduló táján az iparral foglalkozó, kenyérkereső népesség kb. 1/5-e nő. -- Magyarországon ez az arány magasabb, mint a Monarchia többi területén -- kb. 1/3. A férfi keresők száma 3.451.215, a női keresőké 1.140.322.¹

Az ipar fejlődésével egyre fontosabbá vált a nők szerepe a termelésben. A kenyérkeresetre utalt nők egyre nagyobb tömegben árasztották el az előképzettséget nem kívánó munkahelyeket. Külön is figyelmet érdemel egy csaknem kizárólag nőknek fenntartott pálya: a házcselédség. A polgári osztály számszerű növekedésével, az életviszonyok megváltozásával számuk egyre nőtt.

Fokozatosan tudtak elhelyezkedni az értelmiségi és kereskedelmi pályákon is. Ők voltak azok a nők, akiket a közvélemény is kenyérkeresőnek, önellátónak ismer el, és el is fogadja ezt a munkát. A dolgozó nők zömét hajadonok alkotják. Így van ez a cselédeknel, akik ha összegyűjtötték a hozományra valót, hazamentek; vagy akár a tisztviselőnőknél, akiknek zöme férjhezmenéskor otthagyta az állását. Ez egy társadalmi mentalitást takar, mely egy bizonyos határig elfogadta a női munkát.

A nők munkájának, életének változását az 1910-es statisztikai közlemények alapján már pontosabban tudjuk jellemezni, visszatekintve néhol az 1900-as adatokra is. A statisztika alapján megfigyelhetjük, hogy a nők gazdaságban végzett munkája milyen mértékű (lásd I. táblázat). A kereső nők száma 2.242.617 fő. Ebből önálló 524.247 fő, tisztviselő 60.177 fő. Alkalmazotti státusban 701.089 családtagnaként, 428 művezetőként, 60.543 16 éven aluli, 433.219 16 éven felüli segéd munkásként, 15.758 tanoncként, 447.150 cselédként dolgozik.

Hogyan tudott elhelyezkedni a több mint 2 millió nő a gazdaságban? Nézzük a dolgozó nők foglalkozás szerinti megoszlását!

Az őstermelésben 1.268.930 nő talált munkát, az iparban, bányákban, kereskedelembe 322.165, a polgári, egyházi közszolgálatnál 58.999. Nap-számosként dolgozott 75.390, míg nyugdíjból, tőkéjéből élt 119.389. Több mint 3,5 millió volt a házcselédek száma, 34.289 nő pedig valamilyen egyéb munkából élt.

Ez a statisztika önmagában is jó példa lenne arra, hogy a nők többsége a szakképzettséget nem kívánó munkahelyekre tud elhelyezkedni. A férfiaknál sokkal alacsonyabb bérért kell munkába állniuk. Nem órabérben,

hanem napszámban, heti vagy havibérben dolgoztak, gyakoriak voltak a bércsonkítások, felmondási idő számukra nem volt. A munkásnőknek évtizedeken keresztül ezen körülmények javítása volt a céljuk. Az iparban dolgozóknál is sokkal rosszabb helyzetük volt a mezőgazdaságban foglalkoztatott nőknek, pedig az itt dolgozók száma sokkal magasabb volt, mint az iparban dolgozóké.

Ha műveltségüket, iskolázottságukat tekintjük: 8 osztályt (régiben 8 osztály!) végzett 24.458, 6 osztályt 10.724, 4 osztályt 44.186, s a keresők között 1.289.511 nő van olyan, aki bár nem végezte el a 4 osztályt, tud írni, olvasni.

A tanulás a nő számára nehezen volt elérhető, különösen ha ez túlment a középiskola 8 osztályán. Felsőoktatási intézményekbe -- az anyagi nehézségeket nem is számítva -- csak nagy nehézségek árán juthattak be. Sokszorta nehezebb volt elvégezni a tanulmányaikat, mint férfi társaiknak, mert számukra sokkal nehezebb volt a követelményrendszer, nem is volt elég megfelelő intézmény. A középosztály lányai számára gondot jelentett, hogy zsúfoltak a tanítóképzők, de nem volt hely a végzők számára. Az egyetemi képzés is sok hátrányt tartalmazott: számos karra és szakra egyáltalán nem lehetett felvenni nő hallgatókat.

Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mi ennek a helyzetnek az oka? -- teszi fel a kérdést. "A családban, otthon végzett házimunka háttérbe szorult, a régi munkáskezek felszabadultak. A háztartási munka egy része fölöslegessé vált. ... Fölöslegessé vált a háziasszony munkája, de ezzel együtt fölöslegessé vált a háziasszony maga."²

Milyen munkát kíván a középosztály leányainak? Úvónő, tanítónő, postáskisasszony -- s ezzel be is zárja a sort, de legjobb megoldásnak azt tartja, ha visszatérnek a házimunkához. Ez nem lehetett megoldás -- a haladó polgári erők felkarolták a nőkérdésnek e pontját is. A megkülönböztetést, mely az iskola elvégzése után is folytatódott, nem tudták megszüntetni. Ha férfi és nő jelentkezett ugyanarra az állásra, akkor általában a férfi kapta meg, s fizetés tekintetében sem volt egyenlőség. Kevés az állás, kevés a nyitott pálya, és kevés a képzőintézmény. Ezt találjuk az alkalmazottaknál is. A mintegy 1,5 millió alkalmazott helyzete is rossz volt. Nem védte őket semmilyen törvény, szervezet.

Ha a politikai, kulturális szférát nézzük, ott sem jobb a helyzet. A nő részt vesz immár konkrétan a gazdasági javak újratermelésében. Ha a századfordulón a munkás kiszolgáltatott a munkaadójának, úgy a nőmunkás többszörösen kiszolgáltatott. A társadalmi gondolkodásban, a gazdasági életben nem tudatosult, hogy a családját eltartó férfi helyébe sokszor a családját eltartani képtelen férfi lépett. A kapitalista termelésben a dolgozóknak alacsony bért fizettek -- rákényszerítve ezzel a család többi tagját is a munkavállalásra. Ez a jelenség érvényes a gazdaság minden területére. A korabeli közvélemény is még hosszú ideig nem veszi tudomásul azt a tényt, hogy ez egy szükségszerű lépés volt a nők részéről, s még inkább az lett az első világháború idején. A termelésben eltöltött idő kiesik a nő számára a családi életből -- viszont a század elején semmilyen intézmény nem létezett, mely ezt a szociális ellentmondást feloldotta volna. A rossz bérek, az elbocsátástól való félelem, a munkanélküliség, a lehetőségek meglehetősen szűkre szabott határai, a nyomor, a kilátástalanság vezetett el a század elején az öngyilkosságok számának növekedéséhez. Az öngyilkosság a nők körében is egyre jobban terjedt. A kiút-talanság sokszor ért véget prostitúcióban. Ennek okaival is foglalkoznak a korabeli polgári politikusok, s alapvetően a gazdasági élet ellentmondásaiban találják meg a választ erre a problémára (pl. Bédy-Schwimmer Rózsa, Máday Andor stb.).

A házasság egyfajta megoldást jelenthetett a nők számára, de sok esetben -- évente több ezer esetben -- a házasság pusztán szerződésen alapult. A férfi hozományt, a nő eltartót keresett. Így születtek a rossz házasságok tízezrei. A nők mégis férjhez mentek, mert az volt a társadalom, a szokások által kijelölt hivatásuk.

A politikai jogok legfontosabbikával, a választójoggal csak a társadalom kis része, töredéke rendelkezett. A törvény differenciált az állampolgárok között. Csak az lehetett választó, aki a 30. életévét betöltötte, hosszabb ideig egy helyen lakott, legalább évi 21 korona egyenesadót fizetett. Ennyi adót kétkézi dolgozóra még a legjobb szakmunkásra sem róttak ki. A nőknek 1918-ig egyáltalán nem volt választójoguk. Nem voltak választók, sem választhatók. Az 1848. évi V. tc. 2. §-a világosan kimondja: "Választók ... a nőket kivéve." Ezt a törvényt hagyták meg a nők szempontjából változatlanul 1918-ig. A közel 20 milliós országnak csupán

5 %-a volt választópolgár. Sem ennek az 5 %-nak, sem az ő képviselőiknek nem fűződött érdekük ahhoz, hogy a nők helyzetén változtassanak, vagy hogy egyenjogúsági törekvéseiket támogassák. Ez a helyzet korántsem magyar sajátosság, szinte minden polgári jogrendszer hasonló problémákkal volt megterhelve.

A polgári jogalkotás, ha némely esetben bizonyos visszalépéseket figyelhetünk is meg, fokozatosan kiterjesztette a nők jogait. Törvénybe foglalta ezeket, a szokásjogot is megpróbálta visszaszorítani a nők helyzetének szabályozásában. (Ez még sokáig nem sikerült.) A hagyományos értelmezésben azonban még a század elején is a "nő helyzete" címszó alatt csakis a kiváltságosok helyzetével foglalkoztak, különösen, ha politikai jogokról volt szó. Amikor Máday Andor, aki pedig haladó gondolkodású író, politikus volt, a magyar nemzet letűnt "lovagiasságát" siratja, elfeledkezik arról, hogy ott a cselekvőképeség csak a férjes nőkre terjedt ki, politikai jogokkal csak a nemesi özvegyek rendelkeztek, ugyanakkor a többi nő cselekvésképtelen volt, gyámság alatt élt, míg férjhez nem ment.

"A fejlődés során a magyar jog régi lovagiassága lelohadt. A magánjogi kiváltságok nagyon leapadtak, míg a férfiak kizárólagos politikai joga nem változott. Az utolsó évszázad folyamán a nők jogainak korlátozása és az előjogok egy részének megszüntetése következtében a férfiak osztályuralma Magyarországon nyomasztóbbá vált, mint a múltban. A mai társadalomban a nők egy osztályt képeznek, amely felett a férfiak osztályuralmat gyakorolnak..."³ Ennek a gazdasági fejlődésnek és ugyanakkor társadalmi, politikai, jogi elmaradottságnak hatására alakultak meg az első nőegyesületek a XIX. század közepén, melyek a század végére sokszínű mozgalmá szélesedtek. A társadalom eltérő helyzetű asszonyait próbálták összefogni a különböző nőegyletek, szervezetek, melyek más-más programot hirdettek.

Nemcsak Magyarországon, hanem más országokban is minden jelentősebb politikai párt igyekezett megnyerni a nők támogatását. Pártjaikat azonban nem tették nyitottá a nők számára, hanem külön női szervezeteket hoztak létre. Így volt ez a keresztény pártoktól kezdve a szociáldemokrata pártig és a polgári pártokig.

Magyarországon a XX. század első évtizedében négy nagyobb irányzat figyelhető meg a nőmozgalomban.

Az egyik a keresztényszocialista mozgalom volt, mely a legtöbb tagot

tömörítő szervezetek közé tartozott. Vallásos, jótékonyági egyesületek voltak -- a politikai jogokért való küzdelembe csak az első világháború idején kapcsolódtak be -- a Vatikán és az igen erős feminista mozgalom hatására. Az I. világháború után a II. világháborúig ez lesz Magyarországon az egyetlen életképes nőmozgalom a politikai viszonyok alakulása következtében.

A század elejének másik nagy jelentőségű és a klerikálisokhoz közelálló mozgalma a konzervatív-arisztokratikus irányzat, mely természetudományos és társadalomerkölcsi érveléssel határozta meg a nő helyét a társadalomban: "A nő alkatánál, labilis idegrendszerénél fogva alkalmatlan a házon kívüli munkák nagy részére s a társadalmi egyenlőségre."⁴ Így ez a mozgalom is a szociális problémákra koncentrált -- a politikai jogegyenlőséggel nem foglalkozott.

A nőmozgalom harmadik, hazánkban legtöbbet tanulmányozott ága, a szocialista vagy más néven munkás-nőmozgalom. A szociáldemokrata párt csak 1870-ben, a párt Elvi Nyilatkozatában ismerte el a nők egyenjogúságát, illetve tett kísérleteket a munkásnők védelmére. Szervezésük, szervezetbe egyesítésük nehezen indult meg. Az 1890-es években a szakszervezeti egyletekben jelennek meg nőmunkások, 1903-ban kezdődik meg az igazi szervezeti kiépülés. 1904. szeptember 18-án meg is alakult az első Munkásnő Egyesület. Ez az egyesület fogta össze azokat a nőket, akik olyan helyen dolgoztak, ahol nem volt szakszervezet. A szervezkedés fő formája a szakszervezet lett. A több csatornán folyó munkát össze kellett hangolni. E célból alakult 1905-ben a Szociáldemokrata Párt Országos Nőszervező Bizottsága. Ennek a feladata lett volna a szervezett tagok munkájának irányítása. A munkásnők számához viszonyítva jó a szervezettség, nagy tömegeket vonzott ez a vonal is. A mozgalom szakszervezeti jellege már utal a kitűzött célokra: elsősorban az érdekvédelmi jellegű követelések domináltak: munkaidő csökkentése, béremelés, éjszakai munka tilalma stb. -- logikus, hogy követeléseik elsősorban gazdaságiak voltak. Megfogalmaztak politikai jellegű célokat is (pl. szabadságjogok, választójog), de ezekről fokozatosan lemondtak -- a kellő időben nem tudtak kiállni mellettük.

A negyedik nőmozgalmi ág, amelyről kiemelve kell beszélnünk, a feminizmus. 1904-ben alakult meg a Feminista Egyesület, mely űrt töltött be a magyar politikai életben. A nők megváltozott helyzete politikai jogokat

követelt, de mint láttuk, ezt a küzdelmet más nőszervezetek nem vagy csak részben vállalták fel. Az egyesület alapítói polgári származású, művelt, sokoldalúan képzett, jó kapcsolatokkal rendelkező nők voltak. Vezetőik közül kiemelkedik Bédy-Schwimmer Rózsa (1877--1948), aki az egyesület egyik alapítója, eszmei és gyakorlati irányítója volt. A nemzetközi feminista mozgalomban is tekintélyes politikusként ismerték el. A magyar politikai életben is fontos személyiség volt, 1918-ban Károlyi Mihály őt nevezte ki Magyarország svájci követévé, de megbízatása csak két hétig tartott, mivel a svájci kormány nem akkreditálta. A Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején játszott szerepe miatt a Horthy-rendszer "fekete-listájára" került és emigrációba kényszerült. Az USA-ban telepedett le, ott is halt meg 1948-ban.

A mozgalom tehát polgári szervezésű volt, de a tagsági feltétel nem a származáshoz kötődött. Az egyesületnek alapszabálya szerint rendes és pártoló tagjai voltak.

"1. Rendes tag lehet minden magyar honpolgár, aki az egyesület alapelvét magáévá teszi és az egyesület munkájában részt kíván venni. A rendes tagok évente legalább hat korona tagsági díjat fizetnek félévi előzetes részletekben. A rendes tagot két tag ajánlata alapján titkos szavazással a választmány veszi fel. A rendes tagnak felszólalási, indítványozási és szavazati joga van. Választó és választható.

2. Pártoló tag lehet bárki, aki legalább évi 25 K-t fizet, vagy egyszer-mindenkorra legalább 200 K-t fizet. A pártoló tagnak csakis felszólalási joga van."⁵

Az egyesület tagjai évente vezetőséget választottak, amely a következő évben irányította munkájukat. Ez a vezetőség és maga a Feminista Egyesület sem volt férfiellenes. Bizonyítja ezt az is, hogy Márkus Dezsőt, aki ismert polgári radikális publicista volt, többször is beválasztották az ún. "tisztkarba". Ez a tisztikar vezette, koordinálta a budapesti, illetve a vidéki feminista csoportok működését. Vidéken különösen aktív volt ilyen szempontból Pécs, Nagyvárad, Kassa, Szombathely.

1910-ben alakult meg a Feminista Egyesület Ifjúsági Csoportja. Célja "... a nő minden téren való egyenjogúsítása körüli mozgalomban az ifjúságot bevonja és ifjú lelkes energiáját, előítéletektől mentes eszméit és gondolatait belevigye a feminizmusba."⁶ Az egyesületnek kiterjedt kap-

csolatai voltak: tagja volt a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének és a Nők Választójoga nemzetközi szövetségének is.

A Feminista Egyesület tevékenységében kiemelkedő szerepet kapott 1907-től megjelent lapjuk: "A Nő és a Társadalom" -- ez volt az egyesület szócsöve. Havonta tájékoztatást adott mindenről, ami a Feminista Egyesület munkájával kapcsolatos volt. Közvetítette a feminizmus külföldi eredményeit, foglalkozott gazdasági, társadalmi, politikai kérdésekkel.

Gazdaság terén a feministák egyenlő munkáért egyenlő bért követeltek. A gyakorlatban is segítettek megoldani a problémákat: állásközvetítéssel foglalkoztak (a cseléd-től a tisztviselőig) sikerrel. Legfontosabbnak a politikai jogok megszerzését tekintették, szembeszállva azokkal, akik ezt elutasították, mert a nőket "féltették a durva politikától", vagy nem ismerték fel a politika jelentőségét.

Bédy-Schwimmer Rózsa ezt írja "Politika" című cikkében: "Kisebb gondom is nagyobb annál, mondja ezer meg ezer magyar nő, aki előtt a választójog megszerzésének követelése felcsendül. Közömbösen elfordul a kérdéstől, önelégülten megelégszik az érdeklődésnek, a munkájának legparányibb körével. Ezek az asszonyok nem érzik még, mit jelent életükben a politika. Nem fogják föl értelemmel az élet és a politika között fenálló szoros viszonyt."⁷ A század elején a Feminista Egyesület volt az a szervezet, mely megpróbált mindenféle társadalmi helyzetű nőt bekapcsolni a mozgalmába úgy, hogy minden réteg számára érdekképviselőt ígért. "A kenyérkereseti munkával foglalkozó asszonyok joggal hivatkozhatnak arra, hogy a férfinál sokkal súlyosabb feladatokat teljesítenek, amikor a termelő munkán kívül még a család gondozásának felelősségteljes munkáját is végzik. A méltányosság elemi követelménye a terheknek jogokkal való kiegyenlítése.

Követeljük tehát a választójogot a proletárasszony számára egyrészt azért, mert mozgalmunk sarkalatos elve, hogy az asszonyok összességének érdekéért küzdjünk, másrészt kettős kötelességet ró ránk az a tény, hogy a proletárságot képviselő magyarországi szociáldemokrata párt nem ismeri el a nők választójog-kérésének időszerűségét. ... A magán- és közhivatalokban működő nők és egyéb pályákon dolgozó nők tízezrei az állampolgári kötelezettségek minden terhét viselik. A nő adófizető... Mi sem természetesebb, minthogy tovább nem elégedhetünk meg a kötelességekkel. A női

szolidaritás jegyében követeljük tehát a nők általános aktív és passzív választójogát."⁸

A feministák vezette választójogi küzdelem 1905-ben indult meg, és az I. világháborúig tartott. E küzdelemnek három csúcspontja volt: 1905-ben, 1908-ban és 1912-ben, amikor az országgyűlésen is fölléptek követeléseikkel.

A Feminista Egyesület ismereteim szerint nem adott ki programot, nyilatkozatot. Mégis, az 1909-ben megjelent 31 pontos cikk nyilvánvalóan betölti azt a szerepet, legalábbis a választójog követelésének indoklásában. Ezzel ugyanis minden lényeges elemet összefoglalnak a nők helyzetét és igényeit tekintve.

"Miért kell a nőnek választójog?

1. Mert a nő ugyanúgy tartozik engedelmeskedni a törvénynek, mint a férfi, kell tehát, hogy részt vehessen azok alkotásában.
2. Mert a nőt éppen úgy megadóztatják, mint a férfit, és mégsem szólhat bele az adók felhasználásába.
3. Mert a képviselők csupán a választók kívánságaival törődnek, hiszen azoktól függ mandátumuk.
4. Amíg a nő nem választó és nem választható, addig senki sem kérdezi: mire van szüksége. Úgy bánnak vele, mint a gyerekekkel, aki nem tudja, mi a jó, és mi a rossz reá nézve.
5. Mert kell, hogy a parlament a nép akaratát fejezze ki, ez pedig lehetetlen, amíg a nőket, a nép nagyobbik felét megakadályozzák akarata közvetlen nyilvánításában.
6. Mert vannak a nőnek speciális, az anyasággal kapcsolatos érdekei, ezeknek szószólója csakis ő maga lehet. Csak az tudja, hol szorít a cipő, aki viseli.
7. Mert a férfiak a nőre nézve sértő törvényeket hoztak, megkérdésük nélkül, ezeket csak a nők maguk fogják igazságosan megváltoztatni.
8. Mert a nő elől sok pályát elzártak, és a férfiaknak tartották fenn a legjobban fizetett és a legkényelmesebb hivatalokat.
9. Mert a nők előtt nyitva álló pályákra nem készítik elő őket a férfiakkal egyenlően, a törvényhozás csupán a fiúk kellő kiképzéséről gondoskodik abból a pénzből, amelyet részben a nők adója szolgáltat.
10. Mert csak a választójog segítségével teremthet a nő leányainak is

olyan kiképzési lehetőséget, aminők fiai számára fennállnak már.

11. Mert a hiányosan kiképzett nőket a legrosszabbul fizetett munkára szorítják.
12. Mert a gyerekekre vonatkozó törvények alkotásánál a nők véleménye éppoly fontos, mint a férfiaké.
13. Mert az asszonyt, mint a háztartás vezetője sújtja legjobban a drágaság, amelyet rossz vámszorzódások és magas fogyasztói árak idéznek elő.
14. Mert a családaya nem egyenjogú és nem egyenrangú a családban a férjjel.
15. Mert a törvényes anyának nincs a gyermekével szemben szülői hatalma, az apától függ, hogy mennyi beleszólást enged gyermeke sorsába az anyának.
16. Mert gyermekei előtt is megalázza a nőt az, hogy a családban a férjénél kisebb jogköre van.
17. Mert csak a nők maguk szüntethetik meg azt a jogtalanságot, hogy a családayának úgy a férfinél, mint a nagykorú hajadonnál kevesebb joga van.
18. Mert a nő, aki állítólag gyengébb, egyedül bűnhődik mindazokért a cselekedetekért, amelyekkel a férfival közösen megsértette a társadalmi szokásokat.
19. Mert csakis az anyák javíthatják meg a törvénytelen gyermekek sorsát. (Hogy a férfiak nem tudnak vagy nem is akarnak irántuk igazságosak lenni, azt megdönthetetlenül bebizonyították akkor, amidőn törvénybe iktatták, hogy a törvénytelen apa nem is rokona gyermekének.)
20. Mert a politika a családi élet minden mozzanatára érvényesíti a hatását, kell tehát, hogy a család érdekeinek védelmére a nő is gyakorolhasson hatást a politikára.
21. Mert a férfiak és nők közötti pörös ügyekben a férfiak vádlók és bírók egyidejűleg, hiszen az összes jogi pályákat kizárólag maguknak tartották fenn a férfiak.
22. Mert ha a nőnek nincs választójoga, közvetett úton ellenőrizhetetlen, ezért erkölcstelen és káros befolyást gyakorol a politikára.
23. Mert mindazokban az államokban, ahol a nők választók és választhatók (...), a politika tisztább, becsületesebb, és jobban törődik a nép

szükségleteivel.

24. Mert a magyar nők egy részének már ősidők óta követküldési joguk volt, s azt kitűnő politikai érzéssel gyakorolták. (Kossuth Lajos is mint asszonyok követe jutott a parlamentbe.)
25. Mert a mai magyar nő megkövetelheti, hogy a megalkotandó választójogi törvény -- a modern kor igényeinek megfelelően minden nőre kiterjessze az 1848-ban eltörölt politikai jogokat.
26. Mert törvényes beavatkozást, állami intézményeket és ellenőrzést igényelnek: az alkoholizmus, a szegénység, a fertőző betegségek elleni küzdelem, a gyermekvédelem és a békemozgalom.
27. Mert a választójog a legbiztosabb eszköze annak, hogy minden nő, aki komolyan érdeklődik a társadalmi kérdések iránt, hozzájáruljon e súlyos bajok gyökeres orvoslásához, ami összekoldult, összetáncolt, bázárokon gyűjtött pénzüsszegekkel nem lehetséges.
28. Mert a választójog nem öncél, hanem a védelem fegyvere olyanok kezében, akik őszintén akarják szolgálni a közérdeket.
29. Mert a nőnek, mint anyának, nevelőnek, munkásnak, adófizetőnek összes szolgáltatásaival szemben az állam még az önrendelkezés jogát sem adja meg.
30. Mert a választójog hiánya olyan megaláztatás, amelyet öntudatos, nemét megbecsülő asszony nem tűrhet meg.
31. Mert sokkal nemesebb lesz a gondtalanul élő nő élete, ha komoly ügyekkel foglalkozik, mint ha léha időtöltésre pazarolja életét."⁹

Ez a 31 pontos program összefoglalója mindazon területnek, ahol a feminizmus változtatni akart. Ez a viszonylag kis csoport helyesen ismerte fel a választójog, a politikai jogok szükségességét. Ez a követelés összhangban volt a polgári radikális mozgalom általános demokratizálási törekvéseivel. Felkarolta ezt a választójogi küzdelmet a polgári radikálisok egy csoportja (pl. Justh Gyula, Harkányi Ede), a Társadalomtudományi Társaság lapja, a Huszadik Század. 1910-ben alakult meg "A férfiliga a nők választójoga érdekében". Célja a nő választójoga eszméjének terjesztése, előadások és gyűlések tartásával, röpiratok kiadásával és minden más törvényes módon. Minden kiadványuk végére két "szavazólapot" csatoltak. Az egyikkel be lehetett lépni a ligába megfelelő összeg kíséretében,

a másikkal a nők szavazati jogáról lehetett nyilatkozni.

A választójogi harc az egyre növekvő tagság és pártfogói tábor ellenére 1912. december 31-én eredmény nélkül ért véget. Választójogot a nők nem kaptak, de a kormány számított a nők emberbaráti szociális érzelmére, segítségére a problémák megoldásában. A Feminista Egyesületnek 1913 nyarán még volt egy nagy nemzetközi rendezvénye, de a választójogért már nem tudott újra fellépni. 1914-ben megkezdődött az első világháború, s a magyar polgári demokrácia programjának értelmében 1918-ban a Károlyi-kormány megadta a nőknek a választójogot. Ezzel természetesen nem ért véget a nők politikai küzdelme, de a két világháború közti Magyarországon ezt az új harcot csak a keresztényszocialista nőmozgalom tudta felvállalni. A forradalmak után a Horthy--rendszerben a nőknek is volt választójoguk, igaz, feltételekkel, de egyidejűleg pl. Svájcban nem volt még ilyen. Hogy a két világháború között a nők politikai küzdelme keresztényszocialista irányba tolódott, éppen a feminista mozgalomnak a polgári demokratikus mozgalommal való összeköttetésével magyarázható. Maradt ugyan egy kis csoport Vámbéry Melani vezetésével, de elődeihez hasonlítva e csoport működése igen szerénynek mondható.

I. táblázat: A nők foglalkozás szerinti megoszlása 1910-ben

F: MSK ÚJ 56. kötet. Bp. 1911. 2--9.

Foglalkozási terület	Önálló	A l k a l m a z o t t				Segéd munkás		Tanonc	Cseléd, szolga	Egyéb	Összes-kereső
		Tisztviselő	Családtag	Művezető		16 éven aluli	16 éven felüli				
I. Űstermelés	260.565	57	680.365	--	38.388	265.233	--	24.322	1.008.308	1.268.930	
II/A. Bányászat, kohászat	28	50	7	5	293	711	--	55	1.071	1.140	
II/B/a. ipar	85.569	6.396	7.955	338	16.670	83.128	15.200	28.171	151.419	243.384	
b. háziipar	9.531	3	3.114	6	9	53	--	4	3.186	12.720	
c. vándoripar	98	--	61	--	--	1	--	--	62	160	
II/B. Összesen	95.198	6.399	11.130	344	16.616	83.182	15.200	28.175	154.667	256.264	
II/C. Kereskedelem - kivitel	28.391	8.165	9.448	32	744	6.323	533	858	17.938	54.494	
II. Összesen	124.256	22.964	20.639	385	17.666	90.520	15.755	29.980	174.945	322.165	
III. Törvényhozás	--	17	--	--	--	4	--	11	15	32	
Közigazgatás	--	1.013	--	5	304	1.849	--	434	2.592	3.605	
Igazságszolgáltatás	--	1.392	--	18	--	--	--	15	33	1.425	
Egyházi szolgálat	--	3.702	--	2	8	470	--	3.449	3.929	7.631	
Közegészségsszolgálat	6.977	7.528	--	4	12	155	--	2.719	2.890	17.415	
Tudományos társ.	--	925	--	12	--	7	--	529	548	1.473	

Foglalkozási terület	Önálló	A l k a l m a z o t t			Segédmunkás		Tanonc	Cseléd, szolga	Egyéb	Összes- kereső
		Tisztviselő	Családtag	Művezető	16 éven aluli	16 éven felüli				
Irodalom, művészet	1.199	368	--	--	7	28	--	167	202	1.769
Szabadfoglalkozás	8	713	--	--	--	--	--	6	6	727
Véderő	--	--	--	--	9	39	--	1	49	49
Tanügy	1.909	24.418	--	1	1	12	--	1.552	1.566	24.873
III. Összesen	10.093	37.076	--	42	341	2.564	--	8.883	11.830	58.999
IV. Véderő	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
V. Különböző gazdasági ágakban változó bérért	--	--	--	--	4.133	71.257	--	--	--	75.390
VI. Nyugdíjas, tőkés	119.389	--	--	--	--	--	--	--	--	119.389
VII. Egyéb	9.786	80	85	1	21	3.645	2	20.510	24.265	58.395
VIII. Ismeretlen foglalkozásúak	158	--	--	--	--	--	--	--	--	158
IX. Háziipar	--	--	--	--	--	--	--	363.455	363.455	363.455
Összesítve:	524.247	60.177	701.889	428	60.549	433.219	15.758	447.150	658.193	2.424.617

J e g y z e t e k

1. MSK Új. 56. kötet 122. old.
2. Fischer-Colbrie Ágost: Gazdasági nőnevelés és megélhetés. Kassa, 1911. 6--7.
3. Máday Andor: A magyar nő jogai. Bp. 1913. 133.
4. Kenedy Géza: Magyar Jogászegyleti Értekezések. Bp. 1903. 12.
5. Bédy-Schwimmer Rózsa: Vélemények a nők választójogáról. Bp. 1906. 6.
6. Nő és a Társadalom. Bp. 1910. 124.
7. Bédy-Schwimmer Rózsa: Politika. A Nő és a Társadalom Bp. 1908. 131.
8. Bédy-Schwimmer Rózsa: A választójog. A Nő és a Társadalom Bp. 1909. 53.
9. Bédy-Schwimmer Rózsa: Miért kell a nőnek választójog? A Nő és a Társadalom Bp. 1909. 27.

RÉSUMÉ (The first Political Women's Movement in Hungary) This work is a part of a larger thesis which studies the developing women's movements at the beginning of the 20 th. century.

It shows the reasons of the women's movements, their tendencies, especially from the point of view fo politics.

Its aim is to introduce an exact image of the Hungarian feminism, which has not been known properly or has been taken wrongly.

This feminism had a close connection to the bourgeois radical movement.

KOVÁCS ERNŐ

HALADÓ ELKÉPZELÉSEK, TÖREKVÉSEK A NEMZETI KÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA
MAGYARORSZÁGON A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN, A FELSZABADULÁS ELŐTT

"A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés."

(József Attila: A Dunánál)

Előzményekről röviden szólva

Az 1848--49-es forradalom és szabadságharc egyik alapvető kérdése a magyar és nem magyar ajkú lakosság számára biztosítani a polgári fejlődés lehetőségét. Ebben a küzdelemben azonban a magyarok és nemzetiségek tömegei a "barrikád" ellenkező oldalára kerültek. Történtek ugyan jelentős kísérletek a közöttük feszülő ellentétek oldására a forradalom vezetői részéről 1849 nyarán, azonban a nyár elején megkezdett közeledési kísérletek, majd az elfogadott -- Európában egyedülálló -- nemzetiségi törvény későn jött, már nem tette lehetővé a megbékélést.

A forradalom elfojtása után -- melyben a nemzeti kérdésben a magyarok és a nemzetiségek egyaránt "tévedtek" -- elsősorban a Kossuth vezette emigráció ismerte fel a múlt tévedéseit. E felismerés alapján jutottak el két nagy politikai gondolathoz: az egyik a nemzetiségi kérdésnek a személyi elv alapján történő megoldása; a másik, hogy a nemzetiségi kérdés nemcsak belpolitikai probléma. Ez a felismerés vezette el Kossuthot a Du-

na-konföderáció programjához, melyet csak kevesen értettek meg kortársai közül. Kossuth koncepciója -- noha nagyon fontos és megszívlelendő javaslat volt, mely teljesen eltért a korábbi nacionalista politikától --, valószínűleg nem gyakorolt kellő hatást az önkényuralom viszonyai között élő Magyarországra.

Közvetlenül a dualista rendszer megalkotása után elfogadott új nemzetiségi törvény jelentős kísérlet volt a nemzetiségi kérdés liberális megoldására. Az 1861-es országgyűlésen megfogalmazottak alapján kezdte meg Eötvös József az ország nemzetiségeivel való megegyezés munkáját. A nemzetiségek fenntartották a forradalom előtti követeléseiket, miszerint az országot nemzeti alapon kell külön közigazgatási egységekre osztani, a magyar nacionalisták pedig ragaszkodtak az egységes magyar nemzet koncepciójához. Eötvös mindkét nézetet felülbírálván olyan megoldást próbált találni, amely az ország politikai egységének megbontása nélkül elégíti ki a nemzetiségek közigazgatási és kulturális igényeit.

Az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény a politikailag egységes magyar nemzet elvéből indult ki: "Magyarország összes polgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikailag egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja."¹ A törvény megállapításai szerint a politikailag egységes magyar nemzetnek vannak magyarul és nem magyarul beszélő tagjai. Ez a törvény az Eötvös--Deák-féle liberális nemzetiségi politika alapelveit valósította meg, mely teljes és tökéletes kulturális szabadság volt, ami végeredményben a kulturális autonómiát jelentette, biztosítva a szabad nyelvhasználatot, az anyanyelvi oktatást alsó és középszinten, és a törvényeknek a nemzetiségek nyelvén való kiadását is. Fontos kitétele a törvénynek, hogy semmiféle hivatal betöltésének nem lehetett akadálya a nemzeti hovatartozás. A korabeli Európában szinte egyedülálló volt a nemzetiségek helyzetének törvényi rendezése.

A nemzetiségek hamarosan rájöttek, hogy az 1868-as törvény összhangban áll jól felfogott érdekeikkel. Akkor döbrentek rá erre, amikor a 48-as liberális generáció letűnése után az uralkodó magyar politikai körök kezdték mellőzni a törvény előírásait. Az új generáció elfelejtette 1848--49 tanulságait, és az ország helyzetét nagymértékben befolyásoló nemzetiségi kérdést csak pillanatnyi érdekei szempontjából vette fontoló-

ra. Ebben a politikai légkörben új szellem alakult ki a nemzetiségi kérdésben. A nemzetiségi törvény tartalmát és betűjét félretelva, előbb hal-
kan, később mind hangosabban a magyarosítás politikáját kezdték hangoz-
tatni.

Csak kevesen vették észre ennek a politikának káros és veszélyes vol-
tát. E kevesek között volt Mocsári Lajos, Károlyi Mihály, a magyar radi-
kális értelmiség és a magyar szocialisták kis csoportja.

Mocsári Lajos -- Kossuth eszméinek egyik utolsó őrzője, a Független-
ségi Párt egyik megalapítója -- határozottan fellépett a dualista nemze-
tiségi törvény megsértőivel szemben. Elítélte a tömeges és erőszakos ma-
gyarosítási törekvéseket, és követelte a kormánytól a törvény előírásai-
nak megtartását. Magyarország területi integritásának megőrzése érdekében
vallotta -- a nemzetiségek jogait nem szűkíteni, hanem inkább bővíteni
kell. Az erőszakos asszimilációra való törekvés ugyanis az ország népei
közötti ellenségeskedést erősíti.

Károlyi Mihály -- a XX. század elejének egyik markáns politikus egyé-
nisége -- az első világháborúig a magyar vezető politikusok nemzetiségi
politikáját fogadta el. A háború alatt álláspontjában mélyreható változás
következett be. Politikai jelszava lett: Vissza 48-hoz! A 48-as párt meg-
hamisította a forradalom hagyományait, ezeket a hamisításokat le kell há-
mozni, meg kell tisztítani a forradalom örökségét. Ekkor már Kossuth kon-
föderációs programját tette magáévá. Ez volt az alapja és kiindulópontja
demokratikus nemzetiségi politikájának, melyet 1918--19-ben Jászi Oszkár-
ral közösen dolgoztak ki.

A radikális értelmiség egyik kiemelkedő képviselője, Ady Endre az el-
ső világháborút megelőző időszakban a legtömörebben fogalmazta meg a ma-
gyar és szomszéd népek közös érdekeit, összefogásuk szükségességét.

"Mikor fogunk már összefogni?

Mikor mondunk már egy nagyot

Mi, elnyomottak, összetörtök,

Magyarok és nem magyarok?"

Írta a "Magyar jakobinus dala" c. versében, felismerve a társadalmi hala-
dás, s a környező népekkel való barátság szoros összefüggéseit. "A naci-
onalizmus alkonya" című cikkében pedig azt írja a nacionalista politika
bírálataként: "Aki ellensége a haladásnak s jobbra törésnek, az emberi

szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt énekelni."2

Szociáldemokrata útkeresés 3

Az MSZDP nemzeti politikájának mérlegelése során mindenekelőtt számolnunk kell azzal, hogy a XX. század elején a nemzetiségi kérdés kezelésének és megoldásának marxista alapelvei még meglehetősen kidogozatlanok a nemzetközi munkásmozgalomban. Ez természetesen a magyarországi szociáldemokraták számára is megnehezíti a nemzetiségi kérdésben való eligazodást.

A párt megalakulásától kezdve alapvető feladatának tekintette az osztályharc kérdéseinek megválaszolását, és döntő jelentőséget tulajdonított a polgári demokratikus szabadságjogokért -- mindenekelőtt az általános titkos választójogért -- folyó harcnak. Az agrárkérdés és nemzeti kérdés -- amely sok vonatkozásban össze is fonódik -- másodrangú helyet foglal el a párt politikájában. Ezek megoldását a szocialista forradalomtól várják. A századelő vezető szociáldemokrata politikusai nem látják világosan a társadalmi haladás és a nemzeti kérdés összefüggéseit. Az internacionalizmus és a hazafiság eszméit gyakran szembeállítják egymással.

Az 1903-as pártkongresszus programtervezete állást foglalt a gazdasági önállóság és politikai függetlenség kérdésében. Már a programtervezet vitáiban kimondták, hogy a párt az Ausztriától való gazdasági különválást követeli. A nemzetiségek ügyét azonban a dokumentum nem érinti. A párt nem jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy a nemzeti követelések megfogalmazása jelentős mozgósító erő lehet a munkásmozgalom számára. A jogosnak tartott nemzeti követeléseket is úgy kezelték, mint ami hátráltatja az osztályharcot. Ezt csak a választójog kivívása után tartják megoldhatónak.

Az MSZDP azonban mindvégig szemben állt a magyar uralkodó osztályok nacionalista-sovinishta törekvéseivel, de ugyanakkor fellépett a "nemzetiségi túlzók" ellen is. A nemzetiségi pártok, politikusok megnyilatkozásait a magyarokéval azonosnak ítélte meg.

1906--1907 folyamán egyértelműbbé vált a párt álláspontja az osztrák-

magyar kapcsolatok kérdésében. A párt vezető politikusai ekkor már nemcsak az önálló vámterület mellett foglaltak egyöntetűen állást, hanem gyakran az ország teljes gazdasági és politikai függetlensége mellett is síkra szálltak. A Népszava egyik vezércikke igen határozottan fogalmazott, amikor kimondta: "Követeljük hazánknak, Magyarországnak politikai és gazdasági teljes függetlenségét."

1906 tavaszától bizonyos megértés mutatkozik a párthban a nemzetiségi kérdések iránt is. Az 1906-os pártkongresszus módosította szervezeti szabályzatát, amelynek megfelelően a párt létrehozta német, szerb, szlovák és román nemzetiségű országos szervező bizottságait. Ezek a bizottságok gyakorta országos értekezleten hívták össze a nem magyar pártszervezetek küldötteit. Ugyanakkor gondoskodtak arról is, hogy a nem magyar anyanyelvű tagság az általa használt nyelven részesülhessen pártoktatásban, és anyanyelvén művelődhessen. Ehhez a törekvéshez szorosan hozzátartozott, hogy a nemzetiségi területekre a lakosság anyanyelvét beszélő szónokokat küldtek. Anyanyelvükön írt propaganda- és agitációs anyagokat juttattak el. Mindez segítette azt a célt is, hogy a nemzetiségi párttagság a saját nyelvén ismerje meg a párt eszméit, célkitűzéseit.

1906-tól az MSZDP és a nemzetiségi pártok között is tapasztalható bizonyos közeledés. Az elméleti és politikai viták során mindenképpen közelebb kerültek a szociáldemokraták a nemzetiségi mozgalom lényegének, társadalmi-gazdasági háttérének megértéséhez. A pártlapok cikkeiben többször megfogalmazták, hogy miért érdekelt a párt a nemzetiségi kérdés megoldásában. Fontos érvnek tartották, hogy a szociáldemokrata párt a demokratikus fejlődés keretében az általános jogegyenlőségért küzd, amelyből nem maradhatnak ki a nemzetiségek sem.

Az I. világháború előtti évek igen mozgalmasak voltak az MSZDP történetében. Az 1912-es nagy munkásmegmozdulások -- amelynek csúcspontja a május 23-i vérvörös csütörtök --, az osztályharc erősödésének időszaka. Ez időszak szociáldemokrata politikájának szembevető jellegzetessége, hogy egyre inkább előtérbe kerültek a nemzetiségi kérdés sürgető problémái. Ezek ugyanakkor együtt, összefonódva jelentkeztek a pártnak a magyar nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjával. A folyóiratok hasábjairól a nemzeti kérdés és a Monarchia jövője a napilapok oldalaira került. A Népszava már 1913 januárjában a Monarchia súlyos válságáról írt. A térség

lappangó ellentétei -- mint írja -- élesen elválasztják a Monarchia különböző részeit. Ezen ellentétek közül a nemzetiségi ellentétek a dominánsak, de nem hanyagolhatók el a történelmi tradíciók és területi érdekek sem.

Ugyancsak a Népszava a háború előtti utolsó békeév nyarán (1913) már nemcsak a nemzetek egyenjogúságát hangoztatta, hanem a nemzetiségek (románok, délszlávok stb.) demokratikus önkormányzatában jelölte meg a kivetítő utat a válságból. Ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy a nemzetiségi mozgalom nagy szerepet fog játszani a magyarországi demokrácia sorsának alakításában.

Az I. világháború kirobbanása után felerősödő nacionalista hullám hatására a polgári nacionalista nemzetiségi pártok azonban egyre erőteljesebb befolyás alá vonták az MSZDP nemzetiségi tagságát, ugyanakkor a magyar sovíniszta politika is egyre nagyobb gyanakvással szemlélte és bénította a párt tevékenységét a nemzetiségek körében.

A világháborús vereség és az ezt követő összeomlás eléggé felkészületlenül érte az MSZDP-t. A Monarchia felbomlása tényvé vált. A párt elfogadta a nemzeti önrendelkezés gondolatát. Ugyanakkor egyetértett a polgári demokratikus kormányzat azon erőfeszítéseivel, hogy nemzetiségi autonómiák biztosításán keresztül meg kell őrizni az ország területi integritását. Ez a törekvés azonban eleve sikertelenségre volt kárhozthatva a nemzetiségek elszakadási törekvése és az antant hatalmak imperialista politikája miatt.

Az 1920. évi trianoni békeszerződés valamennyi politikai erőt arra kényszerített, hogy átgondolja eddigi politikáját a nemzeti kérdés vonatkozásában. A szociáldemokraták⁴ nem ismerték el a trianoni békeszerződést, de egyúttal elutasították a hatalmon lévők revíziós tervét is. A párt a rendszer belső demokratizálásában és ennek hatására kialakuló demokratikus nemzetiségi politikában látta azt a lehetőséget, amelynek alapján sikerrel védhetők meg a kisebbségi sorba jutott magyarság jogai. Bírálta a Bethlen-kormányzat nemzetiségi politikáját. A párt országgyűlési képviselői kifejtették azt az álláspontot, hogy nemcsak anyanyelvi, hanem kulturális és önrendelkezési jogokat is biztosítani kell az országban élő nemzetiségek számára. Különösen a német nemzetiség jogainak érvényesítéséért szálltak síkra. Újjászervezték az Országos Német Bizottsá-

got is. Ez a bizottság mintegy 100 településsel tartott kapcsolatot, és a német nemzetiségű választók 1922-ben négy szociáldemokrata képviselőt juttattak be a parlamentbe. Ezen túlmenően az MSZDP a szomszédos országok szociáldemokrata pártjain és a Szocialista Munkás Internacionálén keresztül igyekezett védelmezni a szomszédos országokban élő magyar és más kisebbségek jogait is.

A területi kérdéseket tekintve a Szociáldemokrata Párt a békés revízió megvalósításában bizakodott. Ehhez is a nyugati hatalmak és a Szocialista Munkás Internacionálé támogatását remélte megszerezni. A párt a területi kérdésben a tárgyalásos megoldás híve volt, illetve a nemzetiségi jogok teljességének érvényesítését sürgette. Amikor pedig a harmincas évek végétől, a revíziós "sikerek" az ország lakosságát jelentős nemzeti-ségi tömegekkel gyarapította, a párt valamennyi nemzetiséggel foglalkozni kívánt. E célból alakították át az Országos Német Bizottságot Országos Nemzeti Kisebbségi Bizottsággá. A párt 1943-ban kidolgozott programtervezetében teljes állampolgári jogegyenlőséget követelt az országban élő nemzetiségeknek. A Duna-medencében élő népek békés együttélését pedig államszövetségi alapon látta megoldhatónak.

A radikális értelmiség elképzelései

A haladó értelmiség, a radikális polgári erők álláspontját a XX. század elején Jászi Oszkár fejtette ki különböző munkáiban.⁵ Így A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés c. 1912-ben megírt, valamint A Habsburg-Monarchia felbomlása c. 1929-ben keletkezett és más munkáiban. Jászi 1914-ben létrehozta a köréje tömörült erőkből az Országos Radikális Pártot, 1918-ban nemzetiségi miniszter lett, majd a forradalom veresége után az USA-ba emigrált.

Jászi munkásságának jellegzetessége, hogy hazánkban elsők között értékeli a nemzetet és a nemzetiségi ellentéteket történelmi képződményként. Elhatárolta magát a növekvő nacionalista közhangulattól. Azt vallotta, hogy a demokrácia egyik sarkalatos követelménye a nemzeti kérdés megoldása. Figyelmeztetett munkáiban, hogy e kérdés megoldatlansága végveszéllyel fenyegeti a történelmi Magyarországot.

Hatalmas elméleti munkát végzett, melyben tisztázni igyekezett olyan

alapvető fogalmak mibenlétét, mint a nemzet, nemzetiség. Számos gondolata máig is érvényes. Jászi gondolkodásában az osztályszempontok domináltak. Például szerinte a magyar paraszt lélektana sokkal közelebb áll az orosz paraszthoz, mint az orosz paraszté az orosz arisztokráciáéhoz. Nem a származás vagy a biológiai tényezők, hanem az azonos és tartós történeti, környezeti és kulturális hatások azok, amelyek valamely közösségből az idők folyamán nemzetet formálnak.

Jászi sokoldalúan bizonyította, hogy a nemzeti fejlődés a társadalmi-gazdasági fejlődés eredménye, amely a kapitalizmus viszonyai között bontakozott ki. A polgári fejlődés, az iparosodás, a városiasodás, az áru-termelés volt az a hajtóerő, amely nagy területek széleskörű politikai és gazdasági integrálódásához vezetett. Ez a folyamat azonban Kelet- és Közép-Kelet-Európában megkésetten jelentkezett. Ezért itt a gazdasági fáziskésés miatt a nemzeti fejlődés is késésben volt. Tovább bonyolította a helyzetet az a tény, hogy az itt élő népek a polgárosodás kibontakozása időszakában három nagy birodalom (a cári, a Habsburg és az oszmán) fennhatósága alatt éltek.

A gazdasági-társadalmi elmaradottság következtében az uralkodó nemzet törekvéseit az erőszakos asszimiláció jelentette. Az ilyenfajta erőszakosság hosszú távon csak kárt okozhat azok számára, akik ezt alkalmazták. "Mihelyt egy nép öntudatra ébred -- fejtette ki ezzel kapcsolatos véleményét Jászi -- minden erőszakos kísérlet a beavatkozásra hasztalan, sőt annál hevesebben reagál azzal szemben."

Jászi a nemzetiségi politikának két válfaját különböztette meg, a feudalizmusét és az industrializmusét. Míg az előbbinek az erőszakos, kíméletlen beolvasztási törekvés a jellemzője, az utóbbi biztos polgári jogrendre törekszik a nemzeti kérdés megoldása terén is. E vonatkozásban Jászit talán illúziók is vezérelték a nyugati minták alapján, s egyfajta illúziók befolyásolták akkor is, amikor úgy vélte, hogy a magyarországi nemzetiségek törekvéseit csupán az önkormányzat megszerzésének igénye vezérelte, nem pedig az önálló államiság szándéka.

Jászi elképzeléseit lényegében az Eötvös--Deák-féle 1868-as nemzetiségi törvény végre nem hajtott paragrafusai motiválták. Programjában önkormányzatot kívánt, s valamennyi nemzeti kisebbség számára szabad nyelvhasználatot. Továbbá demokratikus közigazgatást, a néppel közvetlenül

anyanyelvén érintkező közigazgatási hatóságokat, bíróságokat, amelyekben csak olyan tisztviselőket alkalmaznak, akik a lakosság többségének nyelvét tökéletesen elsajátították. Anyanyelvi oktatást óhajtott az elemi iskolákban, de a közép- és felsőoktatásban is.

Ez a program bizony túlzottan szerénynek tűnik. Maga Jászi is csupán nemzetiségi minimálprogramnak nevezte. Jobbára csak a nyelvi jogokért szállt síkra, holott maga Jászi is több megnyilatkozásában harcolt a nyelvi faktor túlbecsülése ellen. Az említett program egy olyan liberális nemzetiségi politika megvalósítására irányult, amely a magyarság vezetésével mehetett volna végbe. Jászi egy "Kelet-Svájc"-ot szeretett volna létrehozni a Duna völgyében, hogy ez azután magja legyen egy Európai Egyesült Államoknak. Az utóbbi elképzelésében az USA példája lebegett a szeme előtt.

Jászi tehát az itteni nemzetiségi kérdéseket Magyarország területi egysége megőrzésével is megoldhatónak vélte. Ennyiben elképzelése az 1868. évi nemzetiségi törvényhez kapcsolódott, amelyet akkor már túlhaladott az idő. Fő célja a nemzetiségek elnyomásának megszüntetése és egyben a történelmi Magyarország széthullásának megakadályozása. Erre törekedett 1918--19-ben is mint nemzetiségi miniszter.

Kísérlet egy demokratikus nemzetiségi politika megvalósítására ⁶

1918 nyarától a Monarchia felbomlási folyamata meggyorsult és elkerülhetetlenné vált. Wilson 14 pontja ugyan még megcsillantotta az utolsó reményt, amely a Habsburg birodalom nemzetiségeinek autonóm fejlődéséről beszélt. Az antant hatalmak azonban a háború során megkötött titkos szerződésekkel elkötelezték magukat a Monarchia felosztására. Az osztrák és magyar uralkodó osztály külpolitikája és a háborús vereség végleg megpecsételte a dualista állam sorsát.

A sorra alakuló nemzeti tanácsok 1918 őszén -- a győztes hatalmak által támogatva -- kimondták elszakadásukat a Monarchiától. Az október 25-én megalakult magyar Nemzeti Tanácsnak szintén állást kellett foglalnia a nemzetiségi kérdésben is. A Károlyi-kormány, amely a nemzeti tanács programja alapján alakult meg, felismerte az eddigi nemzetiségi politika elavultságát, és elutasította azt. A Magyarországon élő nemzetiségek önren-

delkezési jogának előkészítésével megbízta Jászi Oszkárt mint nemzetiségi minisztert. Jászi korábbi elképzelései megvalósítására törekedve a kossuthi konföderációs tervet is igyekezett -- korszerűsítve -- felhasználni. Magyarország területi integritása mellett az itt élő nemzetiségeknek kulturális, nyelvi, gazdasági, közigazgatási autonómiát kívánt adni.

A nemzetiségek azonban ezzel már nem elégedtek meg. A Szlovák Nemzeti Tanács október 19-én kinyilvánította a csehek és a szlovákok egységes államba tömörülését, és a csehszlovák burzsoá kormányzat arra törekedett, hogy megszállja Szlovákiát és Ruszinszkrét, jelentős magyarlakta területeket is beleértve. A horvátok és szerbek 1918 október végén kimondták a magyar királyságtól való elszakadásukat és a szerveződő jugoszláv államhoz való csatlakozásukat. November elején pedig az Aradon megalakult Román Nemzeti Tanács ultimátummal fordult a Károlyi-kormányhoz, követelve Magyarország és Erdély románlakta területeinek teljes kormányzói hatalmát, majd december 1-jén Gyulafehérváron kimondták egyesülésüket a román királysággal. November elején az Ungváron megalakult Rutén Nemzeti Tanács fogalmazta meg követeléseit, amelyeket azonban a rutének a magyar állam keretei között akartak megkapni. E követelések megtárgyalására december 10-ére országos nagygyűlés összehívását tervezték Budapestre. A ruszin kérdést az tette bonyolulttá, hogy Kárpátaljára az ukránok, románok, csehek és lengyelek is igényt formáltak. A ruszinok mellett a hazai németek sem akartak elszakadni Magyarországtól. A német elszakadási törekvések nem belülről, hanem kívülről -- Ausztria részéről -- fogalmazódtak meg Magyarországgal szemben.

A Károlyi-kormány határozott intézkedéseket foganatosított az ország határainak védelmére. November 11-én proklamációt bocsátott ki, amelynek alapján a katonai egységek utasítást kaptak a védelem megszervezésére. Emellett azonban sokoldalú tárgyalásokat kezdeményezett a nemzetiségek képviselőivel.

Elsőként a szlovákokkal kezdett tárgyalásokat, amely kezdetben eredménnyel kecsegtetett, de végül is -- a szlovák nacionalisták és az antant közbelépésének következtében -- a tárgyalások meghiusultak. Vyx alezredes már december elején jegyzéket juttatott el a magyar kormányhoz, amelyben Szlovákia kiürítését követelte. Jásziéknak a szlovák vezetőkkel folytatott tárgyalásai eredményeként 1919. március 6-án a magyar miniszterta-

nács megtárgyalta és elfogadta ugyan a "Tótország autonómiája" elnevezést viselő 1919. XXX. sz. néptörvényt,⁷ amelynek azonban már gyakorlati jelentősége nem volt.

A román nemzetiségi vezetőkkel az aradi ultimátum után az integritás alapján kezdett tárgyalni Jászi. A román anyanyelvű, illetve többségű területeknek széleskörű autonómiát ajánlott, beleértve ezek kormányzati autonómiáját is. Az itt kialakuló román kormánynak -- Jászi elképzelése szerint -- a magyar állammal együtt kellett volna működnie bizonyos közös ügyek, a pénzügyi, gazdasági, közlekedési és közéleti feladatok intézésében. Jászi azonban hangsúlyozta, hogy a megállapodásokat időlegesen tekintik, és a békétárgyalásokon nincs akadálya a román követelések teljeskörű érvényesítésének. A tárgyalások azonban zsákutcába jutottak, mivel a román csapatok -- az antant jóváhagyásával -- több helyen átlépték a határvonalat, és magyar területeket foglaltak el. Az 1919. március 19-i Vyx-jegyzék a beindult folyamatokhoz illeszkedően jelölte ki az új határvonalat.

A magyar kormányzat -- az ungvári határozat alapján -- tárgyalásokat kezdett a ruszin vezetőkkel is. A kinevezett kormánybiztos irányításával a ruszinok kidolgozták "A ruszin nemzet programját", melyben meghatározták a terület jogi helyzetét. A program elismerte a magyar törvények érvényességét, de követelte a nemzeti öngazgatást, ruszin miniszter és minisztérium létrehozását, ruszin kormányzóság felállítását stb. E tárgyalások eredményeként már december 21-én elkészült az 1918. X. néptörvény⁸ -- első az 1918--19-es nemzetiségi törvények sorában. E törvény kimondta Ruszka-Krajna autonómiáját a beligazgatás, igazságszolgáltatás, közlekedés, közművelődés, vallásgyakorlás és nyelvhasználat területén. Közös ügyeknek a külügyet, belügyet, pénzügyet, valamint a gazdasági, a közlekedési és a szociálpolitikai ügyeket ismerte el. Kimondta a közös országgyűlést, amelyben a ruszinokat számarányuknak megfelelő küldött képviselte volna. A néptörvény végrehajtását azonban különböző erők akadályozták. A csehszlovák párthoz tartozók 1919. január 7-én Eperjesen a Csehszlovákiához való csatlakozást, az ukrán párt képviselői pedig Husztton, január 23-án az Ukrajnához való csatlakozást deklarálták. Ezt erősítendő a csehek január 12-én bevonultak Ungvárra, az ukrán csapatok pedig január 16-án jelentek meg Máramarosszigeten.

A polgári demokratikus kormányzat az országban élő német nemzetiség ügyét is rendezni kívánta. E vonatkozásban mély megdöbbenést keltett az új osztrák köztársaság követelése, amely bejelentette igényét Nyugat-Magyarországra, amely Moson, Sopron, Vas vármegyékre és Pozsony vármegye egy részére terjedt ki, mintegy 5800 km² területre. A magyarországi német csoportok német nemzeti tanácsot alakítottak, amely kinyilvánította igényét az autonómiára a magyar államiság keretei között. Jászi Oszkár többször tárgyalt velük, és elvben hozzájárult önrendelkezési joguk megadásához. Ez alapján készült el a hazai német nemzetiség autonómiájáról szóló törvénytervezet, amelyet január 27-én a minisztertanács hosszas vita után elfogadott mint az 1919. VI. néptörvényt⁹ a magyarországi németek autonómiájáról. Ezzel a német nemzeti tanács is egyetértett, sürgős végrehajtását kérve.

A Károlyi-kormányzatnak a fentebb vázolt politikai törekvései, nevezetesen az integer Magyarország keretei között megvalósítandó demokratikus nemzetiségi politika, az antant állásfoglalása következtében nem valósulhatott meg. Nem kedveztek ennek a politikának a fennálló hatalmi erőviszonyok. A győztes hatalmak következetesen meg kívánták tartani a háború alatt tett ígéreteiket, titkos szerződéseiket. Úgy ítélték meg, hogy a Monarchia nem alkalmas arra, hogy gátat szabjon az orosz forradalom terjedésének. Az antant a szövetségesként elismert államok nacionalista törekvéseinek maximális kielégítését ígérte, de ezt csak a magyar nacionalizmus rovására tehetné. Így a monarchia felbomlásának ténye új ellentétek magvát ültette el a térségben.

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződést a liberális polgári ellenzéki pártok és csoportok -- mint a polgári demokratikus forradalom eszméinek folytatói -- soha nem ismerték el. Ugyanakkor elutasították a Horthy-rendszer revíziós terveit is.¹⁰ Ezek a politikai csoportok hasonlóan a szociáldemokratákhoz -- a rendszer belső demokratizálásában látták a nemzetiségi politika helyes megoldásának lehetőségét. Ennek alapján remélték, hogy sikeresen felléphetnek a szomszédos országokba került magyarság jogainak védelméért is.

A harmincas évek végén kezdődő területátcsatolás eredményei felszították a nacionalista, sovíniszta szenvedélyeket. A baloldali polgári erők -- közöttük a Független Kisgazda Párt -- nehéz helyzetbe kerültek. A

korábbi nemzetiségi politikai koncepciójukat fenntartották. Síkra szálltak az ismét soknemzetiségű Magyarország nemzeti kisebbségeinek védelmében. Tiltakoztak a "törlesztés" jegyében folytatott olyan erőszakosságok ellen, mint a bácskai vérengzés. Támogatták ugyanakkor a rendszer mérsékelt politikai erőinek -- a Bethlen--Teleki csoportnak -- mérsékelt nemzetiségi politikáját.

A háború folyamán -- miután mindinkább egyértelműbbé vált a németek veresége -- kovácsolódott az a politikai szövetség, amelyet a KMP kezdeményezett. A baloldali liberális erők -- világosan látva a nemzeti érdekeket -- közeledtek, majd csatlakoztak ehhez, és hozzájárultak a Magyar Front 1944. október 2-i programtervezetében megfogalmazott új demokratikus nemzetiségi koncepció kialakításához.

A forradalmi munkásmozgalom útkeresése

Az orosz hadifogságba került és a bolsevikok hatására kommunistává vált hadifoglyok a nemzeti kérdés és a szocialista forradalom összefüggéséből a nagy októberi szocialista forradalmat követő rövid idő alatt többet megértettek, mint a szociáldemokrata párt hosszú évtizedek alatt. 1918. júniusában Kun Béla a Kommunisták és a nemzeti kérdés c. cikkében megfogalmazza, hogy "a szocialista forradalom elengedhetetlen feltétele Magyarországon, hogy minden proletár, nemzeti különbség nélkül, egymásban teljesen megbízza, közös erővel döntse meg a tőkes társadalmi rend elnyomó igáját". Ebben a gondolatban megfogalmazódik a proletáriátus alapvető érdekeként az országban élő nemzetiségek összefogásának igénye.¹¹

Az 1918. október 24-i moszkvai értekezleten elfogadott kiáltványban a forradalmi feladatokat internacionalista módon fogalmazták meg. A polgári programok nacionalista hangvételével szemben a forradalmi feladatok nemzetközi egységben való megvalósítását, a dolgozók testvéri szövetségének realizálását hirdették. Hangsúlyozták a nemzeti kiváltságok eltörlését, valamint azt, hogy valósítsák meg "a munkások és földműves szegények önrendelkezését". Megvalósítandó feladatnak tartották a tanácsköztársaságok nemzetközi szövetségének létrehozását.

A Szovjet-Oroszországból hazatérő magyar kommunisták egységes és világos nemzetiségi politikát ajánlottak a nemzeti kérdés kátyújában vergő-

dő országnak. A Vörös Újság 1918. december 7-i első számában kifejtették véleményüket a polgári demokratikus kormányzat nemzetiségi politikájának útvesztőiről. Úgy ítélték meg, hogy a Jászi-féle koncepció -- a területi integritás és nemzeti önrendelkezés összefüggésében -- megvalósíthatatlan. E két kérdés között olyan ellentét feszül, amely lehetetlenné teszi annak realizálását. Burzsoá politikával -- vélték -- nem lehet megoldani a nemzeti kérdést; ezt csak a proletariátus nemzetközi diktatúrája oldhatja meg végérvényesen.

A Tanácsköztársaság kikiáltását a külföld eleinte egyértelműen nemzeti fordultnak, a Vyx-jegyzék által kiváltott ellenállásnak tekintette. Ez a vélekedés jó ideig tartotta magát, ennek okát abban kereshetjük, hogy a győztes hatalmak megbízottai érdeklődésének homlokterében továbbra is Magyarország és szomszédai közötti nemzeti konfliktusok álltak, ami megtévesztette és félre is vezette őket. Az is tény viszont, hogy a szomszédos országok burzsoá kormányai és szociáldemokrata vezetői a proletárforradalmat a magyar nacionalizmus termékének igyekeztek feltüntetni. Így módon igyekeztek saját népük nacionalizmusát szítani és a magyar proletárállam ellen fordítani.

A nemzeti kérdés, a nemzetiségi politika a Tanácsköztársaság kikiáltása után teljesen új tartalmat nyert Magyarországon. Amíg a polgári demokratikus kormányzat a nemzetiségi kérdést belügynek, Magyarország területi integritása megőrzéséért folytatott harc kérdéseként kezelte, addig a Tanácsköztársaság politikájában ez a nemzetközi proletárforradalomért vívott harc részévé, a Duna-völgyi népek szocialista együttélését elősegítő kérdéssé vált. Ez a különbség legvilágosabban a szlovák kérdésben nyilvánult meg. A polgári kormánynak a szlovákokkal kapcsolatos politikáját a Tanácsköztársaság kormánya nem folytatta. Elismerte a szlovákok önrendelkezési jogát és csatlakozási szándékát Csehszlovákiához, ugyanakkor támogatta a Szlovák Tanácsköztársaság megalakítását, majd szövetségre lépett vele.

A Tanácsköztársaság első intézkedései között fontos szerepet kapott a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos ügyek folyamatos intézése. A forradalmi kormányzótanácsba létesítettek egy-egy népbiztosi helyet a ruszinok és a németek képviselőjének. A tanácskormány a nemzetiségekre vonatkozó rendeletek sorát az 1919. április 6-i XLI. sz. rendelet nyitotta meg. Ezzel a

nemzetiségek régi sérelmét orvosolták, miszerint a hatóságokat kötelezték arra, hogy az országban használatos bármely nyelven hozzájuk fordulók ügyét el kell intézni. Majd április 28-án rendelet jelent meg a német és ruszin tanácsok megválasztásáról.

Az internacionalista nemzetiségi politika megvalósulásának fontos állomása volt a Tanácsköztársaság alkotmányának elfogadása. A Tanácsköztársaság Országos Gyűlése június 22--23-án vitatta meg, majd fogadta el az első írásos magyar alkotmányt. A Tanácsköztársaság vezetői, a magyar munkások abban bíztak, hogy az európai forradalmi folyamat eredményeként megalkul a tanácsköztársaságok nemzetközi szövetsége. Ezért az alkotmány a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság elnevezést vezette be. Így kívánta jelezni, hogy a magyar proletár állam minden új szocialista köztársasággal államszövetségre kíván lépni.

Az alkotmányban külön fejezet foglalkozott a nemzetiségek jogaival. A törvény a nem magyar nemzetiségű állampolgároknak a magyarokkal minden tekintetben egyenlő jogokat biztosított. Hangsúlyosan szerepel a dokumentumban, hogy "a Tanácsköztársaság nem ismeri a faji vagy nemzeti különbséget. Nem tűri a nemzeti kisebbségek bármilyen elnyomását és nyelvük használatának bármilyen korlátozását." Számárányokra való tekintettel az alkotmány fenntartotta a Ruszin és a Német Népbiztosságot. A szlovákokról nem szólt, miután őket nem tekintette a Tanácsköztársaság részének. Főleg a németekre vonatkozott az alkotmány következő tétele: "Minden nemzet, ha nem is él összefüggő területen, műveltségének fejlesztésére országos tanácsot alakíthat."

A magyarországi proletárforradalom felszámolta a nemzetiségi elnyomást. A nemzetiségi önkormányzat kiépítésével a Tanácsköztársaság szervezeti rendszerén belül anyanyelvi iskolák, kulturális intézmények létesítésével, a nemzetiségi könyvkiadás megszervezésével, a nemzetiségi sajtó támogatásával igyekezett elősegíteni a nem magyar anyanyelvűek nemzeti felemelkedését is.

Mindezek mellett azt is látnunk kell azonban, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája nem volt kiforrott. E politika jellemzője az útkeresés, mely magán viselte az ötletszerűséget is. Ugyanakkor a megjelent rendelkezések -- alapvetően az intervenció meg-megújuló támadásai miatt -- a gyakorlatban nehezen valósultak meg a lakosság körében, de főleg a

végrehajtási szinteken megnyilvánuló nemzeti-nacionalista indulatok jelenléte és szítása miatt. Különösen élesen mutatkozott ez meg a nyugat-magyarországi német nemzeti terület határainak kijelölésénél. Mégis azok a törekvések, amelyek a rendeletekben, de az alkotmányban is körvonalazódtak, világosan mutatták e vonatkozásban is a szándékok becsületességét és elvi tisztaságát.

A trianoni békeszerződésben realizálódtak a nemzetiségek elszakadási törekvései, de a békediktátum ugyanakkor Magyarországnak több mint kétharmadát, lakosságának felét, közöttük több mint három millió magyart elszakított az országtól. Ez az imperialista háborút befejező imperialista béke eredménye. Míg a szomszédos országoknak növekedett a nemzetiségi lakossága a nagy tömegű magyar nemzetiségi sorba való jutásával, addig Magyarország lényegében nemzeti állammá vált, hiszen az új határok között több mint 90 %-ban magyarok éltek.

A Kommunisták Magyarországi Pártja 1919 végén -- súlyos veszteségek után -- kezdte meg újjászervezését, az illegalitás körülményei között. A párt -- a Kominternhez hasonlóan -- elutasította a trianoni békeszerződést mint imperialista békét. Ezzel egyidőben és azonos súllyal lépett fel a magyar uralkodó osztályok revíziós politikája ellen.

A magyar kommunisták¹² egyrésztől -- a kialakult helyzet realitásából kiindulva -- a szomszédos országokban kezdettől fogva következetesen képviselték a lenini szervezési elvet, az egyetlen internacionalista párt megteremtésére illetőleg megerősítésére. Másrésztől nemzetiségpolitikai állásfoglalásuk a huszas évek elején a nemzetközi föderáció szervezésével kapcsolatos, amellyel csatlakozott a balkáni kommunista pártok föderatív törekvéseihez. A KMP I. kongresszusának előkészítése során dolgozták ki a pártnak a nemzeti kérdésben elfoglalt forradalmi álláspontját, miszerint a nemzeti kérdés megoldását a munkásosztály forradalmi harcával kívánták összekapcsolni. ("Tézisek a KMP nemzetközi feladatairól s a nemzeti kérdésben elfoglalandó forradalmi álláspontról" -- Moszkva, 1924. február 20-22.) Kifejtették a dokumentumban, hogy ki keli adni a "dunai tanácsköztársaság" jelszavát, mert a magyarországi probléma csak a szomszédos országok munkástömegeivel való harci szövetségben oldható meg.

Ebben a szellemben foglalt állást a KMP I. kongresszusa, amely sokoldalúan elemezte a nemzeti problematikát. Kiemelten kezelte a trianoni bé-

keszerződés elleni harc és a "duna-föderáció" kérdését. Ez utóbbiról határozatot is hozott a kongresszus, miszerint a "duna-föderáció" kérdésében egységes álláspont kialakítása céljából összeköttetésbe kell lépni a szomszédos országok testvérpártjaival, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldására irányuló közös harcot elősegítsék. A kongresszuson résztvevő kommunisták számára szimpatikus volt az a gondolat, hogy a térség nemzetiségi problémáit egy föderatív államszövetség keretei között oldják meg.

Ebben a szellemben fogalmazódott meg az MSZMP alakuló ülésén (1925. április 14.) nyilvánosságra hozott akcióprogramban is a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspont. Ebben a trianoni békeszerződést imperialista békediktátumnak minősítették, amely a magyar és a nemzetiségi dolgozók elnyomásának eszköze. A trianoni szerződés összetörése csak az uralkodó osztályok elleni osztályharc útján lehetséges.

A huszas évek végére megerősödött a hivatalos külpolitika olaszorientációja. Megalakult a Revíziós Liga, a revíziós propaganda erősítése céljából. Ez a fokozódó aktivitás cselekvésre készítette a KMP-t is. Az 1928 júliusában megtartott KB plénum igen élesen fogalmazott a nemzetiségi kérdésben. Fellepett a területi integritás kormányzati politikája, a revízió ellen, hangsúlyozva a magyar nemzeti kérdés forradalmi megoldását. A plénum megerősítette azt a politikát, amely a nemzetiségi politikát összekapcsolta a stratégiai céllal, a proletár forradalomért vívott harc kérdésével. Erre utal az a megfogalmazás is, hogy Trianont csak a forradalom döntheti meg. Ezt magyarázta és egészítette ki Révai József 1929 első felében az Új Március című folyóiratban írt szerkesztőségi cikkében. Szerinte a közép-európai nemzetiségi kérdést a nemzetközi proletárforradalom fogja megoldani, bár hibás az a feltételezés -- mondja --, hogy ez automatikusan fog bekövetkezni.

Révai ebben a cikkben fellepett a hivatalos revíziós politika támogatása ellen is. A revízióellenes harc 1929 májusában megjelent röplap révén bontakozott ki a "Le a revízióval!" jelszó meghirdetésével. Ez ellen a hibás koncepció ellen a Komintern VB Elnöksége nyílt levéllel fordult a KMP tagságához. E levél szerint a "Le a revízióval!" jelszó közvetett elősegítője annak, hogy a dolgozók nagy tömegeit a háborús uszítók uszályába tereljék. A levél hatására Révai -- magára vállalva e hibás politika miatti felelősséget -- önkritikát gyakorolt. A KMP II. kongresszu-

sán is bírálóan szoltak a jelszó káros -- "baloldali opportunistá" -- voltáról. Az imperialista békeszerződés elleni harcról való lemondás hiba, pacifizmust jelent, amely megkönnyíti az ellenforradalmi rendszer nacionalista demagógiájának megerősödését -- állapította meg. A kongresszus határozatának nemzetiségpolitikai része állást foglalt a magyar nép nemzeti önrendelkezési jogáért folytatott harccal kapcsolatban, valamint, hogy a trianoni békeszerződést a szomszédos országok segítségével kell megsemmisíteni. Végül is a "Le a revízióval!" jelszó kiadása rosszul sikerült kísérlet volt egy jobb nemzetiségi politika kidolgozására.

Az 1931 végére elkészült "A nemzetiségi kérdés Magyarországon és a KMP feladatai" c. cikktervezet kísérletet tett annak meghatározására, hogy mit is jelent a nemzeti-nemzetiségi kérdés és a vele való foglalkozás a KMP számára. Magyarországon -- olvashatjuk a tervezetben -- a nemzeti kérdésnek három területe van: 1. Magyarország nemzeti függetlenségének kérdése, 2. a Magyarországtól elszakított mintegy három millió magyar kérdése, 3. a magyarországi nemzetiségek kérdése. Leszögezte továbbá, hogy "nemzetiségi elnyomás a mai Magyarországon is van, sőt a kapitalizmus válságának éleződésével állandóan fokozódik". A nemzetiségi elnyomás főként a dolgozó tömegeket sújtja, éppen ezért hiba volt ennek a kérdésnek eddigi elhanyagolása. A KMP feladata -- határozza meg a tervezet -- éles harcot folytatni a magyarországi nemzetiségek elnyomása, a nemzetiségek jogfosztása ellen, a teljes önrendelkezési jogok biztosításáért.

A harmincas évek elején jelentkező bizonytalanságok után a KMP vezetése a Komintern VII. kongresszusa után -- annak irányvonalához igazodva -- igyekezett változtatni a párt nemzetiségi politikáján is. A KMP ideiglenes vezetőségének 1936 júniusi, valamint a Komintern VB Ittkárság 1937 márciusi határozata szakítást jelentett az eddig folytatott nemzetiségi politikával. Ez azonban nem jelentette a trianoni békeszerződés eddigi értékelésének megváltoztatását. Jelentette viszont, hogy a KMP-nek le kell leplezni a fasiszta nagyhatalmak barátságának hazug voltát, hogy a trianoni békeszerződéssel okozott igazságtalanságot csak a béke és demokrácia európai erőivel együttműködve lehet felszámolni. A revízió jelszavával a népek önrendelkezési jogát kell szembeállítani. A határozatok végül hangsúlyozták, hogy a KMP-nek a magyar kisebbség gazdasági és kulturális érdekeit erőteljesen kell a továbbiakban képviselni. Ezen általáno-

san megfogalmazott jelszavak hangoztatása ugyanakkor a pártvezetőség bizonyos mérvű tanácstalanságát is mutatja, amelynek feloldásához a Komin-terntől sem kapott segítséget.

Az 1938 novemberétől kezdődően területgyarapítások következtében a KMP nemzetiségi politikájának középpontjában elsősorban a hazai nemzetiségek kerültek. A párt nem ismerte el az erőszakos területhódításokat, és továbbra is küzdött a nemzeti kérdés igazságos, internacionalista rendezéséért. A reális helyzet figyelembe vétele alapján követelte a nemzetiségek egyenjogúságának biztosítását valamennyi -- az ország területén élő -- nemzetiség számára. Ugyanakkor az antifasiszta népfrontpolitika keretében a nemzetiségekkel éppúgy, mint a demokratikus mozgalmakkal mint szövetségesekkel számolt.

A KMP-nek az új helyzettel kapcsolatos politikája véglegesen 1942-re alakult ki. A különböző pártdokumentumok hangoztatták, hogy a pártnak síkra kell szállni a magyarországi nemzetiségek önrendelkezési jogáért, beleértve az államtól való elszakadás jogát is. Csakis ezen az alapon lehet megszervezni a magyar és a szomszédos országok munkásosztályának közös harcát uralkodó osztályaik ellen. A párt következetes gyakorlati tevékenységet folytat a nemzetiségek üldözése ellen. Felhívással fordul Észak-Erdély lakosságához a nemzetiségek üldözésének megakadályozása céljából. Eleplezte a bácskai tömeggyilkosságot, amelyet nemcsak a szomszédos népek, hanem a magyar nép ellen elkövetett büntettnek minősítette.

A háború folyamán formálódó népfrontpolitika lehetővé tette azoknak a baloldali és liberális erőknek a tömörítését, akik ugyancsak szemben álltak a rendszer nacionalista-soviniszta nemzetiségi politikájával. Ez a formálódó új politikai szövetség erősítette azt a nemzetiségpolitikai koncepciót, amelyet a párt a háború vége felé dolgozott ki. A párt 1944 szeptember-októberi dokumentumai egyrészt összefoglalták a nemzetiségpolitikai kérdésekben a felszabadulás előtti tapasztalatokat, másrészt általános elvi-politikai iránymutatást adtak, és részben konkrétan megfogalmazták a párt előtt álló feladatokat is. A párt a magyar néphez intézett 1944. szeptemberi kiáltványában olyan demokratikus Magyarországot szállt síkra, amelyben a dolgozó társadalom minden rétege fajra és nemzetiségre való tekintet nélkül részt vehet a társadalom építésében. Az 1944. októberi programtervezet hangsúlyozta, hogy a magyar állam terüle-

tén élő összes nemzetiségeket gazdaságilag, politikailag és kulturálisan egyenjogúnak nyilvánítja. Majd pedig konkrétan is felsorolta a nemzeti-ségi jogokat az államélet, a törvényhozás, a közigazgatás, a nyelvhasználat, az iskoláztatás és a kulturális élet terén.

A felszabadult Magyarországon a politikai tennivalók között kiemelkedő helyet foglalt el a nemzetiségi kérdés. Rendezni kellett a magyarság és a szomszédos népek viszonyát, amelyet a Horthy-rendszer a végletekig elrontott. Az itt felvázolt állásfoglalások, elképzelések alkalmas kiindulópontot képeztek ahhoz, hogy a háború utáni idők, az újjászülető, demokratikus Magyarország helyes és reális nemzetiségi politikáját kidolgozzák.

J E G Y Z E T E K

1. Magyar Törvénytár 1968. XLIV. tc.; Pölöskei Ferenc: Nacionalizmus a dualizmus korában -- A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth 1964.
2. Ardy Endre: A nacionalizmus alkonya. Gondolat 1959. 90--91.
3. Erényi Tibor: Nemzeti-nemzetiségi kérdés Magyarországon a dualizmus korában. Társadalmi Szemle 1987. 7. Vö. Kalmár I. György. Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900--1944). Bp. Akadémiai 1976. és Kende János: Az MSZDP nemzetiségi politikája (1903--1919). Akadémiai 1986.
4. Tilkovszki Lóránd: Az SZDP és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919--1945. Kossuth 1986.
5. Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat 1982. 5--61. old. Jászi Oszkár: A nemzetállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Gondolat 1983.
6. Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom. Kossuth 1963. Szász Zoltán: Gyulafehérvár 1918. História 1980. 3.
7. Magyar Törvénytár 1919. évi tc.-ek.
8. Magyar Törvénytár 1918. évi tc.-ek.
9. Magyar Törvénytár 1919. évi tc.-ek.

10. Pintér István: A nemzetiségi politika Magyarországon a két világháború között. Társadalmi Szemle 1986. 11.
11. Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth 1969. 53--117. old. 268--300. old. Vö. Kóvágó László: A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés. Kossuth 1985. 11--110. old.
12. Kóvágó László: A KMP nemzetiségi politikája a Tanácsköztársaság megdöntésétől a felszabadulásig. Párttörténeti Közlemények 1977. 2. Vö. Kóvágó László: A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés. Kossuth 1985. 143--235.

RESUME: (Progressive Vorstellungen, Bestrebungen Über die Lösung der nationalen Frage in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts in Ungarn, von unserer Befreiung) Diese Arbeit hat das Ziel, vorzulegen, welche Bestrebungen die progressiven politische Kräfte in der Lösung der nationalen Frage in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts in Ungarn gehabt haben. Es wurde auch die Schwierigkeiten und die Hindernisse dieses Bestrebens vorgezeigt. Die Studie hat auch ein Versuch, den schlechten Gegensatz zwischen dem Nationalismus und den nationalen Gewissensbissen zu übertreten und die versühten Versuche der ungarischen progressiven Kräfte vorzulegen.

SUBA ISTVÁN

ORSZÁGGYÜLÉSI KÉPVISELŐVÁLASZTÁSOK HEVES ÉS KÜLSŐ-SZOLNOK MEGYÉBEN 1861-BEN

9

Ferenc József 1849 után birodalmának kormányzati rendszerét többször is módosítani kényszerült. Az átalakítás folyamatának egyik jelentős állomása volt az 1860. évi Diploma.

1860. október 20-án megjelent a "tejhatalmunk erejével, állandó vissza nem vonható állami alaptörvény", az Októberi Diploma,¹ amely egyéb fontos intézkedése mellett újjászervezte az 1848 előtti kormányserveket, az udvari kancelláriát és a helytartótanácsot, és országgyűlést ígért. Az összehívandó országgyűlés szűk jogkört kapott. Feladata lett volna előkészíteni a koronázást. Egy, a hercegprímás elnöklele alatt tartandó tanácskozás feladatává tették, hogy eldöntse, milyen jogelvek szerint válasszák meg az országgyűlés tagjait. A Diploma érintette az ország közigazgatását is, visszaállította a megyei törvényhatóságokat, visszaadva autonómiájukat, amit követett a főispánok kinevezése.

A jelen tanulmány célja megvizsgálni Heves és Külső-Szolnok vármegyében a választásokat és az azt kísérő politikai légkört.

Heves és Külső-Szolnok vármegye örökös főispánja a mindenkori egri püspök, illetve érsek volt, ez idő szerint Bartakovics Béla.

A vármegye újjászervezése a december 12--15-i közgyűlésen történt meg. Megválasztották a tisztviselőket, részint az 1848-as "veteránokból", részint az ifjabb generációból, és lefektették a megyei politika alapelveit, hiszen a megye nemcsak igazgat, hanem politizál is (és az utóbbi a megyéknél mindig fontosabb volt, mint az első).

A közgyűlés határozata kimondja, hogy a megye "alkotmányos ősi jogaik gyakorlását az 1848-as törvények alapján folytatja" és "... a megye területén magánál egyéb hatóságot el nem ismer", a megyébe a törvényellenes kormány által alakított minden néven nevezhető hivatalt nem létezőnek te-

kint, sőt nem ismeri el a Magyar Udvari Kancelláriát és a Helytartótanácsot, mert ezeket az 1848-as III. tc. megszüntette, valamint követeli az 1848. IV. tc. alapján alkotandó népképviselői országgyűlés összehívását.² A határozatot kihirdették a kettős vármegyében, és közölték báró Vay Miklós kancellárral is.

A megye első közgyűlésén az 1848-as jogalap deklarálása után került sor az esztergomi tanácskozásra. Scitovszky hercegprímás elnöklete alatt 1860. december 17-én nyílt meg az az értekezlet, melynek meg kellett állapítani az országgyűlési választójogot. A főispánokat meghívták, míg más tagok meghívására Vay kancellárnak a prímással kellett megállapodni.

Megyénből meghívást kapott az érsek-főispán, Danielik János egri kanonok, prisztinai választott püspök, aki az egyházi ügyek tanácsosa lett a helytartóságon. Babics István ügyvéd és Almásy Pál, a volt 1848-as országgyűlés alelnöke, majd Debrecenben elnöke, valamint gróf Szapáry Gyula, a megye alispánja.³

A meghívást a meghívottak egy része visszautasította, "köztük Szapáry Gyula gróf, aki Deák Ferencsel és Jankovich Lászlóval -- ahogy a Pesti Napló írta -- körülményeiktől fogva nem vehettek részt".⁴ Az értekezleten 77-en jelentek meg, megyénk küldöttei nem szólaltak fel.

Az értekezlet a megyei ellenállás és tömegmozgalmak hatására nem mert és nem akart az 1608. I. tc.-hez ragaszkodni -- amit különben az 1848-as tc.-k hatályon kívül helyeztek --, hanem kimondták, hogy az országgyűlési választásokat az 1848. V. tc. alapján kell lefolytatni.⁵ Az uralkodó elfogadta az értekezlet javaslatát, és így rendelte el az országgyűlés összehívását.

A helytartótanács január 21-én bocsátotta ki a 4264/1861. sz. rendeletét, amelyben az országgyűlés időpontját április 2-re, helyét pedig Budára tűzte ki, és egyúttal rendelkezett a központi választmány és a választókerületek megalakításáról, vagyis az 1848-as V. tc. életbelépéséről.⁶

A január 28-i bizottmányi ülésen az érsek-főispán terjesztette elő az egyetlen napirendi pontot, az országgyűlési képviselők választásának előkészítését és az intézkedő központi választmány megalakítását.⁷ A bizottmány megalakította a központi választmányt 65 taggal, elnökévé az első alispánt, gróf Szapáry Gyulát választotta.⁸

Utána a közgyűlés a választókerületek megalakításáról értekezett. Úgy döntött, hogy csekély módosítással meghagyják a 40-es kerületeket, arányosan kiigazítva a lélekszámnak és a földrajzi távolságnak megfelelően. Így Verpelét település (3445 lakos) a fügedi kerületből áttevődött a kápolnai kerületbe.⁹

Mivel a választási törvény 7. §. lehetőséget ad a települések áthelyezésére, ha közelebb van a szavazási központ, ezért Besenyő (2565 lakos) és Dormánd (846 lakos) a tiszánánai kerületbe kerültek át, míg a tiszánánai kerületből az 1700 lakosú Alattyán és a 428 lakosú Tenk csatoltatott át a fügedi kerülethez.¹⁰

A végleges beosztást a következő táblázat mutatja:¹¹

Szám	Kerület	Település	Lélekszám	Választók
1.	Szolnok	24	31.343	2.665
2.	Mezőtúr	12	31.078	2.778
3.	Abádszalók	27	31.067	2.512
4.	Tiszánána	29	30.881	2.544
5.	Kápolna	20	29.483	2.530
6.	Füged	32	29.428	1.132
7.	Gyöngyöspata	24	29.200	2.295
8.	Pétervására	34	28.226	2.602
Összes		202	240.009	18.558

Ezután tekintsük át a választásra jogosultak létszámát, amit az 1848. V. tc. határozott meg. A passzív választójogot 24 évhez és a magyar nyelv ismeretéhez kötötték.

A következő táblázatunk az erre vonatkozó adatokat tartalmazza, összevetve az 1848 évekkel:¹²

Választókerület	1848	1861
1. Kápolna	2.463	2.530
2. Füged	1.293	1.132
3. Gyöngyöspata	2.391	2.295
4. Tiszanána	1.487	2.544
5. Abádszalók	1.053	2.512
6. Szolnok	1.692	2.665
7. Mezőtúr	1.122	2.278
8. Pétervására	2.589	2.602
Összes:	13.063	18.588

Adatainkból megállapíthatjuk, hogy a választók lélekszámának csekély emelkedése megfelel a népesség tényleges szaporodásának.

A politikai jogok gyakorlásának köre tehát egyáltalán nem bővült. Miután a közgyűlés kidolgozta az eddigiekben ismertetett választási intézkedéseket, csak ezután olvasták fel a helytartótanács már említett levelét. Ezt a bizottmány tudomásul vette és leszögezte "... a megyét az országgyűlési választásoknál az 1848-as törvények vezetik, az előadott rendszabályokat törvénytelennek tekintenek ... a megye a központi választmányát már megválasztotta".¹³

Egyúttal kijelentik: "... az oly országgyűlés, mely az 1848-i 7. tc. szerint az utolsó erdélyi országgyűlés elfogadása által Magyarországgal teljesen egyesült és még azon évben egybegyűlt országgyűlésen már képviselve volt -- Erdély úgy nem különben a szent korona egyéb tartományai és országai nevezetesen Horvátország, a határvidékek, csajkások kerülete a Fiume nélkül lenne összejövendő, teljesnek el nem ismerheti."¹⁴

Még ugyanezen nap délutánján a központi választmány is ülést tartott, ahol bizottságokat állított fel a választók összeírására, mindegyik kerületbe egy háromtagú küldöttséget póttaggal.¹⁵

A tanácskozás további szakaszában kiderült, hogy ide is eljutottak a képviselő utasítás ügye miatti országos vita hullámai.¹⁶ Az ülésen

felszólalt Maár János pesti ügyvéd is, aki indítványozta, hogy az országgyűlési képviselőket a megye lássa el utasításokkal. Az indítvány ellen tiltakozó Almásy Pál szerint a követek utasítása ellenkezik az 1848-as törvényekkel. Érvelését a többség elfogadta, s Maár javaslatát további vita nélkül elvetette. Megjegyzendő viszont, hogy az "Egri Értesítő" Maár indítványát pártolta, még hozzá igen lelkesen, egyúttal elítélően szólva Borsod vármegye utasítást pártoló határozatáról.¹⁷

A lap szerint az 1848-as törvények sehol sem mondják ki, hogy a követek ne utasíttassanak, és mert "az országgyűlés többségének olyan morális ereje van, hogy mint mondá, egy képviselő sem nem merhet ellene menni vagy tévedhet félre, ép ezért látjuk szükségét az utasításoknak, hogy küldött ezekre támaszkodva kötelességérzetből merjen a többség és a karzat tapsa ellen is nyilatkozni, és küldőinek nyugodtan megfontolt akaratát kimondani."¹⁸

Viszont sokkal később ugyanitt kapott helyet Kovách László megyei főjegyző tollából egy cikksorozat a közelgő választásokról. A szerző hivatkozik az 1848-as országgyűlésre, ahol a képviselőknak nem volt utasításuk, és mégis tudták, hogy mit kell tenniük. Ezért kell "választanunk föltétlen bizalmunkat megérdemlő, közelismerésben részesülő honfiakat képviselőül".¹⁹ E fejtegetését folytató, "A politikai hitvallás" c. cikkében kifejti, hogy "nincs szükség politikai hitvallásra, mert hazánkban mindenki egyet követ -- legalább azokat, akit a nép választani fog, mind ezen vallást követik: szabad Magyarország".²⁰ Az 1861-es országgyűlés alkotmányos és koronázó lesz, ezért a képviselőkre nagy és nehéz feladat jelentkezik. Itt előtérbe kerülnek a képviselők tulajdonságai. Ezért korteskedni kell! -- mondja ki "Korteskedésről" c. írásában --, s ennek a lényege a nyilvánosság legyen, "... amely a föllépőkre kimondja az igent vagy a nemet."²¹

Március elején új szakaszához ért a választási előkészület, felleptek a képviselők, szervezték táborukat, ismertették programjukat. Minden megyei képviselő ragaszkodott az 1848-as törvények maradéktalan helyreállításához. A képviselők kiindulópontja Teleki László abonyi választóinak elmondott beszéde volt.²²

A megye legismertebb képviselői: Csiky Sándor Eger város főbírája,²³ Kovách László vámosgyörki földbirtokos, a megye főjegyzője,²⁴

Németh Albert hevesi birtokos,²⁵ Szapáry Gyula gróf alispán,²⁶ és Pap Pál kápolnai birtokos nemes is.²⁷ Azonban a közvélemény oly súlyos vádakkal -- sikkasztás -- illette Pap Pált, hogy kénytelen volt visszalépni. Őrmagát tisztázni kívánva a megye közgyűléséhez fordult. Kérelmében az állítja, hogy az általa felvett 5000 Ft az ő kormánybiztosi illetménye volt. Kéri tehát a bizottmányt, hogy ártatlansága bizonyításához "a megye erkölcsi eszközöket neki nyújtani méltóztassék".²⁸ A megye bizottmánya a február 20-i ülésén kiadott végzésében kijelenti, hogy "Pap Pál ellen hasonló méltatlan vádaknak létezése kellemetlenül érinti a megye közönségét, ... és a folyamodó magaviselete minden fogáson felülinek látszik."²⁹ Azonban a kiadott erkölcsi igazolás sem mentette meg a derék hazafit a politikai bukástól, minthogy a híresztelések továbbra is tartották magukat.³⁰ Helyette előbbi ellenfele, Babics János indult.³¹

Míg a korteshadjárat tartott, közben március első hetében megalakították a választókerületek bizottságait, kinevezték az elnököket és a jegyzőket, ahogy az 1848. V. tc. 26. §-a intézkedik.³² A választókerületek elnökei és jegyzői adták a szavazatszedő bizottmány magját. A törvény szerint azon választók mindegyike, akik országgyűlési követet ajánlottak, a helyszínen jelen lévő választók közül két egyént megnevez, s az ekképpen ajánlott egyének az elnökkel és a szavazat nélkül jelen lévő jegyzővel együtt képezik a szavazatszedő választmányt.

Ilyen előzmények után érkezett el március 12-e, a szavazás napja. A megyében viszonylag békésen ment végbe a képviselők megválasztása, kivéve a tiszánánai választókerületet, ahol igen súlyos zavargásokra ragadtatták magukat az egybegyűltek.

Március 12-én Tiszánánán, a választókerület központjában több személy garázdálkodott, nagyrészt ittas állapotban, szidalmazva a választókat, főleg Szathmáry Király Lajosra szavazókat bántalmazták.³³

A Németh Albert táborába tartozók közül Balogh György, Nagy János kövel dobálóztak, Prokai Péter puskával rálőtt a poroszlói református segédlelkészre. Több szavazónak levertek a kalapját "és megölésükkel fenyegetőztek".³⁴

Szabó Áron esküdtet megfenyegettek, mikor közbe akart lépni. Horváth Béla jegyző a sértegetések hatására abbahagyta a jegyzőkönyv vezetését.³⁵

Lipcsey Péter szolgabíró nem avatkozott közbe, hivatkozva arra, hogy csak négy fegyveres hadnagya volt.³⁶

Szathmáry Király Lajos szerint a szekérét meg akarták állítani a kömlelakosok, és meg akarták támadni.³⁷

A nyomozás kiderítette, hogy aki meg akarta ölni Szathmáry Király Lajos, az Kobolák Lőrinc 84 éves kömlelakos, aki nem jár szavazni.³⁸

A besenyőtelki lakosok több kömlelt megvertek, így Nagy Gábort, Kondás Andrást és másokat. A sértettek az ütlegeket visszaadták a besenyőeknek, sőt a választás egész hetében szinte egyfolytában verekedtek.³⁹

Szabó Frigyes csendbiztos nem avatkozott be, állítólag neki sem volt fegyveres hadnagya⁴⁰ és csak a választás után lépett fel, mert a besenyőek megtámadták Goth Antal házát, amit -- előre értesülve a dologról -- rokonaival megvédett.⁴¹ Vratarics Lajos alszolgabíró is csak ekkor intézkedett, ezért ellene külön panasszal is voltak a kömleiek.⁴²

Megállapíthatjuk, hogy felfokozott légkörben zajlott le a tiszánai követválasztás. Tömegverekedésig fajuló összecsapások, atrocitás is jelezte, hogy "milyen széles körben és mélyen érezték át a választások politikai jelentőségét" -- amint azt a korszak jeles monográfusa írja.⁴³

A választáson folyt a bor és a korteskedés, ezek és a "program" hatására választották meg szavazattöbbséggel Hémeuh Albertet,⁴⁴ akinek hívei fizikailag is erősebbek voltak. A megye más helyein az említettekhez hasonló atrocitás nem volt.

A pétervásári kerületben először gróf Keglevich Bélát választották meg, de ő a Torna megyei választást fogadta el. A pótválasztáson került helyére családjának másik tagja.

A megye két városában (amely két külön választási kerületet alkotott) Egerben és Gyöngyösön március 14-én volt a választás. Egerben a bizottmány elnöke Nánássy Mihály volt. Képviselőségért küzdöltek Csiky Sándor és Alexy Mihály -- az érseki uradalom ügyvédje --, de látva Csiky népszerűségét, visszalépett, így egyhangúlag lett választva a város volt 48-as követe. A gyöngyösi szavazatszedő bizottság elnöke Makovszky Antal, jegyzője Medveczky Antal volt. Két jelölt volt: gróf Almássy György és Isaák László főszolgabíró. Almássy György 518 szavazatot kapott, míg Isaák László 150-et.

A megye képviselői lettek:

Kerület	Jelölt	A választás módja
Szolnok	gróf Szapáry Gyula	egyhangúlag megválasztva
Mezőtúr	Pétery Károly	egyhangúlag megválasztva
Abádszalók	Borbély Miklós	szótöbbséggel megválasztva Lipcsey Imre másodalispán ellenében
Tiszanána	Németh Albert	szótöbbséggel megválasztva Szathmáry László ellenében
Kápolna	Babics János	egyhangúlag megválasztva
Gyöngyöspata	Kovách László	egyhangúlag megválasztva
Füged	Almásy Sándor	egyhangúlag megválasztva
Pétervására	gróf Keglevich Gyula	egyhangúlag megválasztva

Az országgyűlési képviselőket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mint cseppben a tenger tükröződik az országos átlag.⁴⁵ A vezetés szilárdan a volt nemesség kezében maradt. A képviselők között két arisztokrata van, akik hatalmas birtokkal rendelkeztek a vármegyében. A többi képviselő jó-módú középbirtokos nemes és csak egy "polgár" van, Csiky Sándor, igaz, hogy ő is nemes, de nem annyira vagyonos.

A képviselők zöme most kapcsolódott be a politikai életbe -- csak ketten vettek részt az 1848-as országgyűlésen --, ez a választás volt a debütálásuk. Összevetve az 1865-ös választásokkal, az eltérés csekély: újra ugyanazok lesznek a képviselők, a dualizmus első évtizedeiben is ők szabják meg szűkebb hazájuk politikáját.⁴⁶

A képviselőválasztások befejezése után rögtön kérvények, folyamodványok özöne áradt a megyei bizottmányhoz a botrányos tiszánai választás miatt. A beadott panaszokat a vármegye közgyűlése megtárgyalta, s úgy döntött, hogy a "választás érvényessége fölött határozni nics joga",⁴⁷ de a rendzavarást kivizsgálja, mint ekkor ezt a központi választmány is kérte átíratában.⁴⁸ A tiszánai történetek kivizsgálására egy bizottságot nevezett ki Halasy Kázmér elnökletével.⁴⁹

A nánai választás körülményeinek kivizsgálására alakult bizottság a

közgyűlés után megkezdte működését. A bizottság tagjai voltak az elnökön kívül Losonczy Lajos, Mártonffy Antal, Majzik Viktor főszolgabíró és Horvay Lajos "rendszerinti" esküdt. A helyszínnre kiszálló küldöttség március hónap végéig lefolytatta a vizsgálatot, tanúkat hallgatott ki, és rekonstruálta az eseményeket.⁵⁰ A vizsgálatot végző küldöttség "vagyon és személybiztonság helyreállítván, a népet Könlön, Besenyőn és Nánán egybehívatta, és felhívta őket a haza jelenlegi váltságos idejében minden gyűlölséget és ingerültséget kerüljenek, és a testvériség eszméjét tartsák szem előtt".⁵¹ Ennek meg is lett a következménye, mert már este a kömlői lakosok és a besenyeiek a "testvériség és egyetértés áldomásainak poharát együtt ürítették".⁵²

Az ellentmondó vallomásokból számunkra csak az biztos, hogy a dolgok semmiképpen sem voltak rendben. A megyéhez történő folyamodással párhuzamosan az országgyűléshez is eljuttatták kérvényüket a politikailag is megvert fél párthívei, minthogy a választások érvényessége felett csak a parlament dönthet. A beadványban kérésüket Szathmáry párthívei mind tartalmi, mind formai hivatkozásokkal alátámasztották.⁵³

Az országgyűlési házszabályok 9. pontja értelmében kifogás nélküli választásnak tekintetik, melynek választási jegyzőkönyve rendben van, s amely iránt panasz beadva nincs.⁵⁴ Tudjuk, hogy e feltételeknek nem felelt meg Németh Albert képviselősége. Ugyanis Horváth Béla, a választókerület szavazatszedő bizottságának az írnoka, a tarnaaszentmiklósi híró fenyegetésére (hogy "kitépi a szakállát") sietve eltávozott, s így a jegyzőkönyv vezetése félbemaradt.⁵⁵

Az országgyűlés csak április 19-én foglalkozott először a tiszánánai ügygel, kinevezve Horváth Döme képviselőt a vizsgálat lefolytatására,⁵⁶ addig is Németh Albert "tagsági jogainak osztályilag is kívánt fenntartása mellett" részt vehet a képviselőház munkájában.⁵⁷ Horváth Döme a küldetéséről készült jelentést csak az országgyűlés feloszlata előtti napon, augusztus 21-én ismertette.⁵⁸ Előterjesztését a képviselők elfogadták, s így Németh Albert megválasztását törvényesnek ismerték el. Kritikaként kell megjegyezni, hogy Horváth ténykedése lényegében csak formai gesztus volt, objektív tényfeltárássra több szempontban sem törekedett. Leginkább azért, mert célja nem is a vizsgálat, hanem Németh képviselőségének megtartása volt.

Ezzel végére értünk a 48 utáni korszak első választásáról való összefoglalásnak. Megállapíthatjuk, hogy ez az esemény igen szembetűnően hordozta magán az átmenetiség jeleit, a politikusok eszköztáraiban mind eszmei, mind gyakorlati téren egyaránt kimutathatók az átmenetiség vonásai. Ami a választásokban figyelemre méltó, ez egy sajátos prognózis: előreveszti ugyanis a hevesi politika későbbi szakaszának szinte minden jellegzetességét, politikai pártállás, erőviszonyok, elvek és eszközök terén egyaránt.

J e g y z e t e k

(Részlet a "Közigazgatás és politikai viszonyok Heves-Külső-Szolnok vármegyében 1860-1861" c. tanulmányból)

A jelen tanulmány elkészítését több tényező igen nehezítette. Az akadályok sorában elsőként kell említeni, hogy a kutatás tárgyáról szolgáló korszakból csak igen kevés forrás maradt fenn, nem utolsósorban azért, mivel az 1849-től 1867-ig terjedő idők anyagát Orosz Ernő levéltáros -- gyaníthatóan hátsó szándéktól is vezérelve -- kétszer is átselejtezte, s mint dr. Soós Imre írja: "Évről évre csak egy csomót hagyva meg, főleg jogi vonatkozásúakat." (Levéltári Alapleltár, 1963. 181.) A jelentősen megcsonkított iratanyag miatt használható forrásként jórészt csak a közgyűlési jegyzőkönyvek, az alispáni iratok és az Egri Értesítő címet viselő hírlap egyes számai szolgáltak. Végül szintén kutatásgátló tényezőként kell szólni arról is, hogy a vizsgált időről mindmáig nem készült monográfia, sőt még átfogó igénygel fellépő tanulmány sem. Jellemző, hogy a vármegye történetét megíró, az eseményekkel kortárs Szederkényi Nándor is csak mondatnyi tétet szentel neki.

1. Kónyi II. 493.

2. Kgy. jkv. 22/1861.

3. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849--1865. I-IV. Bp. 1925--1937. III. 147--150. (továbbiakban: Berzeviczy)
4. A tanácskozást dolgozta fel Thewrek-Pallaghy Attila: Esztergomi Tanácskormány 1860-ban. Bp. 1925. A műben említi, hogy gróf Szapáry Gyula is részt vett a tanácskozáson. Közli szálláshelyét és vendéglátóját is. I. m. 23.
5. Berzeviczy i. m. III. 147--150.
6. Kgy. jkv. 153/1861.
7. Kgy. jkv. 140/1861.
8. Kgy. jkv. 142/1861.
9. Kgy. jkv. 141/1861.
10. Kgy. jkv. 147/1861.
11. Kgy. jkv.-ek és Alispáni Ir. alapján összeállítva.
12. Kgy. jkv.-ek alapján összeállítva.
13. Kgy. jkv. 153/1861.
14. Kgy. jkv. 154/1861.
15. Alispáni Ir. 136/1861.
16. P. N. 1861. márc. 12., 14., 15., 17., 19., ápr. 11.
Vö. Szabad György : Forradalom és kiegyezés választóján 1860--1861. Bp. 1967. 246--248.
(továbbiakban: Szabad)
17. Kgy. jkv. 341/1861.
18. E. É. 1861. 10. sz. márc. 17.
19. E. É. 1861. 4. sz. febr. 2.
20. E. É. 1861. 5. sz. febr. 10.
21. E. É. 1861. 6. sz. febr. 17.
22. A képviselői agitációról írásos emlék nem maradt, így szinte lehetetlen a képviselők érvelési rendszerének, a választóknak tett ígéreteik hiteles feltárása. Itt leginkább csak az analógia módszerével élhetünk, azaz országgyűlési ténykedésükből vonhatunk le következtetést a fent említettekre.
23. Csiky Sándor egri születésű ügyvéd, aki korán bekapcsolódott városa politikai életbe, 1848-ban a város képviselője. A szabadságharc bukása után halálra ítélték, de kegyelemből 6 évi várfogságra változtatták. 1860. novemberétől Eger főbírája.

24. Kovách László vámosgyörki földbirtokos, jogi tanulmányokat folytatott, a szabadságharcban századosi rangot ért el. Az önkényuralom időszakában birtokán gazdálkodik, 1858-ban alapította meg a Heves megyei gazdasági egyesületet. 1860 decemberétől a megye főjegyzője.
25. Németh Albert hevesi 200 holdas birtokos, aki Keglevich Miklós oldalán kapcsolódott be a reformkori megyei közéletbe. 1844-ben szolgabíró lett, 1848-ban országgyűlési képviselővé választották, itt a szélső balhoz tartozott. A honvédseregben őrnagyi rangot kapott. Világos után besorozták, később birtokán gazdálkodott.
26. Gróf Szapáry Gyula a megye első alispánja 1832-ben született. 24 éves korában alapította meg a Külső-Szolnok vármegye -- ahol uradalmi voltak -- gazdasági egyesületét. A megye visszaállításakor választják meg tisztebe.
27. Képviselőként indult Pap Pál kápolnai birtokos nemes, aki 1848-ban a kápolnai kerület képviselője volt és részt vett a szabadságharcban, mint kinevezett kormánybiztos.
28. Alispáni Ir. 254/1861.
29. Kgy. jkv. 160/1861.
30. Előzménye volt, hogy ő volt az, aki leghangosabban követelte Ferencz József közpolgárrá való degradálását, s véleményét keresztül is vitte a februári közgyűlésen.
31. Babics János jogtanár volt 1848 előtt, 1848-ban pedig közoktatási miniszteri titkár, 1851-től verpeléti plébános.
32. E. É. 1861. 8. sz. márc. 3.
33. Szirmay István vallomása 35/654. vö. 50. jegyzet; Szunyovszky Mihály nyilatkozata 40/654.
Vallomások 78--81/654.
34. Tanuvallomások 35--37/654.
35. Vallomások 36--37/654.
36. Vallomása 45/654.
37. Vallomása 63/654.
38. Kömlei lakosok vallomásai 65--67/654.
39. Tanuvallomások 5--8/654.
40. Nyilatkozata 15/654.
41. Tanuvallomások 10--14/654.

42. Nyilatkozata 14/654.
43. Szabad i. m. 415.
44. A tiszánánai verekedésen kívül súlyos atrocitásokra, verekedésekre került sor országosan is.
45. Az 1861-ben megválasztott képviselők között volt 42 mágnás (29 gróf és 13 báró) vagyis a 315 képviselő 13,3 %-a arisztokrata, míg 200 képviselő (60 %) birtokos nemes, és még 3 % birtoktalan nemest ide-számítva az országgyűlésen még 80 %-ban a rendi elem dominált. A fennmaradó 20 %-ból pedig 12 % nemzetiségi képviselő volt.
46. Heves vármegye országgyűlési képviselői 1848-, 1861- és 1865-i választásokon:

Kerület	1848	1861	1865
Szolnok	Graefl József	gróf Szapáry Gyula	gróf Szapáry Gyula
Mezőtúr	Borbély Lajos	Pétery Károly	Pétery Károly
Abádszalók	Bereczky András	Borbély Miklós	Borbély Miklós
Tiszanána	Németh Albert	Németh Albert	Dobóczy Ignác
Kápolna	Pap Pál	Babics János	Pap Pál
Füged	Puky Miklós	Almágy Sándor	Almágy Sándor
Gyöngyöspata	Horváth Mihály	Kovács László	Kovács László
Pétervására	Fejér Lajos	gróf Keglevich Gyula	Nánágy Ignác
Gyöngyös	Almágy Pál	gróf Almágy György	gróf Almágy György
Eger	Csiky Sándor	Csiky Sándor	Csiky Sándor

47. Kgy. jkv. 352/1861.
48. Kgy. jkv. 386/1861.
49. Kgy. jkv. 352/1861.
50. Alispáni Ir. 654/1861. A bizottság 94 személyt hallgatott meg, illetve kért írásbeli nyilatkozatot.
51. Alispáni Ir. 564/1861.
52. Uo.
53. K. L. 61/III. 18., 552.

- 54. Ogy. Kép. N. I. 4.
- 55. Alispáni Ir. 540/1861.
- 56. Ogy. Kép. N. I. 21.
- 57. Ogy. Kép. Ir. Jegyzőkönyv VI. ülés 6. sz.
- 58. Ogy. Kép. Ir. Jegyzőkönyv LXXV. ülés 513. sz.

F o r r á s o k

- 1. Alispáni Ir. Heves-Külső-Szolnok vármegye Alispánjának Iratai
1861. Heves Megyei Levéltár
- 2. E. É. Egri Értesítő 1860., 1861.
- 3. K. L. Képviselőházi és nemzetgyűlési Levéltár
Országos Levéltár
- 4. Kónyi Deák Ferenc beszédei. Kiadja: Kónyi Manó
2. kiad. I-VII. Bp. 1903.
- 5. Kgy. jkv. Heves-Külső-Szolnok vármegye közgyűlésének
jegyzőkönyve 1861. Heves Megyei Levéltár
- 6. P. N. Pesti Napló 1860., 1861.
- 7. Ogy. Kép. N. Az 1861. évi április 2-án Pesten egybegyűlt
Országgyűlés Képviselőházának Naplója.
Pest, 1861.
- 8. Ogy. Kép. Ir. Az 1861. évi április 2-án Pesten egybegyűlt
Országgyűlés Képviselőházának Irományai.

РЕЗЮМЕ: (Парламентские выборы в области Хевеш-Кюльшё-Сольнок в 1860--61 годах) Очерк является частью одной более обширной работы, разбирающей управление и политику областной конституционной жизни, восстановленной в 1860-61 годах.

В это время огромное значение придавалось парламентским выборам. В данной статье описывается, в какой атмосфере проходили выборы в области Хевеш-Кюлюш-Сольнок с историко-политической точки зрения.

HALLMAI ISTVÁN

SZEMPONTOK A JÖGÁSZSÁG REKRUTÁCIÓJÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ AZ
EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIAÁN A POLGÁRI KORSZAK ELSŐ FELÉBEN
(1861--1913)

A jogi főiskolák a szervezett magyar jogi felsőoktatás rendszerében fontos, s egyben rendhagyó szerepet játszottak kialakulásuktól (18. század) a 20. század közepéig. Jellegükből következően elsősorban a közigazgatási, igazságszolgáltatási értelmiségi középírétegek szakképzésében vállaltak jelentős szerepet. Ezen intézmények főként az állami hivatalok utánpótlását biztosították, ez adta különleges politikai jelentőségüket.

Tevékenységük legjellegzetesebb sajátossága a gyakorlati, a praktikus képzésre orientáltságuk, s ebben a tekintetben semmiféle különbség nem tapasztalható az állami és a felekezeti által fenntartott akadémiák között.

Az egri jogi iskola vonatkozásában az állami rendelkezések a mérvatók, de sajátos arculata kialakításában a fentiekén túl egyházi törekvéseket is érvényesít minden korban. Ezek erőteljességére utal például, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben az állam komoly erőfeszítéseket tett a felekezeti jogakadémiák számának drasztikus csökkentésére (kísérletet tett az egri akadémia megszüntetésére is), ám egyéb körülményeken túl elsősorban a katolikus egyház erőteljes fellépése miatt ez nem sikerülhetett.

A tárgyalt időszakban, tehát lényegében a polgári korszak első felében a pesti és a kolozsvári egyetem jogi karán kívül tíz főiskolán lehetett jogi képesítést szerezni: a kassai, a nagyváradi és a pozsonyi királyi, az egri és a pécsi katolikus joglíceumban, az eperjesi evangélikus akadémián és négy -- a református felekezet által fenntartott -- iskolában, Debrecenben, Sárospatakon, Kecskeméten és Máramarosszigeten (1. sz. melléklet).

Az egri jogi iskola 1740-ben alapították Foglár György kanonok által,

eredetileg internátusnak szánva. Mellé 1754-ben Barkóczy püspök bölcsészeti és teológiai szakot is létrehoz egyértelművé téve a törekvést egyetem alapítására, amelynek kézzelfogható bizonyítéka Esterházy püspöknek 1763-ban a királynőhöz intézett folyamánya ez ügyben.

A Ratio educationis a felekezeti jogakadémiák vonatkozásában (így az egriében is) csupán a "főkormányra nézve" rendelkezik, ezen intézmények továbbra is megtartják viszonylagos önállóságukat, bár II. József még kísérletet tett megszüntetésükre, ez azonban nem járt sikerrel.

Folyamatos a joglíceum működése 1850-ig, amikor is az abszolutizmus egész idejére elrendelik a szilenciumot, s a jogi tanfolyam csak az 1861/62-es iskolaévben nyitja meg újra kapuit.

Az 1874-es miniszteri rendelet négy évfolyamosra bővíti a tanulmányidőt, és lényegében, jogállásukat tekintve, az akadémiákat egyetemi expozitúrákká tette.

1. A hallgatói létszám alakulása 1913-ig

Az egri jogi iskola a vizsgált korszakban -- ami a hallgatói létszámát illeti -- nem tartozott a legnagyobb ilyen jellegű felsőoktatási intézmények közé. A 19. század harmadik harmadára, mikorra kialakul a királyi és felekezeti jogakadémiák fejlett rendszere, közepes népességű főiskola volt. (1881 és 1885 között pl. a pozsonyi királyi és a debreceni református akadémia több mint 100, a nagyváradí, kassai és győri főiskolák közel 100 hallgatójával szemben Egerben mindössze 50 körül mozgott a jogász hallgatók száma.)

A joglíceum népességi viszonyairól készült korai kimutatások rendkívül fogyatékosak. A rendszeresen csupán 1882-től vezetett akadémiai évkönyvek utalnak arra, hogy levéltári akták kizárólag 1792-től rögzítik a pontos hallgatói létszámot, ami magában foglalta az előadásokra járó nyilvános rendes, a nyilvános rendkívüli és a vendéghallgatókat úgyszintén. Annyit a püspöki alapítólevélből azért tudunk, hogy az alapítást követő legkorábbi időszakban 12 "nemesifjú" alkotta a jogiskolát.

1792-től 1820-ig az intézet népessége 40 és 80 tanuló között mozgott. Nagyobb lendület következett be 1872-ig, amikor is meghaladta a száz főt (1825-ben 163 hallgatója volt a főiskolának). 1834-ig folyamatosan 100

körüli a létszám, a szabadságharcig pedig folyamatos csökkenés észlelhető, egészen a csupán 14 felvett hallgatóig (1848-ban).

Az ezt követő tíz esztendei tanítási szünet után 1866-tól 1874-ig újra 100 körül mozog a létszáma, de itt fel kell hívni a figyelmet: lényeges kontingenst jelentettek a hallatlanul megszorodott magántanulók, akiknek a száma a nyilvános rendes hallgatókéival vetekedett, e rövid időszak végén aztán túl is szárnyalta azokét (1871, 1872, 1873).

A magántanulói státusz megszüntetésével, amelyre 1874-ben került sor, 40--60 körüli lesz a létszám és ez állandósul hosszú időre.

Folyamatos emelkedés tapasztalható a 90-es évektől (1893-ban 62 fő, 94-ben 72 fő, 96-ban 86 fő), a századfordulóra pedig az intézmény újra eléri a százas létszámot. 1905-ben tetőzik 148 fővel és innen újra létszámesés mutatkozik. 1912-ben 100 fő alá csökken a jogász hallgatók száma az egri joglíceumban.

Az első világháborút megelőző két évtizedben kétségtelen tényné válik a jogakadémiák relatív elnéptelenedése (az egyetemek jogi karainak felduzzadásával párhuzamosan). Ennek okai között három lényeges összetevőt kell említenünk.

Mind az egri, mind pedig a többi felekezeti joglíceum (de az államiak vonatkozásában is) szempontjából a legfontosabb az 1874. évi XXXIV. tc: volt, amely az ügyvédi vizsgára bocsátás előfeltételéül jogi doktorátust követelt meg; az ugyanebben az évben kelt rendelkezések viszont másfelől megvonták az akadémiák szigorlatoztatási és doktoráltatási jogát.

A másik, szintén e főiskolatípus hanyatlását elősegítő utasítás, az 1912-es VII. tc; amely -- a fentieket megerősítve -- végeredményben nyilvánvalóvá tette: a jogakadémiai végzettség csupán közigazgatási elhelyezkedésre jogosít, igazságügyire nem.

S végül lényeges elem, hogy az 1874-ben négy évfolyamosra emelt képzési idő jelentékeny többletterheket rótt az egyházi iskolafenntartókra.

2. A vizsgálat mintája

Fél évszázados perióduson keresztül kísérreljük meg nyomon követni a jogászság rekrutációjának főbb tendenciáit a dolgozat terjedelmi lehetőségei által meghatározott keretek miatt önálló, az elemzésekben egymás-

tól látszólag független három dimenzió mentén: a területi hovatartozás (születési hely), a végzett középiskolák típusai és területi rendje, valamint a vallási felekezet szerinti megoszlás alapján.¹

A jogakadémia intézeti anyakönyvei² alapján a mintába bekerült az 1861-es tanévtől az 1913-as tanévig bezárólag minden I. éves nyilvános rendes hallgató, aki legalább két féléven át részt vett az akadémiai oktatásban függetlenül attól, hogy elvégezte-e azt, tehát szerzett-e oklevelet vagy sem. Számuk 52 év viszonylatában 1307 fő.

Nem teljes tehát a vizsgált hallgatók köre. A magántanulók (rendkívüli, ill. vendéghallgatók) adatai némely korszakban annyira hiányosak, hogy teljes egészében el kellett tekintenünk esetükben a mintába való felvételtől. Velük együtt (és azokkal, akik valamilyen oknál fogva azonnal másod-, harmad-, esetleg negyedéven kezdték tanulmányaikat) a fél évszázad joghallgatóinak számát 1600 főre becsüljük.

A fenti kiválasztási rendszernek két indoklását hozzuk fel. Egyrészt rekrutációs vizsgálatot végzünk csupán, nem szélesebb értelemben vett mobilitáskutatás a célunk. A lemorzsolódás nem éri el a 15 %-ot egyetlen alperiódusban sem, ami az általunk egyáltalán levonható tágabb következtetések relevanciáját ilyen módon nem befolyásolja alapvetően. Másrészt -- és ez a lényegesebb számunkra -- a vizsgált korszakban egy-két félév elvégzése is képesített már igazgatási munka- és tevékenységekörök végzésére (e periódus nagyobb részében igazságügyire is), a lemorzsolódás tehát nem járt okvetlenül együtt a jogi-közigazgatási pálya elhagyásával.

Az 1307 joghallgatóval kapcsolatban az anyakönyvek alapján a következő adatok álltak rendelkezésünkre: a hallgató neve, anyanyelve,³ vallása,⁴ születési ideje, helye,⁵ milyen végzettség alapján vétetett föl az egri akadémiára,⁶ eltartója (gondnoka, apja, gyámja) polgári foglalkozása,⁷ a hallgató lakhelye,⁸ végül pedig: a hallgató hol érettségizett és mikor⁹.

3. A területi rekrutáció 1861--1913

Amennyiben 52 esztendő viszonylatában vizsgálódunk, a jogakadémia merítőbázisa az első világháborúig lényegében egy észak--déli dimenzióban pontosan körülhatárolható. Szempontunkból fontos vármegyéknek tekintettük

azokat, amelyek e korszakban számszerűen a legtöbb hallgatóval képviselték magukat az akadémián, illetve amely megyék, nagyságrendbe és sorrendbe állítva, együttesen az adott időintervallumban végzett összes hallgatónak legalább a 75 %-át kitették.

A Heves, Borsod, Jász-Nagykun-Szolnok centrumhoz egy szélesebb -- létszámát tekintve sokkal jelentősebb -- északi (Nógrád, Gömör-Kishont, Szabolcs, Zemplén és Abauj-Torna vármegyék) és egy csupán a Bács-Bodrogra korlátozódó, de a Solt-Kiskun részeket is magában foglaló déli régió csatlakozik (2. sz. melléklet).

Ez a rekrutációs körzet a vármegyék vonatkozásában szinte pontos leképezése az egri és a kalocsai érsekség római katolikus egyházmegyéinek. A főhatóságok (Eger, Kalocsa) a központban helyezkednek el. Egyértelmű, hogy az ortodox déli és egy zömében protestáns északi perem kivételével (amely lényegében az evangélikus bányai egyházkerület) a Dunán innen katolikus régió képezi az Egri Érseki Jogakadémia merítőbázisát területi szempontból.

Ha a fenti összesített vonzáskörzetet (1861--1913) időben felbontjuk és a merítőbázis változását, dinamikáját kíséreljük meg nyomon követni, természetesen árnyaltabb képet kapunk.

Négy időperiódust vettünk fel a jogakadémia belső szervezetét érintő lényeges módosulások logikája alapján, így egy szempontból szerves intervallumokat vizsgálhattunk.

1861--1874. Tehát a 4 évfolyamos képzés megindulásáig.

1875--1890. Ezt tartjuk a létszám szempontjából stabilizációs korszaknak.

1891--1900. Az időszak a hallgatói létszám jelentős emelkedésének kezdetétől a századfordulóig tart, amely korszak egybeesik a délszláv nemzetiségű és zsidó származású hallgatók tömeges megjelenésével a jogi főiskolán.

1901--1913. A századfordulótól az utolsó békeévig tartó periódus (amely létszám és jelentőség szempontjából a jogakadémia /jogakadémiák/ regresszív időszaka), amely felveszi az összesített vonzási körzelhatárokat az északi-keleti vármegyék, tehát Abauj-Torna, Szabolcs és Zemplén kivételével (3., 4., 5., és 6. sz. melléklet).

A térképsorozatról első pillantásra megállapítható az a tény, hogy a

rekrutációs körzet "terjeszkedése" a századfordulóig a Heves, Nógrád, Borsod, Jász-Nagykun-Szolnok centrumból alapvetően észak-északkeletnek tart. Azonnal hozzá kell tenni azonban, hogy a térképeken ez a viszonylag látványos területi dinamika egyetlen periódusban sem jár együtt jelentős és alapvető létszámbeli hullámzással. A vizsgált időszakban mindvégig a középpontot alkotó négy vármegyéből kerül ki a hallgatók legjelentősebb része, mintegy 80 %-a.

A századfordulótól -- Bács és Pest megyék bekapcsolódásával -- aztán tapasztalható a vonzási körzet kiszélesedése, ám ez nem egyszerűen szélesedést jelentett, sokkal inkább súlypontáttételt, a centrum oldódását. A számában amúgy sem jelentős Gömör kivételével "eltűnnek" az északi vármegyék, és a középső és déli országrészek -- Budapesttel -- stabil merítőbázissá válnak. Ezt erősíti az a tény is, hogy a jogakadémián összesen végzettek (52 év) 40 %-a szerez diplomát ez utolsó intervallum 14 éve alatt.

4. A küldő középiskolák típusai (és területi elrendeződése) szerinti hallgatói megoszlás 1875--1913

Az egri jogakadémiára jelentkező hallgatókról (a küldő középiskolák vonatkozásában) csak 1875-től találtunk adatokat. Az adott időszakból 1018 nyilvános rendes hallgató került a mintába.

A küldő 76 középiskola közül 22 állami, 49 egyházi fenntartásban volt.¹⁰

Meg kell jegyezni, hogy a századfordulón Magyarországon a 171 gimnáziumból (főgimnáziumból) 118 volt felekezetek birtokában, ill. fenntartásában (70 %), a többi állami és magán- vagy társulati kezelésben működött.¹¹ Azonban azt hozzá kell tenni, hogy a tanulók számaránya az egyházi és világi iskolák között nem felelt meg pontosan az iskolák arányának. Példaként említjük az 1905/1906-os tanévet, amikor is 38 ezer diák tanult egyházi, s közel 26 ezer világi oktatási intézményben.¹²

Az állami iskolák létszámbeli növekedését (de számszerű előretörését is) természetesen az állami reáliskolai hálózat bővülése magyarázza. 1867 és 1890 között a reáliskolai tanulók száma több mint 120 %-kal, míg a gimnáziumokéi csupán 10 %-kal nőtt. 1867-ben 21, 1890-ben 33 reáliskola

működött Magyarországon, míg 1867-ben 143, 1890-ben 155 gimnázium.¹³

Az egri jogakadémia merítőbázisát lényegében 26 város középiskolái alkotják a vizsgált időszakban. E valamivel több mint 26 középiskolából került ki az összes hallgató 81 %-a, tehát döntő többsége (7. sz. melléklet).

A térképet összevetve azzal az ábrával, amely a joghallgatók küldő megyék szerinti megoszlását ábrázolja (2. sz. melléklet), egyértelmű, hogy a fenti középiskola hálózat ezt pontosan leképezi. Lényegében egy szintén északi-közép- és egy keskenyebb déli-közép-magyarországi régió képe bontkozik ki, létszám tekintetében erős Eger--Miskolc centrummal.

A hallgatók legnagyobb része, mintegy 400 fő, ami a 26 középiskola létszámának közel fele, az egri katolikus főgimnáziumból került ki.

A gyöngyösi állami gimnázium 5 %-kal, a miskolci református nyolccal, a rimaszombati 6 %-kal képviselteti magát, és jelentős kontingens (3 %) az újvidéki görögkeleti főgimnáziumból került ki.

A küldő középiskolák vonatkozásában is megkíséreltünk valamifajta dinamizmust, változást, arányeltolódást nyomon követni, s ezért kisebb intervallumokat vettünk fel: 1875--1884 (8. sz. melléklet), 1885--1889 (9. sz. melléklet), 1890--1899 (10. sz. melléklet), 1900--1904 (11. sz. melléklet), 1905--1913 (12. sz. melléklet).

Egy-egy periódusba azok az intézmények kerültek, amelyek az adott időszak összességében együttesen a hallgatói létszámnak legalább 75 %-át kitették (13. sz. melléklet).

Minden intervallumban érvényesül az egri katolikus főgimnázium primátusa, az itt végzettek feltétlen előnyt élveztek az akadémiai felvételnél. A múlt század utolsó évtizedében a felvett hallgatóknak csupán (!) 35 %-a került ki innen, de minden más korszakban kb. fele a tanulói létszámnak egri középiskolás az akadémián. 1875 és 1884 között ezt is messze meghaladó az arányuk, de azonnal hozzá kell tenni, hogy ebben az időszakban szüntetik meg végérvényesen a magán-, ill. rendkívüli hallgatói státust. A fentiek természetesen nem jelenthetik azt, hogy az egri középfokú intézményben végzett diákok feltétlenül (születési helyüket vagy lakhelyüket tekintve) egriek vagy Eger környékiek.

Az ábrarozzat (8--12. sz. melléklet) dinamikáját vizsgálva érdekes súlyponteltolódásokat figyelhetünk meg több vonatkozásban. A centrum mel-

lett (amelynek 1890-ig Eger és Miskolcot, ennek utána Eger és Gyöngyöst kell tekintenünk) az első időintervallumban egy Besztercebánya--Jászberény átló körüli tömbben szerveződik a merítóbázis. Ehhez csatlakozik egy létszámában nem túl jelentős északi-keleti "protestáns" perem (Eperjes, Késmárk, Sárospatak).

A második periódusban (a katolikus Kecskemétet kivéve) is alapvetően északi merítóbázis alakul ki, s a harmadikban a helyzet szintén változatlan, dacára Újvidék erőteljes jelentkezésének és az evangélikus Nyíregyháza bekapcsolódásának.

A századfordulóra tehető, hogy a jogakadémia rekrutációs körzetének körvonalai plasztikusan Eger-Gyöngyös centrummal végérvényesülnek a vizsgált korszak legvégéig. Természeteszerű, hogy a gyöngyösi állami középiskola beléptével Miskolc jelentősége visszaszorul, tehát még inkább egy belső-magyarországi körzetre tevődik át a hangsúly.

Még egy fontos jelenségre érdemes a figyelmet felhívni. A hallgatók legnagyobb arányát biztosító egri középiskolák mellett a döntő katolikus többséget 1875 és 1884 között a jászberényi és a besztercebányai állami, 1885 és 1889 között a kecskeméti, továbbá a budapesti állami és a lőcsei katolikus, 1900-tól alapvetően és meghatározóan a gyöngyösi állami főgimnázium hallgatói alkotják az egri jogakadémián.

A középiskolák szerepével kapcsolatban a két világháború között, s még hangsúlyosabban a századforduló körül egy lényeges dologra fel kell hívni a figyelmet. A középiskola -- amellett, hogy a felsőfokú képzés bázisát jelentette -- önmagában is értelmiségképző tényező volt. A magyar középszintű képzés életre hívói a magyar polgárság kinevelő műhelyének szánták ugyan, a végeredménye ennek a folyamatnak azonban egy elsősorban államhivatalokra, köztisztviselésekre kondicionált értelmiségtermelés, középosztályképzés lett.¹⁴

5. A vallási felekezet szerinti megoszlás 1861--1913

A születési hely szerinti rekrutációt figyelembe véve összességében a hallgatók túlnyomó többsége az egri, a besztercebányai, a kassai, a rozsnyói valamint a szepesi római katolikus, az eperjesi görögkatolikus, a bácsi és a karlócai görögkeleti egymásmegyékből, továbbá a bányai evan-

gélíkus és a tiszáninneri református egyházkerületekből érkeztek Egerbe. A legnagyobb jelentőséggel -- érthető módon -- az egri püspökség bírt.

Az egri főgimnázium mindvégig egyértelműen érvényesítette a jogakadémia katolikus jellegét (14. sz. melléklet), egyetlen időintervallumban sem volt kevesebb katolikus tanulója a hallgatók kétharmadánál. 52 év viszonylatában ez 73 %.¹⁵

Az izraelita hallgatók aránya az intézményben jellegzetesen alakul. Ha százalékosan vizsgálódunk, egy a múlt század utolsó évtizedét jelölő periódus kivételével (ez sem túl jelentős) 1875-től 15--18 % körül mozog a számuk. Ha az abszolút számokat vesszük alapul, folyamatos és töretlen növekedés tapasztalható.

Lényegében egy közismert társadalmi folyamat átlagosnál talán valamivel erőteljesebb leképződésének lehetünk tanúi a jogakadémia vonatkozásában, nevezetesen a zsidóság -- nagyobb mértékben a század végétől -- entellektüel pályák felé való áramlásának. A jogi pálya speciálisan ilyen, hisz ennek társadalmi természete változik meg alapjában -- Erdei kifejezésével -- a honorácior múlt tradíciói fokozatosan szűnnek meg kizárólagosnak lenni.

1873-tól a századfordulóig az egyetemi és a főiskolai hallgatók száma magyarországi viszonylatban két és félszeresére nő, és az évi növekmény több mint a fele izraelita vallású fiatal. Ezt a folyamatot aztán -- a közvélemény nyomása ellenére -- az 1895. évi, a zsidó vallás recepciójáról szóló törvény (ti. a közszolgálati alkalmazhatóságukat) kodifikálja is.¹⁶

A protestáns vallású hallgatók százalékos megoszlása is meglehetősen stabilitást mutat: 5 és 8 % között stagnál; létszámuk -- hasonlóan a zsidó fiatalokéihoz -- folyamatosan emelkedik ennek ellenére. Számszerű jelentőségük mélyen alatta marad mindvégig minden más felekezet hallgatóiénak.

A fenti két tendenciával nem rímel a katolikus hallgatók arányváltása. Míg ugyanis 1874-től százalékosan folytonos csökkenés tapasztalható, létszámuk a századfordulótól nagymértékben megnövekszik. Ez minden bizonnyal a jogakadémiai létszám egészségtelen felduzzadásának következménye, míg a százalékos csökkenés oka feltehetően a görögkeleti hallgatók közel 200 %-os és az izraelita vallású hallgatók létszámbeli előretörése.

Valamelyest ellensúlyozó hatásal volt a századfordulótól a zsidó tanulók jelentős százalékos (újra hangsúlyozni kell: ez abszolút számokban nem lényeges) visszaszorulása (23 %-ról 17 %-ra).

A vallási megoszlással teljesen egybeesik a nemzeti is, amennyiben a román és szerb hallgatók a nemzetinek tekintett egyházhoz, a görögkeletihez (részben a görögkatolikushoz) tartoztak. Hanák¹⁷ utal arra, hogy a dualizmus korában a magyarországi németek és szlovákok nagy része evangélikus, a magyarság 2/3 -- 1/3 arányban katolikus és protestáns.

Meg kell jegyeznünk: Egerben bizonyos időszakokban a létszám arányában igen jelentős a görögkeleti szerbek szerepe. Más nemzetiségi csoportok (kétségtelenül voltak ilyen "szigetek" a családi és utónevek tanulmányai alapján) nem kutathatók az anyakönyvek hiányos adataiból.

A vallás a nemzetiségeknél (minthogy az egyházi autonómia nemzeti kereteket is adott, azon túl jogokat is védett) sokkal jelentősebb, mint a magyarság esetében, és ezt csak erősíti a kor viszonylag liberális szelleme. Lényegében mindenki "magyar" volt, aki annak vallotta magát, és az értelmiségi vagy közszolgálatba lépőknél a román, a szláv nemzetiség vagy a zsidó vallás nem volt akadály. Az irántuk megnyilvánuló társadalmi ellenszenvet (amely legerőteljesebben az ún. történelmi osztályok részéről nyilvánult meg és fejtett ki nyomást a politikai-kulturális kormányzatra) a liberális Tisza-éra még anakronizmusként el tudta utasítani.¹⁸

A nemzetiségieknek, de főként a zsidóságnak a felsőoktatási intézmények felé történő hatalmas arányú mozgását a kormánynak, nem lévén más választása, el kellett fogadnia, és számolnia kellett vele a társadalmi ellenkezéssel szemben is. A gyorsan kapitalizálódó Magyarországon nemcsak mérnök-, orvos-, de ügyvéd-, jogász-hiány is mutatkozott. A magyar dzsentri e lényegében szabad pályákkal szemben azonban inkább a közhivatalokat részesítette előnybe (hisz ott a "hatalom", és "neveltetésnek" is ez felelt meg). Egy-két olyan hagyomány "szabad pályához" mint az ügyvédi, a gazdatiszti, igyekezett ugyan ragaszkodni, ám e réteg a századfordulóra már sem számában, sem jelentőségében nem volt alkalmas -- rendinemesi kötöttségei okán -- modern polgári értelmiségi funkciók betöltésére,¹⁹ elsősorban e pályák társadalmi természetének átalakulása miatt. A fenti csoportok pedig speciálisan épp e társadalomszerkezeti vákuumot voltak hivatottak kitölteni.²⁰ A kapitalizálódó Magyarország mo-

derm értelemben vett polgársága, polgári értelmiségének többsége (az ún. polgári középrétegek) jórészt ezekből az asszimilálódó rétegekből került ki. Ezek a csoportok vállalták azokat a funkciókat, amelyeket a "történelmi osztályok" eddig nem vagy csupán felemásan töltöttek be. A zsidóság esetében ez annál inkább járható út volt, mert a zsidók egy rendi társadalmon kívüli helyzetből indultak, abból kizártan éltek.²¹

1. sz. melléklet

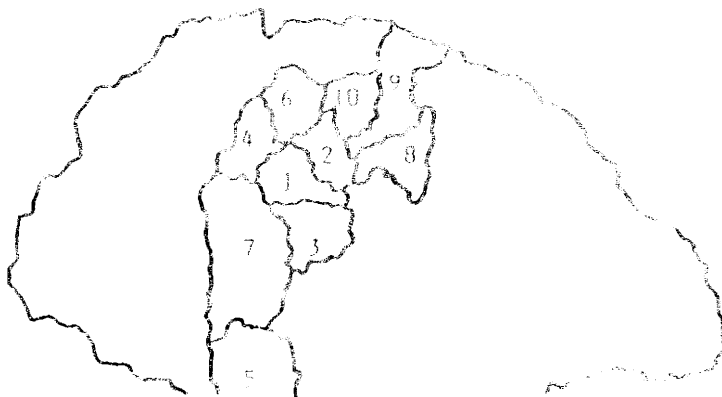
JOGI KAROK ÉS JÜGAKADÉMIÁK A 19. SZ. VÉGÉN

1. Pozsony, 2. Pécs, 3. Kecskemét, 4. Eger, 5. Debrecen, 6. Nagyvárad, 7. Máramarossziget, 8. Sárospatak, 9. Kassa, 10. Eperjes, 11. Budapest, 12. Kolozsvár

2. sz. melléklet

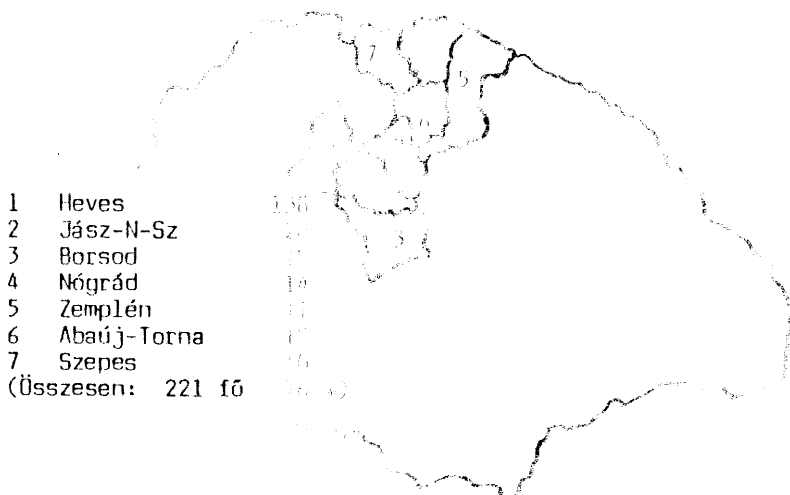
A JOGHALLGATÓK KÜLDŐ MEGYÉK SZERINTI MEGOSZTLÁSA
1861--1913 (1307 fő)

1. Heves 584 fő, 2. Borsod 128, 3. Jász-Nagykun-Szolnok 88, 4. Nógrád 45, 5. Bács-Bodrog 42, 6. Gömör-Kishont 41, 7. Pest-P-S-K 36, 8. Szabolcs 32, 9. Zemplén 31, 10. Abaúj-Torna 26 (Összesen: 1053 fő 80 %)

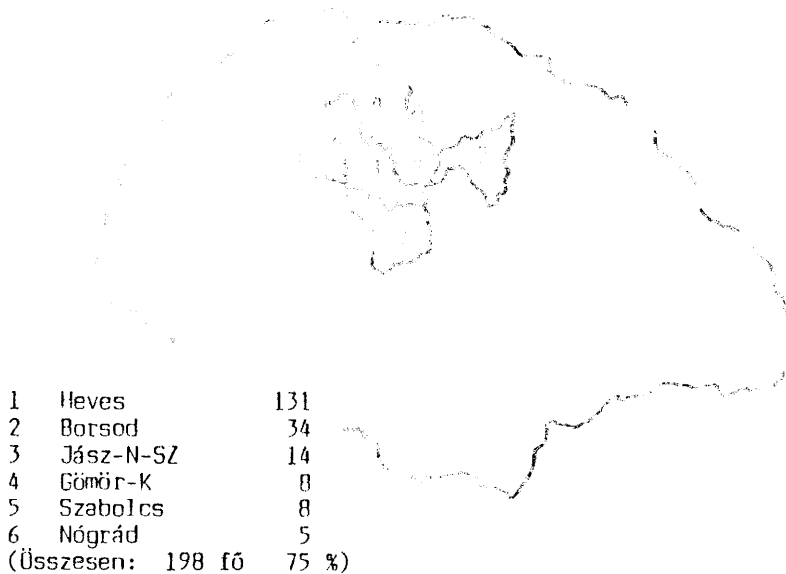
3. sz. melléklet

A JOGHALLGATÓK KÜLDŐ MEGYÉK SZERINTI MEGOSZLÁSA
1861--1874 (289 fő)

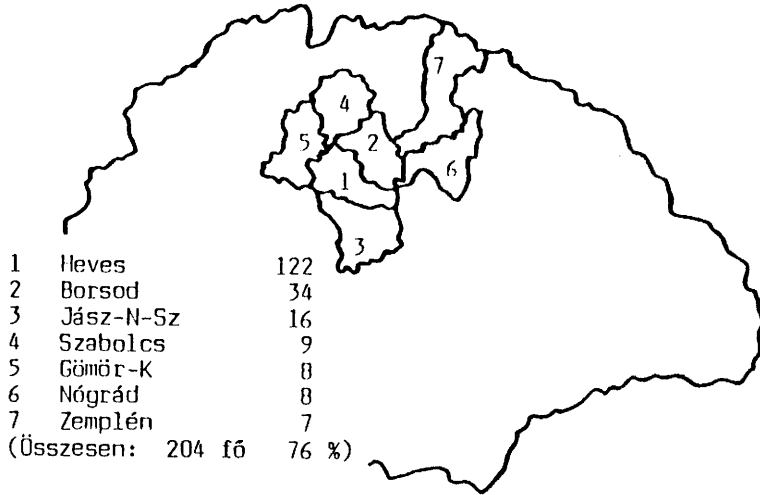
4. sz. melléklet

A JOGHALLGATÓK KÜLDŐ MEGYÉK SZERINTI MEGOSZLÁSA
1875--1890 (261 fő)

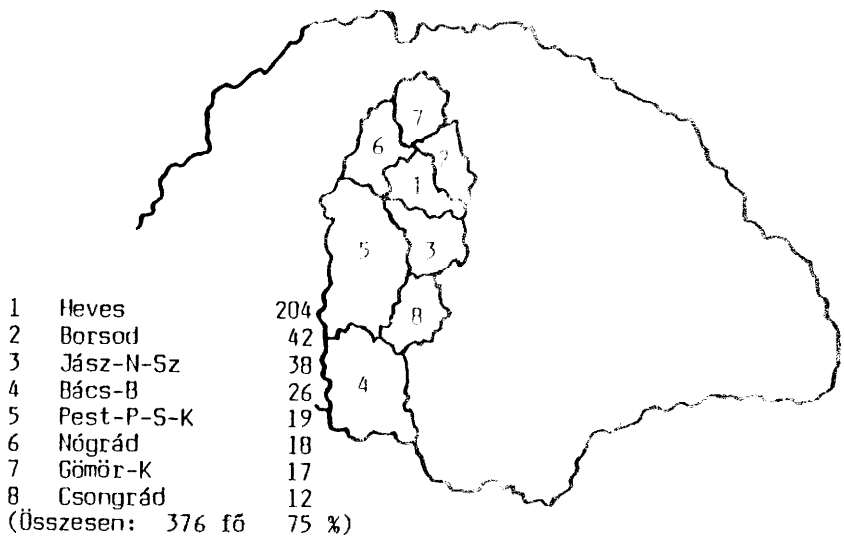
5. sz. melléklet

A JOGHALLGATÓK KÜLDŐ MEGYÉK SZERINTI MEGOSZLÁSA
1891--1900 (266 fő)

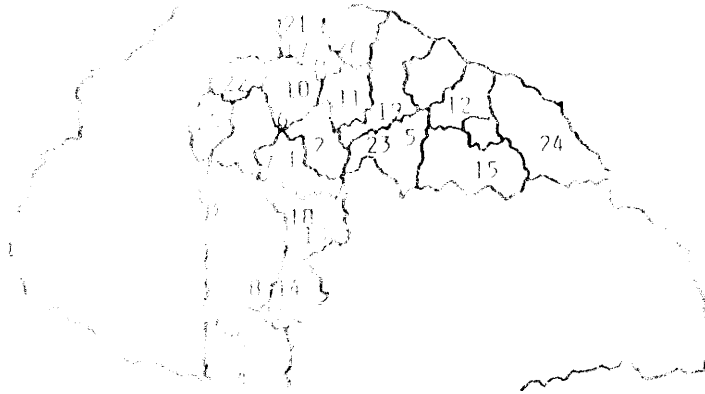
6. sz. melléklet

A JOGHALLGATÓK KÜLDŐ MEGYÉK SZERINTI MEGOSZLÁSA
1901--1913 (502 fő)

7. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1875--1913
(1018 fő)

1. Eger, 2. Miskolc, 3. Budapest, 4. Újvidék, 5. Nyíregyháza,
6. Rimaszombat, 7. Gyöngyös, 8. Kecskemét, 9. Lőcse, 10.
- Rozsnyó, 11. Kassa, 12. Munkács, 13. Kisújszállás, 14. Hódme-
- zővásárhely, 15. Szatmárnémeti, 16. Szeged, 17. Igló, 18.
- Jászberény, 19. Sátoraljaújhely, 20. Zenta, 21. Késmárk, 22.
- Beszercebánya, 23. Sárospatak, 24. Máramarossziget, 25. Sel-
- mezbánya, 26. Eperjes
- (Összesen: 825 fő 81 %)

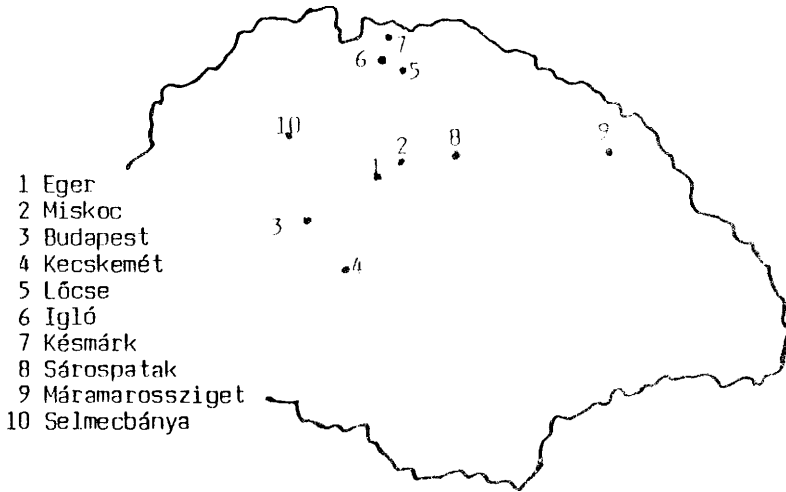
8. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1875--1885

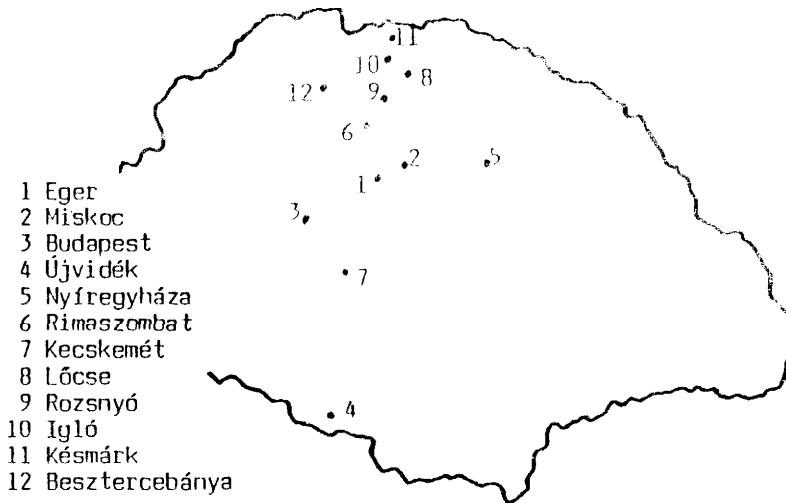
9. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1885--1889

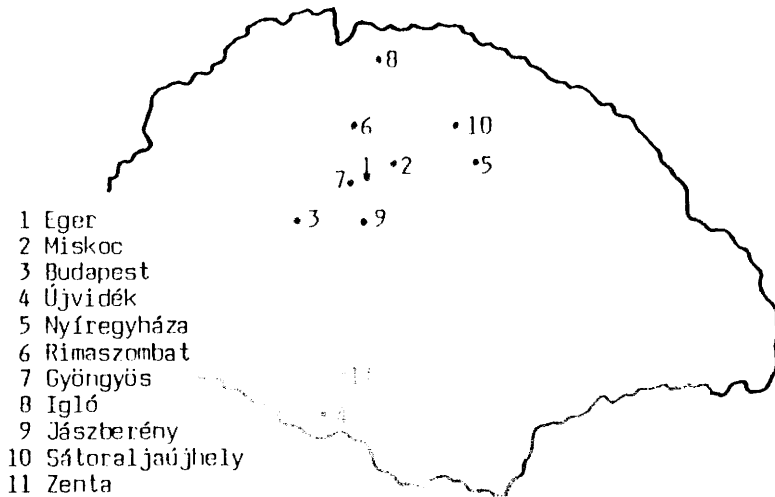
10. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1890--1899

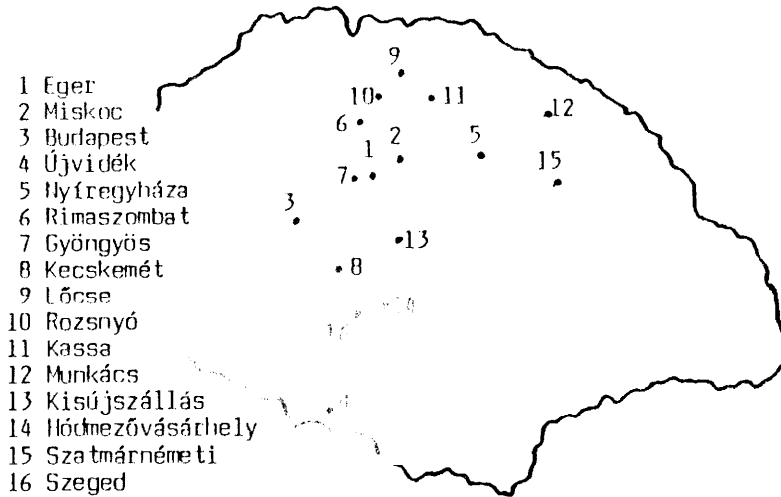
11. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1900--1904

12. sz. melléklet

KÜLDŐ KÖZÉPISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS 1905--1913

13. sz. melléklet

A JOGAKADÉMIA MERÍTŐBÁZISA (a küldő középiskolák vonatkozásában)
5 időintervallumban

	1875--1884 között	1885--1889 között	1890--1899 között	1900--1904 között	1905--1913 között
Eger	-----				
Miskolc	-----				
Budapest	-----				
Újvidék	-----		-----		
Nyíregyháza			-----		
Rimaszombat			-----		
Gyöngyös				-----	
Kecskemét	-----				-----
Lőcse		-----			-----
Rozsnyó			-----		-----
Kassa	-----				-----
Munkács					-----
Kisújszállás					-----
Hódmezővásárhely					-----
Szatmárnémeti					-----
Szeged					-----
Igló		-----			
Jászberény	-----			-----	
Sátoraljaújhely				-----	
Zenta				-----	
Késmárk	-----				
Besztercebánya	-----		-----		
Sárospatak	-----				
Máramarossziget		-----			
Selmecbánya		-----			
Eperjes	-----				

14. sz. melléklet

A JOGHALLGATÓK VALLÁSI FELEKEZET SZERINTI MEGOSZTLÁSA

1861--1913 (1307 fő)

	1861--1874	1875--1890	1891--1900	1901--1913
LATIN KATOLIKUS	258	187	171	331
GÖRÜGKATOLIKUS	2	--	2	6
IZRAELITA	5	41	59	87
REFORMÁTUS	15	10	18	26
EVANGÉLIKUS	3	4	6	13
GÖRÜGKELETI	6	8	9	39
E G Y É B	--	1	--	--
	289 fő	251 fő	265 fő	502 fő

J e g y z e t e k

1. Az anyag és téma adta lehetőségek több dimenzió leírására is alkalmat kínálnak, amelyek közül a leglényegesebbet említjük csupán: a hallgatók származás szerinti vizsgálatát. Az ilyen nézőpont szerinti feldolgozásnak, a különféle alperiódusokban végbement, változásoknak, mozgásoknak akár vázlatos ismertetése is messze túlőné e tanulmány terjedeleme adta lehetőségein, keretein.
2. Az EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA anyakönyvei
Heves megyei Levéltár
VIII - 1. 220-273.
3. Csupán a szerbek esetében emelik ki az iratok az anyanyelvet, s bár a jogiskola életében -- létszámukat tekintve -- nem kis szerepet játszanak a délszláv diákok, szempontunkból nem tartottuk lényegesnek ennek vizsgálatát. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy más erre vonatkozó kutatás a családi és utónevek alapján megoldhatónak tűnik.
4. Csoportosításunk alapja a következő volt: 1. latin katolikus; 2. izraelita; 3. református; 4. evangélikus; 5. görög katolikus; 6. görögkeleti; 7. egyéb (unitárius, baptista, anglikán, mohamedán, egyéb vallású, felekezeten kívüli, ismeretlen). Az utolsó kategóriába a vizsgált egri joghallgatók közül gyakorlatilag senki sem tartozott.
5. Vármegye (ill. kerület), valamint város (község) szerint csoportosítottuk a joghallgatókat. Amennyiben a magyar királyság területén kívül született, csak az ország nevét szerepeltetjük. Továbbá: ahol az anyakönyvekben még kerületek (székek) szerepelnek, általunk az 1876. évi XXXIII. tc: által meghatározott (ezeknek megfelelő) vármegyékbe osztattak be a hallgatók.
6. Lényegében reáliskolai, ill. gimnáziumi (főgimnáziumi) érettségiről lehetett szó. Ritka esetben a pesti vagy a kolozsvári egyetem jogi karairól, gyakrabban más jogakadémiákról is kerültek ide hallgatók. Az adatok rendkívül hiányosak ebben a tekintetben. Az esetek nagy részében az iratok csupán a várost jelölik meg, az iskolatípust nem. Ez komoly osztályozási nehézséget okoz ott, ahol a település többféle középiskolával rendelkezik (Eger, Újvidék, Budapest, Pozsony stb.).

7. Természetesen az apa társadalmi helyezténék a bemérése a cél. Lényegében Andorka kategorizálását tartottuk szem előtt némi módosítással. Lásd Andorka Rudolf: Egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, Statisztikai Szemle 1979. 2.
8. Azért kell nagyon lényegesnek tartanunk ezt a szempontot a későbbiekben, mert lényegében ez jelöli a hallgató "állandó lakhelyét", ahogy a statisztikákban ma szerepel.
9. Csupán 1875-től állnak rendelkezésre adatok. Az érettségi ideje az anyakönyvek leghiányosabb része.
10. Az EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA merítóbázisa küldő középiskolák vonatkozásában 1861 és 1913 között:

Arad (Á), Baja (K), Balassagyarmat (Á), Belényes (GK), Besztercebánya (Á), Budapest (Á) és (MAGÁN), Csiksomlyó (K), Debrecen (E), Dés (?), Eger (Á) (K), Eperjes (E), Eszék (Á), Esztergom (K), Érsekújvár (K), Gyöngyös (Á), Győr (K), Hódmezővásárhely (R), Igló (E), Jászberény (Á), Kalocsa (K), Karcag (?), Karlóca (GKEL), Kassa (K), Kecskemét (K), Késmárk (E), Kiskunhalas (E), Kisújszállás (E), Kolozsvár (K), Körmöcbánya (Á), Léva (K), Losonc (Á), Lőcse (K), Makó (?), Máramarosziget (R), Miskolc (R), Munkács (Á), Nagybánya (Á), Nagybecskerek (K), Nagyenyed (R), Nagykároly (K), Nagykőrös (R), Nagyszében (E), Nagyszombat (K), Nagyvárad (K), Nyíregyháza (E), Nyitra (K), Pancsova (Á), Pápa (?), Pozsony (K) és (E), Rimaszombat (?), Rozsnyó (K), Sárospatak (R), Sátoraljaújhely (K), Selmechánya (E), Sopron (E), Szabadka (Á), Szarvas (E), Szatmárnémeti (K), Szászváros (E), Szeged (Á), Szekszárd (Á), Szentés (Á), Székesfehérvár (R), Szolnok (Á), Szombathely (K), Temesvár (K), Újvidék (GKEL) és (Á), Ungvár (Á), Vác (K), Veszprém (K), Zenta (Á), Zombor (Á).

Á = állami, GK = görögkatolikus, MAGÁN = magán középiskola, E = evangélikus, K = katolikus, R = református, GKEL = görögkeleti, (?) = nincs adat.

11. Magyarország története 1890--1918. Akadémiai 1978. 882.
12. Uo.
13. Magyarország története 1848--1890. Akadémiai 1969. 1407.

14. Magyarország története 1890--1918. 883.
15. Összevetésül az alábbi táblázattal illusztráljuk az országos arányokhoz viszonyított számokat, amelyek a magyar lakosság százalékos vallási megoszlását mutatják a dualizmus korában.
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Gondolat 1975. 349.

	1869	1910
római katolikus	48,7	52,1
görögkatolikus	10,3	9,7
görögkeleti	16,7	14,3
evangélikus	7,2	6,4
református	13,1	12,6
izraelita	3,6	4,5
egyéb	0,4	0,4

16. Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. Valóság, 1980. 7. 26--27. Hajdu a tanulmányában rámutat arra (Kovács Lajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon c. munkájából véve a számadatokat): 1910-re az ügyvédek 45, az orvosok 49, az ipari tisztviselők 44, az újságírók 40, az állatorvosok 40 százaléki izraelita felekezeti.
17. Hanák i. m. 348.
18. Hajdu i. m. 21--22.
19. Lackó: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. I. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet 1981. 25.
20. Hajdu i. m. 26.
21. Az értelmiségen belül a dzsentri elemekkel felduzzadt úri középosztály a "történelmi nemzet" képviselőjeként nem hajlandó magába foglalni a javarészt német és zsidó elemeket. Huszár Tibor: Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: Értelmiségszociológiai írások Magyarországon 1900--1945. Kossuth 1981. 15.

F o r r á s o k

Az Egri Érseki Jogakadémia Anyakönyvei
Heves megyei Levéltár
VIII-1. 220--273.

Az Egri Érseki Joglíceum évkönyvei
1880--1903 (I-XXIII)
1904--1908 (XXIV-XXVIII)
1908--1925 (XXIX-XLV)

Az 1980. és az 1910. évi népszámlálási adatok

UDVARDY László
Az Egri Érseki Joglíceum története 1740--1896
Eger, 1898.

Magyarország története 1848--1890
Akadémiai 1969.

Magyarország története 1890--1918
Akadémiai 1978.

RÉSUMÉ: (Aspects of the examination of the enrolment of the legal profession for the archiepiscopal academy of law in Eger in the first part of the bourgeois period /1861-1913/) Academies of law have played an important, and at the same time irregular role in the system of Hungarian higher education until the middle of the 20th century. These institutions guaranteed mainly the replacement for state offices -- they were chiefly oriented on a practical kind of education --, and this is the fact that accounts for their special political importance.

We follow up the main tendencies of the enrolment of 1307 law-students on the basis of the register of students, considering three, seemingly unrelated aspects: the region of the country where the student came from, the type of secondary school attended, and religious denomination.

TARTALOMJEGYZÉK

	Old.
Sike Sándor: Tartalom és forma dialektikájának marxi alkalmazása A tőke 1. fejezetében.....	3.
F. V. Cann Kaj Szi: A marxi természetfelfogás és humanista aspektusa.....	17.
Törőcsik Miklós: Valláselméleti kérdések a Gazdasági-filozófiai kéziratokban.....	29.
Loboczky János: A befogadói élmény Lukács György esztétikájában.	51.
Kiss László: A nemzeti kérdés, az agrár-, a parasztkérdés és a forradalom néhány fontos összefüggése Lenin 1914 előtti írásaiban.....	67.
E. A. Plehanov: A történelmi optimizmus megalapozása V. I. Ver- nadszkij világnézetében.....	79.
Tóth Balázné: Adalékok az érték fogalmához.....	93.
P. A. Tyelcsarova: A rock-kultúra zenei esztétikuma (Tézisek)..	111.
Koncsos Ferenc: Családi harmónia és konfliktusok.....	115.
Hollóné Kacsó Erzsébet--Demeter András: Egyensúlyi zavarok, fe- szültségek a foglalkoztatásban.....	129.
Horváth Ágnes: A nők első politikai mozgalma a XX. század elején	147.
Kovács Ernő: Haladó elképzelések, törekvések a nemzeti kérdés megoldására Magyarországon a XX. század első felében, a felszabadulás előtt.....	163.
Suba István: Országgyűlési képviselőválasztások Heves és Külső- Szolnok megyében 1861-ben.....	185.
Halmaj István: Szempontok a jogászság rekrutációjának vizsgálá- tához az egri Érseki Jogakadémián a polgári korszak első felében (1861--1913).....	201.

Magyar Nyelvtudományi Társulat

Ha él Önben a vágy,

hogy felhalmozott tudását, ismeretét továbbadja,
ha fontosnak érzi a műveltség fokozását,
ha hisz az élő szó varázsában,

lépjön be a III-be!

A TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ TÁRSULAT csaknem 150 éve azon munkálkodik, hogy az értelmiség szellemi létét jól közkinccsé tegye, hogy "a magyar nemzetnek Európa népeihez való felzárkóztatását" a művelődés, az ismeretszerzés útján segítse.

III tagként tehetősége van előadói, fordítói, tolmácsolói tevékenységre; oktathat idegen nyelveket; vezethet országjáró csoportokat, szakköröket; részt vehet a tehetőségnévelésben.

Konferenciákkal, kiadványokkal, tanfolyamokkal segítjük Önt saját műveltségének emelésében, szakmai ismereteinek továbbfejlesztésében, nyelvtanulásában!

Keressen fel bennünket!

TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ TÁRSULAT
HEVES MEGYEI SZERVEZETE
Eger, Klapka u. 2.

PÁLYAKEZDŐ FIATALOK!

A PANNONPLAST Műanyagipari Vállalat négy telephelyen (Debrecen, Szombathely, Csepel, Nagytétény) magas technikai színvonalon gyártja a PP, PVC, PE, PS, butilkaucsuk, polizobutilén stb. alapanyagokból keresztelt, korszerű termékeit.

A termelés hatékonyságát szolgálja a divizionális vállalati szervezet is, mely a termelőegységeknek nagyfokú önállóságot biztosít.

Kezdeményező, önállóságra törekvő fiatal munkatársakat keresünk különböző szakterületekre:

- gépészmérnököt: fejlesztő, beruházó, karbantartó
- vegyészmérnököt: fejlesztő, technológus, üzemirányító
- közgazdászokat: kontrolling, tervező-elemző, számviteli és pénzügyi.

A gyors előrejutás a szakmai és vezetői hierarchiában egyaránt lehetséges. Az iparág egyik kiemelkedően fizető vállalataként, a kezdő bér az ipari átlagot meghaladó, az infláció mértékével arányosan évente emelkedő.

Nyelvismerettel rendelkezők előnyben – nyelvpótlék (max. 15 %)

- fejlett szak- és vezetőképzés hazai és külföldi intézetekben.

Munkábaállást követően szociális juttatások:

- pályakezdési támogatás
- lakáshoz jutás vállalati lakásépfelési akcióval, lakásváraklási kölcsönrel
- kedvezményes üdülési, sportolási, kulturális lehetőségek
- kedvezményes étkeztetés

A később végző fiatalok számára társadalmi tanulmányi szerződés lehetőségét ajánljuk.

Az ösztöndíj havi összege tanulmányi eredménytől függően a következő:

3,51 – 4,00 tanulmányi eredmény esetén	3.000,- Ft
4,01 – 4,50 tanulmányi eredmény esetén	3.500,- Ft
4,51 – 5,00 tanulmányi eredmény esetén	4.500,- Ft

Jelentkezni és érdeklődni lehet az alábbi szervezeti egységeknél:

KÖZPONT: Székely Sándorné személyzeti osztályvezető
1225. Budapest, Nagytétényi út 216.
Tel.: 1-386-825

BUDAPESTI GYÁR: Vikopál Istvánné személyügyi vezető
1225. Budapest, Nagytétényi út 216.
Tel.: 1-738-166

A vidéki gyárról a Központ ad felvilágosítást!

DEMUTALJUK a 150,- Ft évi díjú DIÁKBIZTOSÍTÁST

A HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ 1989. április 11-én helyezett hatályba a HUNGÁRIA DIÁKBIZTOSÍTÁSOK művelését, melyeknek éves díjai állatánosi és középiskolások részére évi 50,- Ft, egyetemi III. főiskolai hallgatók részére évi 90,- Ft illetve 150,- Ft.

Az évi 150,- Ft díjú diákbiztosítás feltételeit III. szolgáltatásait:

1. Biztosított az a hallgató, aki a biztosítási díjjal megfizette és egyidejűleg a "Biztosított hallgatók névjegyzékébe" felvették. Biztosított a hallgató kiskorú gyermeke is.
2. A biztosítás határozott tartamú és a díjfizetést követő naptól a következő biztosítás megkötéséig, de legkésőbb a tanév végét követő szeptember 30-ig tart.
3. A biztosítás területi hatálya valamennyi kockázatra – a felelősségbiztosítás kivételével – területi korlátozás nélkül bárhol bekövetkezett biztosítási eseményre kiterjed.

Biztosítási események:

A biztosított

- a/ halála,
- b/ balesete,
- c/ betegsége,
- d/ fekvőbeteg gyógyintézeti ápolása,
- e/ harmadik személynek okozott károkozása (felelősségbiztosítás),
- f/ kiskorú gyermekének balesetből eredő halála és rokkantsága.

A szolgáltatások maximális összegei kockázatonként:

A biztosított

a/ bármilyen okból bekövetkezett halála esetén	60.000,- Ft
b/ balesetből eredő 100 %-os rokkantság esetén	150.000,- Ft
c/ kiskorú gyermekének baleseti halála esetén	40.000,- Ft
d/ kiskorú gyermekének 100 %-os rokkantsága esetén	80.000,- Ft
e/ fekvőbeteg gyógyintézeti ápolása esetén	2.800,- Ft

Amennyiben a biztosítottat baleset érte és a baleset miatti gyógykezelés tartama eléri a 14 napot, a biztosító a baleset napjától maximum 200 napra napi 60,- Ft-ot fizet:

Felelősségbiztosítási fedezetet nyújt legfeljebb 500.000,- Ft keretben belül azokra a károkra, melyeket a diákbiztosítási költségvetés tartalmaz.

A biztosítás önkéntes!

Egyben tájékoztatjuk a főiskola valamennyi hallgatóját, hogy a HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ RT a következő tanévre is díjmentesen biztosítja részükre a DIÁK UTAZÁSI IGAZOLVÁNYT.

Agrila Kiadó Kft.

AZ AGRILA KIADÓ KFT.

AJÁNlja ÖNNEK:

Újságok, folyóiratok gondozása, könyvkiadás

Reklám, propaganda, kiállítások, konferenciák, továbbképzések
szervezése

Nyomdaipari tevékenység, szórólapok, plakátok, meghívók,
névjegykártyák előállítás

Egyedi kiadványok tervezése, kivitelezése

KERESSE KIADÓNKAT!

CÍMÜNK: Eger, Vincellériskola u. 3.

Telefon, fax: 13-102

EGER CLEANER

gyors
gazdaságos
biztonságos

snabb
lönsam
säker!

A csővezetékek leghatékonyabb tisztításának módszere az EGER CLEANER. A csővezetékek üzemeltetése során a vezetékekben felhalmozódó lerakódások, kiválások kellemetlen hatásokat okoznak az üzemeltetők számára: pl. szállítókapacitás-csökkenés, szivattyúzási energia növekedés, a szállított víz minőségének romlása stb. Az EGER CLEANER segít a lerakódások okozta gondokon.

A különböző rugalmas tisztító elemek a csővezeték eredeti szállítóképességét visszaállítják.

Az eljárás a vezeték komplex biológiai és bakteriológiai fertőtlenítését is magában foglalja biztosítva így a víz minőségének megőrzését a vízvezeték-hálózatban.

EGER CLEANER a legkorszerűbb módszer, amely gyors, biztonságos és gazdaságos.

Az eljárás különböző anyagú (azbesztcement, öntöttvas, acél, műanyag) csővezetékek tisztítására alkalmas NA 50 mm-től kezdődően.

A módszer eredményességét a Heves Megyei Vízmű Vállalat több évtizeden keresztül az ivóvízvezetékek üzemeltetése és tisztítása során megszerzett szakmai tapasztalatai garantálják.

EGER CLEANER är det mest effektiva rensning metod av rörledningar. Under bedrivningen av rörledningar de ansamlade avlagringar, avsöndringar föroreningar oangenäma effekter för bedrivaren; för exempel reducering av transporteringskapaciteten, ökning av pumperingsenergin, försämring av kvaliteten av transporterad vatten, etc.

EGER CLEANER avhjälpar problemerna föroreksade av de avlagringar.

De olika rensningselementer återställer originala transporteringskapaciteten.

Förfarandet innehåller också komplexa biologiska och bakteriologiska desinficeringen av ledningar och därmed säkerställer behållandet av vattenkvaliteten i rörledningssystemen.

EGER CLEANER är det mest moderna metod, snabb, lönsam och säkert.

Förfarandet är lämplig för rensning av rörledningar av olika material (asbest cement, gjutjärn, stål, plastik) från NA 50 mm.

Verksamheten av metoden är garanterad av fackföreningen, som Vattenverket av fönet Heves har vunnit under flera årtionde i bedrivningen och rensningen av dricksvattenledningar.

